

प्रस्तावना.

मनुष्यनो स्वभाव गतानुगतिक छे. जे कार्यधी माणसनी कीर्ति

मेघदूतना
अनुकरणो

गवाय छे, ते कार्यनुं अनुकरण करवा अन्य
माणसो आकाराय छे. जेम व्यवहारमां कोइ पण
माणम जे व्यवसायधी अर्घलाभ, कीर्तिलाभ

प्राप्त करी शके छे ते ज व्यवसायमां लक्ष्मीनिवास छे एम समजी
बीजा माणसो ते रस्ते दोराय छे. परंतु अनुकरण ते अनुकरण ज
रहे छे. पूरी प्रतिभा विना मूळ स्थान प्राप्त धतु नथी. साहित्यमां
पण आ प्रमाणे ज बन्यु छे. जे कविनी जे कृतिधी कीर्तिकथा
केलाइ, ते कृतिनुं अनुकरण अनेक कविओए भिन्न भिन्न रीने
कर्यु छे. परंतु अत्यार सूचीमां एवो एक पण कवि नथी जन्म्यो के जे
मूळकर्तानी समान के तेधी वधारे कीर्ति खाटी गयो होय. जेम जैन
कविओमां श्रीसिद्धसेन दिवाकरना कल्याणमंदिरधी अने श्रीमान-
तुंगसूरिना भक्तामरलोत्रधी अनेक विद्वानो दिग्मूढ बनी तेमनुं अनु-
करण करी कइक कविओए ते स्तोत्रनुं आदि या अंतनुं पाद लेइ
पादपूर्तिओ रूपे अनेक स्तोत्रो रच्यां छे. तो पण ते स्तोत्रोनी प्रसन्नता,
गंभीरता, कर्णप्रियता के सरलता न ज आवी शक्यां. आ ज प्रमाणे
सिद्धप्रकरना अनुकरण रूपे अनेक कविओए तेवां प्रकरोने
जन्म आय्यो पण ते सरलता, ते भाव, ते प्रसाद न ज लावी शक्या.
आ ज प्रमाणे जैनतर कविओमां जयदेवना गीतगोविंदनी मोहनीमां
मूढ बनी घणा कविओए विविध गीतो बनाव्यां, कवि अमरुना शतक
पाठ्यतणाइ अनेक कविओए अनेक शतको बनाव्यां. परंतु मूळकर्ता-
ओना स्थाननी योग्यता तेओ न बतायी शक्या. आ ज प्रमाणे कविकुल-
शिरोमणी कालिदासना मेघदूतना रसना, सांदर्यना अनेक भोगीओ
अनुकरण करी अनेक दूतकाव्योने पोतानी पाठ्य मूकता गया छे.

કાલિદાસના મેઘદૂતના જેવાં સંદેશકાવ્યો મંદ્રિતસાહિત્યસૃષ્ટિમાં અનેક કવિઓની કૃતિરૂપે મિત્ર મિત્ર નામે આવીરૂત થયાં છે. આધુનિક માપાઓને વાદ કરી કેવલ સંસ્કૃત માપામાં જ આવાં કાવ્યોની સંખ્યા ગણવા જડૂ તો પત્રીસથી પળ વધારે મઢી આવે છે. પરંતુ તે સર્વે દૂતકાવ્યોમાં મેઘદૂતના જેવી છટ્ટા આવી શકી નથી. અને તેથી તે સર્વે કાવ્યો મેઘદૂતના જેવી કીર્તિ, સ્થાન કે ઢીર્ઘાણુ મેઢવી શક્યાં નથી. મેઘદૂતના મત્કોના જેટલી સંખ્યા કોઈ પળ દૂતકાવ્યની મઢતી નથી. આ મેઘદૂતના અનુકરણમાં સૌથી પ્રયમ અનુકરણ કરનાર જૈનો છે. આમ અનુકરણરૂપે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જૈન કવિઓદ્વારા કેટલાંઈ સંદેશકાવ્યો જન્મ પામ્યાં છે. તેનું ઉપલક દૃષ્ટિરૂ પળ અવલોકન કરવું આવર્યક છે.

(૧) પાર્શ્વામ્યુદય-જિનસેનાચાર્યકૃત (૨) પવનદૂત-વાદિ-
 ચંદ્રકૃત (૩) જૈનમેઘદૂત-મેરુતુંગાચાર્યકૃત
 સંદેશકાવ્યકારત- (૪) ચંદ્રદૂત-જંબૂકવિકૃત (૫) નેમિદૂત-
 રીકે જૈન કવિઓ. સાંગણસુતવિક્રમકૃત (૬) મનોદૂત-નામવિ-
 નાનું (૭) મેઘદૂત-મંત્રી વિક્રમકૃત (૮) શીલદૂત-ચારિત્રમુંદર-
 ગણિકૃત (૯) ચેતોદૂત-નામવિનાનું (૧૦) મેઘદૂતસમસ્યાલેખ-
 મેઘવિજયોપાખ્યાયકૃત (૧૧) ઇંદુદૂત-વિનયવિજયગણિકૃત. આથી
 પળ અધિક હોવાનો સંમવ છે. પરંતુ જાણવામા આવ્યાં નથી. આમાંનાં
 ઘણાંઘરાં કાવ્યો પ્રકટ થયાં છે તેમાંનાં જૈ મને મઢી આવ્યાં છે તેમનો
 થોડો થોડો પરિચય આપવો ઉચિત ઘાયો છે.

આ વધાં અનુકરણોમાં પ્રયમ પાર્શ્વામ્યુદય છે. આ ૩૬૪ મન્દા-
 ક્રાન્તા વૃત્તોનું ઇક ઇંડકાવ્ય છે. જિનસેનાચાર્યે,
 પર્શ્વામ્યુદય. કાલિદાસના મેઘદૂતના જેટલા શ્લોકો છે તે
 સર્વે ઇક અપવા મે ઘરણો છડને પોતાના
 પાર્શ્વામ્યુદયના દરેક શ્લોકમાં પ્રથિત કર્યાં છે. આજ રૂપી કાલિ-
 દાસના મેઘદૂતની સમસ્યાપૂર્તિ દરેક કવિરૂ તેનું અંતિમ ઘરણ છડને

પત્ની છે, પણ આ વાક્યમાં તો સંદર્ભ મેઘદૂતને મ્યાન મળ્યું છે; પત્ની
 આ વાક્યની વિશેષતા છે. આ વાક્યની ચેતનાક વાચનો પ્રજ્ઞાના કારે
 છે ત્યારે ચેતનાક વાચનો તેની મરજના માટે માન દર્શાવે છે. સ્વ.
 ચિન્તામાર પોતાના મેઘદૂતના અનુવાદની પ્રજ્ઞાવનામાં લખે છે
 કે.—“પાર્શ્વમ્યુદયની રચના શ્લોક ત્રિષ્ટ અને શ્લોકા ઝન લેખરોના
 ઝેવા જ મુજશાળી છે. કાલિદાસના મેઘદૂત કરતાં પણ
 પોતાનું વાક્ય શ્લોક વધારે મુજશાળું છે. એ મિથ્યાભિમાન જિનસેનને
 દત્ત એમ જણાવે છે. એ વાક્યની શાળી કરવેલા અને રસ વિનાની
 છે.” ત્યારે પ્રો. કે. ડી. પાટક: “કુમારિલમટ અને
 મર્ત્ત્ત્તરી” નામના પોતાના નિવધમાં જિનસેનસ્વામીના નિવધમાં લખે
 છે કે.—“જિનસેન અમોષવર્ષ (પદેશ) ના રાજ્યકાલમાં ધયા દત્તા
 એમ પોતે પોતાના પાર્શ્વમ્યુદયમાં લખે છે. પાર્શ્વમ્યુદય સંસ્કૃત
 સાહિત્યમાં એક શીતુકાવચક લઘુષ્ટ રચના છે. આ તે સમયના
 સાહિત્યગ્રાહકુ લખાદક અને ટર્પણસ્વ અનુરમ વાક્ય છે. જો કે
 સર્વમાધારણની સમ્મતિથી ભારતીય કાવિઓ કાલિદાસને પદેશ સ્થાન
 આપ્યું છે, તો પણ જિનસેન મેઘદૂતના કર્તાની અપેક્ષા અધિકતર
 યોગ્ય માની લેવાને અધિકારી છે” પ્રથમ અમિપ્રાય જાતીય અભિ-
 માનનો પટપો છે ત્યારે યાજ્ઞો અમિપ્રાય પ્યાજ્ઞવી તુલનાનું
 પરિણામ છે. તેની યોગ્યતા કેવી છે તે નીચેના લક્ષાહરણરૂપે આપેલા
 શ્લોકો ઉપરથી પાટકે શાળી લેવી જોઈ—

ચિપ્રં તન્મે શ્લુપયમનાનન્તરં વિપ્રયુક્તા

સ્વપ્તઃ સ્તાન્વી મુરતરમિવા સા તદા જીવતિ સ્વ ।

મન્યે રક્ષત્વમુનિરમનાદ્વાતુમાપદ્ધતાના-

“માસાવન્ધઃ કુચુમસદ્ધં પ્રાયગો લક્ષ્મનાનામ્” ॥ ૩૫ ॥

‘ x x x x

તીલાવસ્થં તપતિ મદને પુણ્યવાળીર્નદજ્ઞં

તત્પેન્નર્નં દદ્ધતિ શ્વ મુદ્ધઃ પુષ્પમેદૈઃ પ્રવૃત્તે ।

તી ॥ તાપ તદ્દુગમનં મતમાનેઽપી ગર્ભ

“રુદ્ધાશિનમ્પિ ન મતને મદ્દમં ની રાગ્નઃ” ॥ ૪ ॥

ગર્ભ ૪.

× × × × ×

“સત્ર વ્યકં દગદિ ચાગ્ન્યાગમનંન્દુમીકે—”

રર્ભ મર્તુશ્ચિમુપનગુરોરર્ષ્ઠતઃ મમર્ષયઃ ।

“શયન્નિદેરુપદ્મવલ્લિ મન્કિનમઃ પરીયાઃ”

પાપાપાયે પ્રથમમુદિત કારણ મન્કિરેય ॥ ૬૫ ॥

× × × × ×

इति निरनितमेतत्काव्यमापेक्ष्य मेघ

बहुगुणमपदोपं काळिदासस्य काव्यम् ।

मलिनितपरकाव्यं निष्ठतादा शशाङ्क

मुपनमरतु देवस्मरंदाऽमोघवर्षः ॥

જિનસેને આ કાવ્યમાં પાર્શ્વનાથના ચરિતને ગુંથ્યું છે. જિનસેને પ્રથમ જૈનહરિવંશપુરાણ શાકે ૭૦૫ માં લક્ષ્યું અને આઠમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં પાર્શ્વમ્યુદય લક્ષ્યું એમ માનવામાં આવે છે.

આ કાવ્યના કર્તા શ્રીવાદિચંદ્ર છે. આમના નિયે વધારે જાણ-

વામાં આવ્યું નથી. આ કાવ્ય ૧૦૧ શ્લોક
વનદૂત પર્યંત છે અને નિર્ણયસાગરની ત્ર્યંચમાલામાં પ્રગટ
થયું છે. (કાવ્યમાલા ગુ. ૧૩). જૈન

પ્રંધાવલીના અવલોકનથી જણાય છે કે, શ્વેતાંવરસંપ્રદાયમાં એ નામના કોઈ સાધુ થયા નથી પણ તેમાં દિગંવરસંપ્રદાયમાં જ્ઞાનમૂર્ચોદય નામક નાટકના કર્તા તરીકેની નોંધ છે. (૫૦ ૩૩૬). કદાચિત્ આ કાવ્યની રચના તે સૂરિની હોય. આ કાવ્યમાં જો કે સ્પષ્ટ કાલિદાસના મેઘદૂતની છાયા છે, પરંતુ આ કાવ્ય મેઘદૂતની સમ- સ્યાપૂર્તિ નહીં હોતાં સ્વતંત્ર કૃતિ છે. અને તેની રચના અતિ પ્રાસાદિક છે. જિજ્ઞાસુએ નિર્ણયસાગર કાવ્યમાલાગુચ્છક ૧૩ મો વાંચવો જોઈએ.

આ કાવ્ય ને માનવિયાગી નાંગળના પુત્ર વિદ્યમ કવિષ્ રચ્યુ છે. આ કવિના લીલવચિરે કથારે જાણરામાં કાવ્યુ નેમિદુત નથી. પરંતુ પટ્ટટું તો નિધવ વળે કરી કાકાય છે કે, કવિ પ્રાવમદામ, પ્રાવાળ ગુર્જર ભાવામાં કાવ્યુલમ રાગાઓ રચી જેને કવિઓમાં શાક ગ્યાન પ્રામ વર્ચુ છે, તેમના આ કવિ ભાદ્ર ધાય છે. જાને કવિઓના વાવ્યોની પ્રસન્નિતપરથી લક્ષ્ય વાચક રચ્યુ જાણી કાકાય છે. આ કવિની આ વ્ક નેમિદુતવિવાય અવ્ય કૃતિ હોય એમ કહ્યુ જનાર્ચુ નથી.

કવિષ્ મેષદુતના દરેક કાવ્યુ અંતિમ ચરણ રદ્, અન્ય વ્રગ વાગ્યો પોને રચી આ કાવ્યની રચના કરી છે. આ કાવ્યના મંબંધમાં મ્. વિલ્લામાદ પોતાના મેષદુતના અનુવાદની પ્રગ્યાવનામાં છવે છે કે.—“આની ભાવા, વિચાર અને વચરચના વગેરે સારા છે અને કાવ્યના ગુણોમાં વાધામ્યુદય વરતા એ વદ્ક ચક્રિવાતું છે.” આ કવિષ્ કાવ્યમાં અપ્રાન્નિગર વિલ્કુલ વર્ચુ નથી. શરમાતના શ્લોકથી વિવોની મર્જીમની પોતાનું દર્દ મેષદ્વારા નેમિનાથને કહાવે છે વસ્તુ ધીજ વટ્ટુ વધું પ્રાપ્યાત છે કે, તેના વર્ણનમાં કવિ ઉતર્યા નથી પરંતુ કવિષ્ વાવ્યમાં વિરલી જનોની વધાર્ય દુઃગિત અવસ્થાનુ જે વર્ણન વારેલું છે તે વાંચવાથી વાચકને તુરત સમજાશે કે કવિ સર્વાનુભવી છે. આ ૧૨૫ શ્લોકનું દૂતકાવ્ય નાયક વ્રવ્યે વિરહિણી નાવિકાના ઉપાલંબોથી મરેલું છે. વાટક શ્લોકે શ્લોકે રાજીમતિની દુઃગિત અવસ્થામાં સમય વર્તા તે દુઃસ પોને અનુભવતો જનાવ છે. અહીં જ કવિની નિપુણતા છે કે વાચક પોતાની મ્થિતિ મૂલી વાવ્યની સ્થિતિમાં પરિણત ધાય. કવિની વાવ્યિવપદ્ધર્ણ કૃતિના વેટલાક શ્લોકો ઉદાહરણ-વ્રવ્યે આપવા ઉચિત મમતીષ્ હીષ્,

પ્રાણિપ્રાણપ્રવણહૃદયો વન્ધુવર્ગે સમમં

દિવ્યા મોગાન્ સહપરિજનૈરુપમેનાત્મર્જા ચ ।

૧-૫મો ઝન કોન્દરવ્ય દેવસ્થના દેવિદાવિદ્ અંકમાં સા. મોહવલાલ ૬. વેસાદનો “પ્રાવદ્ કવિ વ્રવમદાત” નામનો છેલ્.

૨- ૫મો તે વુલ્કનું વૃ. ૮

શ્રીમન્નેનેશ્વરિતવિશદં સાક્ષણસ્યાઙ્ગજન્મા

ચક્રે કાવ્યં બુધજનમનઃપ્રીતયે વિક્રમાહ્યઃ ॥ ૧૨૬ ॥

નેમિદૂતં સમાસમ્ ॥

ઉપરના કાવ્યકારની પેટે આ કાવ્યના કર્તાં પણ મેઘદૂતનું

અંતિમ ચરણ છે, બાકીનાં ત્રણ ચરણો પોતે ર-

શીલદૂત

ચેલાં છે. આ સંદેશકાવ્યની વસ્તુકથાથી જૈન

સમાજમાં ભાગ્યે જ કોઈ અપરિચિત હશે. મનુષ્યો

જે શૂંચિના દાસ બનીને પોતાનું જીવન નિર્ધરક ગુમાવી વેતે છે,

અનંત ભૂતકાઢથી છડ અનંત ભવિષ્યકાઢના જગતને દષ્ટિસમક્ષ

કરી અવલોકન કરવામાં આવે તો જણાશે કે ૯ પશુશૂંચિનો પરાજય

કરનારા મનુષ્યો ઘટ્ટ અલ્પ સંખ્યામાં મઢી આવશે. તે શૂંચિ-વિપય-

શૂંચિ-ઉપર જય મેઢવનાર પ્રખ્યાત સ્થૂલભદ્રનું વિશદ ચરિત્ર આલે-

તવામાં આવ્યું છે.

સ્થૂલભદ્ર જગતના વ્યવહારથી વિમુક્ત થઈ, શિશુવચથી કોશાની

સાથે વિપયવિલાસમાં કેટલુંપ જીવન વ્યતીત થયા બાદ, અચાનક

રાજ્યપ્રપંચોમાં પોતાના પિતાનું મૂલુ ધયું ૯મ સાંભઢે છે, જે કુટુંબ અને

જનતામાં અઢગ્તામણી ધઈ પડેછ અને જૈના ઉચ્ચ જીવન માટે કોઈને

આશા ન હતી; તે સ્થૂલભદ્રના હૃદયમાં ૯કા૯ક જગતની પ્રાપંચિક જં-

જાઢ્યોનાં પ્રતિવિચો પડે છે, અને તેથી જીવનની દિશાને વઢલી નાગ-

વાનું આંદોલન ઉત્પન્ન થાય છે. જે વીર જેટલા વેગથી વિપયરસમાં

રપ્પો પપ્પો રહેતો હતો, તે વીર તેટલા જ વેગથી તેને ઢિઢાંજલી

આપી આત્માના કલ્યાણાર્થે ભદ્રવાહુસ્યાગી પાસે જાય છે. ત્યાં પોતાના

જીવનનું શ્લેષ વઢલી માધી, પૂર્વપરિચિત કોશાને વિશુદ્ધ માર્ગે ચઢા-

વવા માટે પુનઃ ત્યાં પધારે છે. કોશા સ્થૂલભદ્રને આવો શુષ્કમાર્ગ

ગ્રહણ કરવામાટે ટપકો આપે છે, અને આવા કટોર વ્રતનો સ્વાગ

કરી પુનઃ પૂર્વ દશામાં આવવા માટે વિનતિ કરે છે. જયાબમાં સ્થૂલ-

ભદ્ર જણાવે છે— મોઢી આપણા આત્માના અવિકાસની ૯ આપણી દશા

હતી. જો શાશ્વત મુક્તિની વાંછના હોય તો આવા અલ્પસમયી

श्रीतलेति विष्णोर्निष्पत्तौ मोगानामवकाशः

विष्णोर्निष्पत्तौ रसात् । मोगानामवकाशः ॥ १ ॥

एतन्मोगैः विष्णोर्निष्पत्तौ मोगानामवकाशः

मोगानामवकाशः मोगानामवकाशः ॥ २ ॥

मोगानामवकाशः मोगानामवकाशः मोगानामवकाशः

मोगानामवकाशः मोगानामवकाशः ॥ ३ ॥

× × × × ×

गुरुं गुरुं परिहरा विष्णोर्निष्पत्तौ मोगैः मोगैः

मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः ॥ ४ ॥

मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः

मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः ॥ ५ ॥

× × × × ×

मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः

मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः ॥ ६ ॥

मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः

मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः ॥ ७ ॥

× × × × ×

मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः

मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः ॥ ८ ॥

मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः

मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः ॥ ९ ॥

मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः

मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः ॥ १० ॥

मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः

मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः मोगैः ॥ ११ ॥

× × × × ×

तदुःखार्थं प्रवर कविनुः कालिदासस्य काव्या-

दन्यं पादं सुपदरचितान्मोघदूताद्दृष्ट्वा ।

શ્રીમન્નેમેશ્વરિત્તવિશદં સાક્ષણસ્વાક્ષ્મ્ના

ચક્રે કાવ્યં બુધજનમનઃપ્રીતયે નિક્કમાસ્ત્યઃ ॥ ૧૨૬ ॥

નેમિદૂતં સમાસત્ ॥

ઉપરના કાવ્યકારની પેઠે આ કાવ્યના કર્તા પર પૂર્ણ મેઘદૂતનું

અંતિમ ચરણ છે, ચાકીનાં ત્રણ ચરણો પોતે ર-
શીલકૃત છે. આ સંદેશકાવ્યની વસ્તુકથાથી જૈન
સમાજમાં ભાગ્યે જ કોઈ અપરિચિત હશે. મનુષ્યો

જે શ્રુતિના દાસ વર્નને પોતાનું જીવન નિર્ણય ગુમાવી વેસે છે,
અનંત ભૂતકાલથી હૃદ અનંત મનિષ્યકાલના જગતને દૃષ્ટિસમક્ષ
કરી અવલોકન કરવામાં આવે તો જગતને કે જે પશુશ્રુતિનો પરાજય
કરનારા મનુષ્યો વધુ અલ્પ સંખ્યામાં મઢી આવશે. તે શ્રુતિ-વિષય-
શ્રુતિ-ઉપર જય મેઢવનાર પ્રસ્પાત સ્પૂહમદનું નિશદ ચરિત્ર આલે-
લવામાં આવ્યું છે.

સ્પૂહમદ જગતના વ્યવહારથી વિમુક્ત થઈ, શિશુવયથી કોશાની
સાથે વિષયવિલાસમાં કેટલુંપ જીવન વ્યતીત થયા વાદ, અચાનક
રાજ્યપ્રપંચોમાં પોતાના પિતાનું મૃત્યુ થયું એમ સામઢે છે, જે કુટુંબ અને
જનતામાં અઢ્ઢલામળો થઈ પડેલ અને જેના ઉઢ્ઢ જીવન માટે કોઈને
આશા ન હતી; તે સ્પૂહમદના હૃદયમાં એકાએક જગતની પ્રાપંચિક જં-
જાઢોનાં પ્રતિબિંબો પડે છે, અને તેથી જીવનની દિશાને ચઢલી નાચ-
વાનું આંદોલન ઉત્પન્ન થાય છે. જે વીર જેટલા વેગથી વિષયરસમાં
રખ્યો પખ્યો રહેતો હતો, તે વીર જેટલા જ વેગથી તેને ઢિઢાંઢલી
આપી આત્માના કલ્યાણાર્થે મદવાઢુસામી પાસે જાય છે. ત્યાં પોતાના
જીવનનું ઢ્ઢેણ ચઢલી નાચી, પૂર્વપરિચિત કોશાને વિશુદ્ધ માર્ગે ચઢા-
વવા માટે પુનઃ ત્યાં પધારે છે. કોશા સ્પૂહમદને આઢો શુષ્કમાર્ગ
પ્રહણ કરવામાટે ઢપકો આપે છે, અને આઢા કઢોર વ્રતનો સ્વાગ
કરી પુનઃ પૂર્વ દશામાં આવવા માટે વિનનિ કરે છે. જવાબમાં સ્પૂહ-
મદ જણાવે છે— મોઢી આપણા આત્માના અવિકાસની જે આપણી દશા
હતી. જો શાપ્ત મુલ્કની ઘાંઢના હોય તો આઢાં અલ્પસમયી

શ્રીમન્નેમેશ્વરિતવિશદં સાક્ષણત્યાદ્ગ્વન્મા

ષકે કાવ્યં બુધજનમનઃપ્રીતયે વિક્રમાશ્વયઃ ॥ ૧૨૬ ॥

નેમિદૂતં સમાત્તમ્ ॥

હવરના કાવ્યકારની પેટે આ કાવ્યના કર્તાએ પણ મેષદૂતનું

અંતિમ ચરણ લેઈ, ચાકીનાં ત્રણ ધરણો પોતે ર-
શીલદૂત ચેલાં છે. આ સંદેશકાવ્યની વસ્તુકથાથી જૈન

સમાજનાં માગ્યે જ કોઈ અપરિચિત હશે. મનુષ્યો

જે વૃત્તિના દાસ બનીને પોતાનું જીવન નિરર્થક ગુનાવી વેસે છે, અનંત ભૂતકાલથી હઈ અનંત મનિષ્યકાલના જગતને દૃષ્ટિસમક્ષ કરી અવલોકન કરવામાં આવે તો જણાશે કે એ પશુવૃત્તિનો પરાઘવ કરનારા મનુષ્યો વહુ અલ્પ સંસ્કારમાં મટ્ટી આવશે. તે વૃત્તિ-વિપય-વૃત્તિ—હવર જય મેઢવનાર પ્રસ્થાત સ્થૂલભદ્રનું વિશદ ચરિત્ર આલે-સવામાં આવ્યું છે.

સ્થૂલભદ્ર જગતના વ્યવહારથી વિમુક્ત થઈ, શિશુવયથી કોશાનો સાથે વિપવવિલાસમાં કેટલુંય જીવન વ્યતીત થયા વાદ, અચાનક રાજ્યપ્રપંચોમાં પોતાના મિતાનુ મૃત્યુ થયું એમ સાંભળે છે, જે કુટુંબ અને જનતામાં અઢ્યગ્નામણો થઈ પડેલ અને જેના હાથ જીવન માટે કોઈને આશા ન હતી; તે સ્થૂલભદ્રના હૃદયમાં એકાએક જગતની પ્રાપંચિક જં-જાલોનાં પ્રતિવિંબો પડે છે, અને તેથી જીવનની દિશાને બદલી નાખવાનું આંદોલન હવરના ધાય છે. જે વીર જેટલા વેગથી વિપવરસમાં રમ્યો પચ્યો રહેતો હતો, તે વીર તેટલા જ વેગથી તેને તિલાંજલી આપી આત્માના કસ્યાણાર્થે મદ્રબાહુસાગી પાસે જાય છે. ત્યાં પોતાના જીવનનું ઘ્હેણ બદલી નાખી, પૂર્વપરિચિત કોશાને મિશુદ્ર માર્ગે ચડાવવા માટે પુનઃ ત્યાં પધારે છે. કોશા સ્થૂલભદ્રને આજો શુષ્કમાર્ગ પ્રહણ કરવામાટે ઠપકો આપે છે, અને આવા કટોર વ્રતનો સાગ કરી પુનઃ પૂર્વ દશામાં આવવા માટે વિનવે કરે છે. જરાબનાં સ્થૂલ-ભદ્ર જણાવે છે— મોલી આપણા આત્માના અવિકાસની એ આપણી દશા હતી. જો શાશ્વત મુક્તની ઘાંટના હોય તો ત્યાં અલ્પતનની

मुखोने छोडी देवां जोइए. कोशाने पोतानी अज्ञानतानुं मान थाय है अने स्थूलभद्रना मार्गनुं अवलंबन करे छे. कविए काव्यनी शरूआत साधुदशामां स्थूलभद्र कोशाने घेर आवे छे, त्यांथी करी छे. पर्व नायकनायिकानो परस्पर संवाद चितरी काव्यनी पूर्णाहुती कोश स्थूलभद्रना मार्गने अनुसरे छे, त्या थाय छे.

काव्यकार चारित्रसुंदर गणी तेमनी केटलीक कृतिओधी जैन-समाजमां सारी रीते परिचित छे. तेमनी कृतिओ पैकी श्रीकुमारपाल महाकाव्य, श्रीमहीपालचरित्र अने आचारोपदेश आदि सुप्रसिद्ध छे. तेमना विषे विशेष लखबु ते विषयातर गणाय. आ स्यळे वाचकोना विनोदनेमाटे शीलदूतना केटलाक श्लोको आपवा ठीक समजुं छुं.

भुक्त्वा भोगान् सुभगतिलकः कोशया सार्द्धमिद्वान्
धन्यो मान्यो निखिलविदुषां भद्रया स्थूलभद्रः ।
घने श्रुत्वा जनकनिधनं जातसंवेगरहः
द्विग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥ १ ॥

चित्ते मत्वा विषयनिचय सतरं गत्वरं धै
गच्छन्नेषोऽध्वनि घनजिनभ्यानसंलीनचित्तः ।
शान्तं फान्तं रसमिव गिरौ श्रीगुरुं भद्रब्राह्मं
वप्रक्रीटापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श ॥ २ ॥

कामान्धोऽहं तदिह बद्धधा कर्ममोहारकारिणम्
जानास्यन्वो न हि त्रिनपतेर्पद्विपाकं मुनीश । ।
यावज्जैनी वचनरचनां या न निन्दन्ति तावत्
कामार्तां हि प्रकृतिवृषणाधेतनाऽचेतनेषु ॥ ५ ॥

× × × × ×

स्वामिचह्रीगुरु पगिचितं स्वाधिकारं पुनश्च
भोगान् मन्थय त्रिय ! सह मया साधुप्रेषं विहाय ।
दोशदोषेति × इत्यनः कौतुकार् फाननान्तः
प्रवर कनित्त भयतो राजदंभाः सहायाः ॥ ११ ॥
स्वयं परं सुत × × ×

ऐनं दीनं मुभग ! निरहात् ते धृताऽऽहारनीरं

पश्येदं मे क्षपुरपचितिं याति नान्यैः प्रयोगैः ।

जाने नाहं बहु निगदितुं त्वद्वियोगार्थिजातं

कार्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः ॥ ३१ ॥

× × × × ×

नीरागं मे समजनि मनो ज्ञाततत्त्वस्वरूप

तेनेदानीं न विपरमो बाधते कुत्रचिन्माम् ।

पश्याम्येनामपि वनसमां चित्रशालां खड्गै-

र्यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः मुह्यतः ॥ ८६ ॥

× × × × ×

अज्ञानं मे सपदि गळितं मोहमूर्च्छाऽप्यनेश-

जातं चित्तं मुतनु ! मम तन्निर्विकारं क्षणेन ।

स्वस्वा मृत्योरिव हि जरसा प्रस्यमानं तनुं स्वां

मन्ये जातां तुहिनमयितां पद्मिनीं वाऽन्यरूपाम् ॥९०॥

× × × × ×

भद्र ! भद्रं भवतु सततं ते जिनेन्द्रप्रसादाद्

नन्तुं पादानय निद्रगुरोरेप यास्यामि शस्यान् ।

ध्यायन्त्ये श्रीजिनपरिवृद्धं शीलरत्नेन शश्वद्

मा भूदेवं क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः ॥ १२३ ॥

× × × × ×

फोशाऽपि श्रीजिनमतरता शीलमाराव्य सम्पद्

पत्युः खेहादिव दिवियदां धामं सा स्वाग् जगाम ।

धापद् व्यापद्रहितमनुलं तत्र सा तं विशेषा-

दत्राऽमुत्र प्रदिशति मुखं प्राणिनां जैनधर्मः ॥ १२९ ॥

× × × × ×

द्रेजे रजौ रतिकलसरे साम्भतीर्थाऽभिधाने

वर्षे हर्षाजलधिमुजगाऽम्भोधिचन्द्रप्रमाले ।

ચક્રે કાવ્યં વરમિહ મયા સ્તમ્ભનેશપ્રસાદાત્

સદ્ધિઃ શોઘ્યં પરહિતપરેરસ્તદોપૈરસાદાત્ ॥ ૧૪૧ ॥

॥ શીલદૂતાભિધાનં સમસ્યામયં કાવ્યં સમાસમ્ ॥

આ સિવાય ઇંદુદૂત, ચેતોદૂત અને મેઘદૂતસમસ્યાલેખ આદિ સંદેશ કાવ્યોનો પરિચયના જિજ્ઞાસુઓએ વિજ્ઞાપિત્રિવેર્ણી જોવી જોઈએ. (પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૬ થી ૨૭) નાહક અહીં આપી પિષ્ટપેયણ કરવું ઠચિત સમજતો નથી.

આ પ્રમાણે જૈનેતરોએ પણ વિવિધ દૃષ્ટિએ કાલિદાસના મેઘદૂતનું અનુકરણ કર્યું છે. તેઓમાં પણ એકે એવું સંદેશ કાવ્ય અચાપિ મળ્યું નથી જે કાલિદાસના મેઘદૂતની સ્પર્ધામાં ટકી શકે. અત્યાર સૂધીમાં જે મઠી આવ્યાં છે તેમનો માત્ર નામનિર્દેશ જ કરવો વસ્તુ સમજું છું.—(૧) પવનદૂત-ઘોડકઠત (૨) હંસસંદેશ-વેદાંતદેશી-કવિઠત (૩) કોકિલસંદેશ-ઉદ્દશાસ્ત્રીઠત (૪) શુકસંદેશ-લક્ષ્મીદાસઠત (૫) ઉદ્ભવદૂત-માઘવકવીઠ મટાચાર્યઠત (૬) મનોદૂત-વૈલંગ્ગયજનાથઠત (૭) રયાંગદૂત-નામ નથી (૮) પદાંકદૂત-કૃષ્ણસાર્વભૌમઠત (૯) હંસદૂત-રૂપગો-સ્વામિઠત (૧૦) ઉદ્ભવસંદેશ-નામ નથી. આ સ્પર્ધાના સંબંધમાં સ્વ. કિલામાદ જગાવે છે કે, વેદાન્તદેશીકવિઠત હંસસંદેશ ઘણું ઉત્તમ પ્રકારનું દૂતકાવ્ય છે. અને અત્યંત રમણીય હોવાથી કાલિદાસના મેઘદૂતકરતાં, પણ ઘટે તેવું છે, એમ અભિનવમટ્ટ યાગ કૃષ્ણમાચાર્ય મેઘસંદેશની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે. આ કાવ્ય શોધ કરતાં પણ મને મઠી આવ્યું નથી. પૃષ્ઠે તે ઉપર કીધું તેમાં કેટલું સત્ય છે, તે કહી શકાતું નથી. પરંતુ મેઘદૂતના કરતાં એ કાવ્ય જો ઘટે એવું હોય, તો એનાં આજસૂધીમાં ઘણી સારી પ્રસિદ્ધિ થવી જોઈએ. આ સિવાય કોઈ જે અનુકરણો મળે છે તેમાંનાં કેટલાંક એક સ્વામ્ય કાવ્ય તરીકે સારાં છે અને કેટલાંક માત્ર ઘરનાં પણ છે.

जैनमेघदूत.

माणस अनेक जन्मोना संस्कारोधी, पोताना आजुवाजुना सहवास-
थी अनायासे शृंगाररसमां विशेष आनंद पामे छे. कविओ पण
समाजना चारित्रनो विचार कर्यां सिवाय या पोते पण पूर्वभूत संस्कारोधी
दबायेटा होवांपी समाजना इष्टानिष्टनो विचार कर्यां सिवाय, पोतानी
कृति दुंक समयमां सर्वत्र विशेष आदर पामे, ए मुख्य लक्ष्य राखी
वाच्यसृष्टिमां विहर्षां छे. श्रीमान् हेमचंद्राचार्य काव्यानुशासनमां
रसतुं वर्णन करतां शृंगाररसतुं वर्णन पहोळां केम कर्युं तेनुं समा-
धान करतां जणावे छे के “तत्र कामस्य सकलजातिमुलभतयाऽऽन्त-
परिचितत्वेन सर्वान्प्रति ह्यतेति पूर्वं शृंगारः” आचार्यश्रीए आ थोडा
शब्दोमां माणसना हृदयनुं प्रतिबिंब रजु करेलुं छे. शृंगाररमना
कार्यप्रदेशनी मर्यादा परस्पर छीपुल्यमां अवसान पामे छे. तेवने
हमेशां पोताना ज मुखनी लागेली होय छे. तेओ अन्यना मुखदुःखनी
विता धरता नथी. छेवटे तो शृंगाररसतुं पर्यवसान दुःखमां ज आवे
छे, या जो ते विकास पामे तो शान्तरसतुं रूप धारण करे छे. आधी
कविओए जो शृंगाररसथी आगळ वधी शान्तरसनी सृष्टि रची होत तो
समाज विशाळ भावनावाळो घडू शक्यो होत. रसनी जमावट एथी न
होवी जोइए के मनुष्य पोतानी “धसुधैव कुटुम्बकम्” वाळी भावनाने
नेवे मूके. जो शृंगाररसथी तृष्णा विशेष बळवान बने तो ते शृंगा-
रिक साहित्यथी माणस आदर्शजीवी केवी रीते बनी शके. शृंगारिक
साहित्यथी मनुष्यने बदलामां शुं मळे छें !. प्रियपात्रनी शंखनामां शरीर
घसाइ जाय छे, कुटुंब, समाज के देशनी करजो भूली जाय छे. सात-
सारनो विचार थडू शकतो नथी. वळी तेनुं साहित्य सामान्य जनसम्-
हमां फेलावाथी अनेक दुर्गुणोने आश्रय मळे छें. आधी उलटुं विचारीए—
शान्तरसतुं साहित्य माणसने शुं लाभ आपे छे ! अनुचित तृष्णानो
नाश करे छे. मनुष्यधर्मनुं मान करावे छे. तृष्णाओ क्षय पामतां तेनी
मर्यादा विशाळ रूप धारण करे छे. तेनी भावना “सर्वे सत्त्वाः मुखिनः
सन्तु” होय छे. ते साहित्य जगतमां विश्वप्रेमनी भावना प्रसारे छे.
प्रजापथिय साहित्यनी आशा राखनारने तो शृंगारथी दूर रवेतुं पडरो.

આ પ્રમાણે કવિઓનાં કાવ્યો સોઈ નવાણું ટકા શૃંગારરસથી લદાયેલાં હોય છે. તદનુસાર આ કવિએ પણ શૃંગાર રસને પ્રધાનપદ આપ્યું છે. પણ કવિ પોતે ધાર્મિક અવસ્થામાં હોવાથી તેનું પર્યવસ્તાન ઉત્તમ શાંતરસમાં કરેલું છે. તેથી જ આ વજ્રે રસની જમાવટ થઈ શકે તે માટે નાયક તરીકે યદુકુલશિરોમણી શ્રીનેમિનાથને પસંદ કરવામાં આવ્યા છે. શૃંગારના રસપાનથી ઘેલો થયેલો સમાજ, પોતાની પ્રેમભાવના ધીરે ધીરે વિશ્વપ્રેમમાં પરિણત કરે, તેટલા માટે જ પોતાની અવસ્થાને ઘટે તેવાં ऐतिहासिक દૃષ્ટાંતો સમાજ સમક્ષ રજુ કરવાં લાભદાયક છે. આવી અવસ્થાવાલ્યાં બે દૃષ્ટાંતો જૈનસમાજમાં ઉજ્જ્વલ ધીર્તિથી પોતાનું સ્થાન ઢીપાવી રહ્યાં છે. એક તીર્થંકર પ્રમુ નેમિનાથ અને બીજું સ્થૂલભદ્ર. આ બે વ્યક્તિઓને અનુલક્ષી જૈન કવિઓએ અનેક વિવિધ કાવ્યો, કથાનકો, ચરિત્રો અને રાસાઓ ગુથેલાં છે. તે જ પ્રમાણે આ કાવ્યમાં પ્રમુ નેમિનાથનું ચરિત્ર આલેસાયેલું છે.

પ્રમુ નેમિનાથ ષાઢ્યપણથી ઇંદ્રિયોના વિષય રસથી લદાસી હોવા છતાં, કુટુંબીજનોના સંતોષાર્થે છત્ર માટે તૈયાર થઈ જાય છે. તેવામાં પોતાના નિમિત્તે હજારો નિર્દોષ પશુઓનું મલિદાન થનાર છે એમ સાંમઢ્યું. આ સમાચાર સાંમઢ્યતાં જ ઘરબાર, સહોદર અને પત્ની આદિનો સ્વાગ કરી પોતાનું અંતિમ પ્યેય પ્રાપ્ત કરેલા સૌન્દર્યશાલી ગિરનાર પર્વતઉપર ચાલ્યા ગયા.

‘પોતાના પતિ પોતાનો સદાને માટે સ્વાગ કરી ચાલ્યા ગયા’ આનો વજ્રપાત સમાન સંદેશ સાંમઢ્યી રાજીમતી મૂર્છા પામે છે. તે દરમ્યાન નવીન મેષનું આગમન થાય છે. ચંદન અને યીજા શીતોપ-ચારથી રાઢીમતી કંડૂક ચેતનામાં આવે છે, અને મેષનું દર્શન થતાં મહસા બેઠી ટટે છે—

एकं तावद्विरदिहृदयद्रोहदृग्मेपत्रालो

द्वैतीकीकं प्रहृष्टीगहनो यौवनारम्भ एवः ।

तार्कीकीकं हृदयदग्धितः मेष मोगाद्भरणी—

. लुप्तं म्याध्याय चरति पयो मानगं भाति हा रिम् ॥ ૪ ॥

આષા સંયોગોથી વિરહાનલમાં વઢતી રાજીમતી વિચારે છે કે, મારું હૃદય પ્રિય વહુમ વિના તત્ત પાપાણની પેટે ફૂટે છે, આ દુઃખનો પ્રતિકાર દૃષ્ટિસમક્ષ ઉપસ્થિત થયેલ આ મેઘ જ છે. કારણ દાવાનલ્થી વઢતા ઘનને શીતલ જલથી શાંત કરનાર કેવલ મેઘ જ છે. તદનુસાર તે મારા પ્રિયતમને પણ શાંત કરશે. આમ વિચારી કેટલાક શ્લોકોમાં મેઘનો સત્કાર કરે છે. તે પછી પોતાના પતિને જે સંદેશ કહેવાનો છે, તે પહેલાં તેમની બોલ્ચાણ કરાવે છે. કવિ પ્રમુદું ધરિત ચિત્તરવામાં વધું કાવ્ય પૂર્ણ કરે છે. અથવા કાવ્ય ચાર સર્ગમાં વહેંચાયું છે. તેમની વિષયવાર વહેંચણી આ પ્રમાણે કરી શકાય—

પહેલા સર્ગમાં નેમિનાથની વાલક્રીડા તથા પરાક્રમલીલાનું વર્ણન છે.

બીજા સર્ગમાં યસંતવર્ણન છે. તેમાં પ્રમુની વિવિધ પ્રકારની ધમંતક્રીડાનું વર્ણન છે.

ત્રીજા સર્ગમાં વિવાહમહોત્સવ અને ગૃહલાગનું વર્ણન છે.

ચોથા સર્ગમાં વિરહવિવશા રાજીમતી પતિવિરહિણી છીની દશાનું વર્ણન કરે છે. તે સમયે પોતાની દશાનું વર્ણન મેઘને સંભળાવે છે—

કોકી શોકાદસતિ વિગમે યાસરાન્તે ચકોરી

શીતોષ્ણર્તુપ્રશમનમયે મુચ્યતે નીલકંઠી ।

સ્વત્તા પત્યા તરુણિમમરે કમુકથક્રિણેવાઽ-

મત્રં વારાં હૃદ ઇવ શુચામાભવં ત્વાભવં મ્હોઃ । ॥ ૪-૯ ॥

આ પ્રમાણે પોતાની દુઃખિત અવસ્થાનું વર્ણન કર્યા પછી પોતાના પ્રાણનાથને કહેવાના સંદેશને સંભળાવે છે. ચોથા સર્ગના ૧૪ મા શ્લોકથી આરંભે છે અને ૩૭ મા શ્લોક સૂધીમાં સમાપ્ત કરે છે. રાજીમતીની સાહેલીઓ આ સંદેશો સાંભળી રાજીમતીને કહે છે:—હે સખિ ! તું ક્યાં ને પ્રમુ નેમિ ક્યાં ! મેઘ ક્યાં અને આ તારો સંદેશ ક્યાં ! આ સર્વ અષ્ટિત બીના છે. તું ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરીશ પણ ચીતરાગી તારા ઉપર રાગ નહીં કરી શકે. તું તેનો વિશ્વાસ છોડી

દે. રાજીમતી સખીઓનાં ઠક્ત વચનો સાંમઢી શોકનો ત્યાગ કરી કેવઢજ્ઞાન પામેલા પ્રમુની પાસે જડ વ્રતમહણ કરે છે. ત્યાં સ્વામીના ધ્યાનથી તન્મયત્વ—સ્વામિમયત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. અથવા જૈમ સ્વામી રાગદ્વેષ રહિત છે તેમ તેણે રાગદ્વેષ વિનાનું આત્મત્વ પ્રગટાવ્યું.

કવિ અહીં કાવ્યને પુરું કરે છે. આ પ્રમાણે આ સંદેશ મહાકાવ્ય ચાર સર્ગમાં ૧૯૬ શ્લોકોમાં સમાપ્ત થાય છે.

આ કાવ્યની રચના નામસામ્ય વિના ઘીજી ઘધી રીતે સ્વતંત્ર છે. કવિએ ઘીજાં સંદેશ કાવ્યોની માફક કવિ કાલીદાસના મેઘદૂતની સમસ્યાપૂર્તિ કરી નથી. શૈલી, રચના, વિભાગ એ ઘધી ઘાવતોમાં કાવ્ય સ્વતંત્ર છે. કાવ્ય પ્રતિપદક્ષિપ્ત હોવાથી ક્ષિપ્ત છે. તેથી ટીકાની સાહાય્ય વિના અર્થ કહાઢવો તુરતમાં કઢિન લાગે છે. તો પણ વ્યુત્પત્તિની ઢ્ષ્ટા રાખનાર વિચાર્થીને આ કાવ્ય ઘણું ઉપયોગી નિવઢવા સંભવ છે. પદલાલિસ, અલંકારતા અને પ્રાસાદિકતામાં આ કાવ્યથી કવિ વિક્રમનું નેમિદૂત અને ચારિત્રસુંદરગણિતું શીલદૂત ઘઢી શકે છે એમ નિષ્પક્ષપાતપણે કહેવું પઢશે. કાવ્યના ગુણરોપનું પૃથક્કરણ કરવાનું કાર્ય વિદ્વજ્ઞનોનું છે.

કાવ્યકાર મેરુતુંગ

જૈન સમાજમાં મેરુતુંગ નામના આચાર્યો ઘે ઘ્રણ ઘયા છે. તેમાં ઘ્રંથકાર તરીકે તો ઘે જ અત્યાર સૂધીમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા છે. એક ચંદ્રપ્રમશિષ્ય મેરુતુંગ અને ઘીજા અંચલગણ્ઢીય મહેંદ્રપ્રમસારિ શિષ્ય મેરુતુંગ. પઢેલા ઘ્રંથકારની સમયમર્યાદા ઘીદમો સૈકો છે. અને ઘીજાની પંદરમો સૈકો છે. આ ઘીજા મેરુતુંગ છે તે આપણા કાવ્યકાર છે.

પ્રથમ આચાર્ય મહાપુરુષચરિત અથવા ઉપદેશશત, પ્રયંઘ-ચિંત્રામર્ષી, વિચારથ્રેણી, ઘર્મોપદેશ, ઘેરાવલી, પઢ્ઢર્શનવિ-ધાર, ઘિગેરે ઘ્રંથોના કઢાં તરીકે ગુપ્તસિદ્ધ છે.'

૧ આ આચાર્યશિષ્ય શિષ્યેષ જ્ઞાણવાની ઢ્ષ્ટા રાખનારે ઘીંધે ઘીંધે રાવલ
ઈન્ડિયન ઓરિયન્ટલ રિસર્ચ સ. ૧૯૯૦-૯૯ પૃ.-૧૪૦ ઘીતું.

ચીજા મેરુતુંગ તે પ્રસ્તુત કાવ્યના કર્તા તરીકે જાણીતા છે. આપણા આ કાવ્યકારના જીવનવિષે વિશેષ પ્રકાશ પાડે તેવાં ઘણાં સાધનો અત્ર તત્ર વિતરાયેલાં પડ્યાં છે. તે વધાને સરળીવદ્દ ગોટવ-
વામાં આવે તો તેમને વિષે સારું જાણી શકાય તેમ છે. પરંતુ તેમના વિષે કોઈ પ્રાચીન કવિએ થનાવેલો રાસ હસ્તાગત થયો છે. તે રાસ થોડા સમયનાં પ્રકાશિત થશે એટલે તે સ્વઢે આ સર્વે ઉપકરણોનો ઉપયોગ કરવા ધાર્યો છે. ૯ માટે આપેલા સામાન્ય પરિચયથી વાચકો સંતોષ મેઢવશે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

મારવાડમાં આવેલા નાળી ગામમાં પોરવાલ વંશીય ઘહોરા ધૈર-
સિંહનું કુટુંબ પ્રખ્યાત હતું. ઘહોરા ધૈરસિંહની પત્નીનું નામ નાલદેવી હતું. અને તેનાજ ઉદરથી આપણા કાવ્યકારનો વિ. સં. ૧૪૦૩ માં જન્મ

કાવ્યકારનો
આવવપરિચય

થયો હતો. ગૃહસ્થાવાસમાં તેમનું નામ વસ્તિકે હતું. અંચલમચ્છીય પ્રસિદ્ધ આચાર્ય શ્રીમદ્દેવપ્રભાચારિ વિહરતા વિહરતા તે ગામમાં આવી પહોંચ્યા. ઘહોરા વસ્તિકે તેમની પાસે દીક્ષા મહ્ણ કરી, અને તે સમયે તેમનું નામ મેરુતુંગ રાવલશામાં આવ્યું. એક તો વાલ્યાવસ્થા અને તેમાં ચાલમ્લચર્ચત્વનો સંબોગ થવાથી પોતે વિદ્યાધ્યયન ઘડુ મારું કરી શક્યા. તે સમયની શિક્ષાની પદ્ધતિની અનુમાર તેમને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત ભાષામાં અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવતી વિવિધ વિદ્યાઓમાં ઘડુ સારી વ્યુપસિ પ્રાપ્ત કરી હતી. સમયના ઘહન સાથે તેમનામાં ધારિત્ર, જ્ઞાન અને ત્રિયાનો સંપૂર્ણ વિકાસ થયો, સ્યારે તેમના ગુરુએ તેમને વિ. સં૦ ૧૪૨૬ માં પાટણમાં સૂરિપદ આપ્યું. તે પછી આગલ્લ જતાં વિ. સં૦ ૧૪૪૫ ના વાગણ વદી ૧૧ ના દિવસે ગણ્ડનાયકની પરી-
પર તેમની પ્રતિષ્ઠા ઘડ. ગણ્ડ અને સંઘ ઉપર તેમનો સારો પ્રભાવ

૧-આવ્ધવાન પદ્ધતિમાં "વાલદેવ" એવો સંદેશ છે.

૨-આવ્ધવાન પદ્ધતિમાં "વસ્તો" અને આ ગણ્ડની ગુર્બર વાટવડીમાં "વસ-
વાલ" નામઢે તે ઠીક લાગે છે.

હતો એ તેમની પાછળના ઉલ્લેખોથી સમજાય છે. ત્યાર પછી વિ. સં. ૧૪૭૧ માગશર સુદી ૧૫ ના દિવસે પાટણમાં કાઠધર્મ પામ્યા. આ પ્રમાણે તેમની હૈયાતી વિ. સં. ૧૪૦૩ થી ૧૪૭૧ સૂધી હતી અર્થાત્ તેઓ ૬૮ વર્ષે જીવનમુક્ત થયા હતા. આટલું લાંબું આયુષ્ય તેમણે પોતાના વિકાસ માટે અને સમાજની સેવાર્થે સર્વો નાણ્યું હતું આ તેમનો સમયનિર્ણય અંચલગચ્છની પદ્મવલી, તેમનો રાસ વગેરે સાધન ઉપરથી નિર્ણય થયેલ છે.

કાવ્યકારે પોતાના જીવનમાં રચેલા મંથોની સૂચી સ્પષ્ટપણે આટલી તો આપી શકાય છે—(૧) જૈનમેઘદૂત મહાકાવ્ય (૨) સત્તતિકામાપ્યટીકા (૩) લઘુશતપદી (૪) ઘાતુપારાયણ (૫) પદ્મદર્શનસમુચય (૬) બાલધોધવ્યાકરણ (૭) અને તેની શૃત્તિ. (૮) છરિમંત્રકલ્પસારોદ્ધાર વગેરે. એમણે પ્રાયઃ દરેક મંથની પાછલ પ્રશસ્તિ તો આપેલી છે. પરંતુ ક્યાંય રચનાસમયની નોંધ નથી. તેથી દરેક મંથોનો સમયનિર્ણય કષ્ટસાધ્ય છે. ફક્ત સત્તતિકામાપ્યટીકાપ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કે:—

“સ્વસ્ય પ્રશસ્ત્યસ્મરણાર્થમેતૈર્વિનિયવાત્સલ્યરસામ્યુપેતૈઃ ।

વ્યનાનિ નન્દામ્બુધિવેદસોમસંવત્સરે સત્તતિકામાપ્યટીકા ॥”

આ સિવાય અન્ય મંથોના નિર્માણકાળ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પાડી શકાય તેમ નથી

મેઘદૂતની સમાપ્તિના છેડે તેઓ કર્ત્વા તરીકે પોતાનું નામ આપતા નથી પણ સત્તતિકામાપ્યની શૃત્તિની પ્રશસ્તિમાં સ્વયં પોતાના મંથો ભાવન જાણાવે છે કે,

કાવ્યં શ્રીમેઘદૂતાણ્યં પદ્મદર્શનસમુચયઃ ।

શૃત્તિર્કોટાક્રમો માણ્યા ધાતુપારાયણં તથા ॥

एवमादिमहाप्रन्यनिर्माणगररायणाः ।

અનુગાનાં વિરં શ્વેતધર્મકારાય વેશ્વવદ્ગ્ ॥

આ સિવાય દૂતટીકાકાર ટીકાની પીઠિકામાં મેઘદૂતના કર્તા તરીકે આચાર્યનો જ ઉલ્લેખ કરે છે.

આ સિવાય જીવકલ્પસાર અને ઋષિમંડલ સ્તોત્રના કર્તા તરીકે મેરુતુંગને ગણાવવામાં આવે છે, પણ તે કયા મેરુતુંગ તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. ઘઢી જૈનપ્રંધાવઢીમાં ચાલાવબોધવ્યાકરણના કર્તા સાથે તેના ઉપર રચાયેલ આખ્યાતૃત્તિદુંડિકા, કૃદ્વૃત્તિ-ટિપ્પન અને પ્રાકૃતૃત્તિના કર્તા તરીકે પણ મેરુતુંગનો ઉલ્લેખ છે. પણ મને તો આ નોંધમાં ધમ લાગે છે. કારણ પોતે મેરુતુંગ સમૃતિકા-ભાષ્યટીકાની પ્રશસ્તિમાં લખે છે તે પ્રમાણે ચાલવબોધવ્યાકરણ અને તેની ટ્વચ્છિના કર્તા હોવા જોઈએ. ઘઢી વીજુ કારણ વ્યાકરણરૂત્તાને પોતે જ પોતાના વ્યાકરણઉપર એકૃત્તિ મિવાય મિત્ર મિત્ર ટ્વચ્છિઓ બનાવવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી. આ નોંધમાં ધમ થવાનું કારણ એમ કલ્પી શકાય છે કે નોંધનારના હાથમાં વ્યાકરણના મિત્ર મિત્ર કટકા હાથ આવ્યા હોય અને તે દરેક ઉપર તેમની ટ્વચ્છિ તો હોય, તે પ્રમાણે દરેકે જુદી જુદી નોંધ કરી લાગે છે. આ સિવાય આ ગ્રંથોનું વિસ્તીર્ણ સ્પષ્ટ ધર્ષન તો તેમના રસના સંપાદન સમયે આપવાનું હોવાથી અહીં આટલું સંક્ષેપ સૂચન કરી નિરમ્બું ટીક લાગે છે.

આ કાવ્ય ઉપર બે ટીકાઓ થયેલી છે. એક આ કાવ્ય સાથે છપાઈ છે તે, અને વીજી શ્રીમહીમેરુગર્ણીટ્ટ છે. આ ટીકાકાર પ્રકાશન પામતી ટીકાના કર્તા ક્ષીશીલરત્તરિ છે. ટીકાના અવલોકનથી જણાય છે કે, ટીકાકાર વ્યાકરણ, અલંકાર અને ન્યાયશાસ્ત્રમાં વ્યુત્પન્ન હોવા જોઈએ. સ્વઢે સ્વઢે પ્રયોગોની સિદ્ધિ વ્યાકરણદ્વારા મહુ સ્પષ્ટતાથી સમજાવી છે. ટીકા મહુ સરલ છે, જેથી અમ્યાસીને અમ્યાસમાં મશદગાર નિવડવા સંભવ છે.

ટીકાકાર આ મહાકાવ્યકર્તાના પ્રસિધ્ધ ધાય છે. તેમના ગુરતું નામ ક્ષીજ્ઞપક્ષીચીચુરિ છે. તેઓએ આ ટીકા પાટણમાં વિ. સં. ૧૪૯૧ ના ચૈત્રવદી ૫ને મુખવારે રચી છે. તેનું સંશોધન ક્ષીમાણિ-

વચ્ચંદ્ર સૂરિય કર્યું છે. આ સર્વે વાવત ટીકાકારની પ્રશસ્તિ જોવાથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. તેઓ આચાર્ય છે, છતાં મૂલ ગચ્છનાયક નહીં હોવાથી એમને વિષે વિશેષ ઘૃતાંત મઠી આવતો નથી. તેમણે આ ટીકા સિવાય અન્ય કૃતિ કરી હોય તેમ પણ જાણવામાં નથી. ટીકાના અધ્યયનથી તેમના વિષે વહુમાન જાગૃત થયું. અને તેને લીધે કેટલો ય પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમણે કંઈ ગ્રંથરચના કરી હોય તેમ જણાયું નહીં.

લેક્ષક—

તા. ૩-૧-૨૪ }
અમદાવાદ. }

હોટાલાલ મગનલાલ શાહ,
છુલાસણવાડી.

निवेदन अने आभारप्रदर्शन ।

आ अपूर्व काव्य काव्यनुं पठनपाठन करनारने अत्यंत उपयोगी होवाची निर्णयसागर जेवा सर्वोत्तम छापखानामां छपावी प्रसिद्ध कर्युं छे. आ काव्यनुं संशोधन मुनि श्रीचतुरविजयजीए कर्युं छे अने तेनी हस्तलिखित वे प्रतिओ पण तेओए ज मेळवी हती. तेमांनी एक प्रति प्रवर्तक श्रीमत् कांतिविजयजी महाराजना पुस्तकसंग्रहनी हती. ते प्रतिनां कुळ पत्रो ६६ हतां. पत्रनी दरेक पुंटीमां १४ लीटिओ हती. पटले तेनी बने बाजुर मलीने २८ लीटिओ हती. आ प्रतिना अंतमां—“संवत् १९६६ भागसरवदि ९ बुध वारे ” एवो लेख होवाची आ प्रति नवीन छे अने ते जोइए तेवी शुद्ध न होती.

बीजी प्रति पाटणसंघना मंडारनी हती. तेनां २६ पत्रो हतां. तेनी दरेक पुंटीमां २४ लीटिओ लखेली हती. आ प्रतिना छेवटमां—“संवत् १४९४ वर्षे वैशाखवदी. २ सोमे लेखकपाठकयोः शुभं भवतु ॥” एवो उल्लेख छे. तेथी आ प्रति टीका रचाया पडी श्रीजे ज वर्षे छपाएली छे, छतां जोइए तेवी शुद्ध नथी. परंतु उपरनी प्रति करतां घणी ज सारी छे. आ प्रतिमां टीकाकारनी प्रशस्तिनो ६ टो श्लोक नथी.

प्रस्तुत काव्यनुं संशोधन तथा मुक्त जोवानुं कार्य मुनिराज श्री चतुरविजयजीए निःस्वार्थबुद्धिची घणी काळजी राखी करी आप्युं छे तेथी तेओधीनो अने पुस्तक आपनार महाशयोनो खरा अंतःकरण-धी उपकार मानुं छुं. जो के आ काव्यनुं संशोधन सारी रीते थयु छे छतां कोइ स्वळे पठनपाठन करनार महाशयने स्वडना देखाम तो सुधारी ले पटली प्रार्थना छे. आ काव्य उपर मुलामुण-निवासी भाइ श्रीछोटालाल भगनलाल शाहे विस्तृत प्रस्तावना लखी आपी मने आमारी कर्यो छे तेथी ते महाशयनो पण उपकार मानुं छुं.

सेक्रेटरी.

धीजैन आत्मानंद समा.

भावनगढ

अक्षलग्नीय-श्रीमेरुङ्गाचार्यविरचितं

जेन-मेघदूतम् ।

॥ अट्टम् ॥

श्रीमटिजयानन्दसरिभ्यो नमः ।

श्रीमन्मेरुतुङ्गसरिविरिषिं

आपासं श्रीशालग्रामविरिषिपुत्रिभूषितं

जैनमेघदूतम् ।

प्रथमः सर्गः ।

आर्द्रा यः समपान्दमेप मकन्नाधिपं द्वितीयाद्वये-
नान्धीनोऽप्युदितोदिनेन मद्रमा भ्राजिष्णुरुषः फलाः ।
द्रादुर्भाषयति म् विथविदितोदंगो वृषाङ्गोच्छ्रित-
धीकः श्रीभाषभः स पुष्यतु गुरां सप्तगस्तुपारपुतिः॥
संत्वग्याप्युतमप्यकृशिमगुणस्यैव ग्गार्थाधरं
संपर्कं च फलाद्रिमुष्य सकलं फलत्वस्य कर्माजितम् ।
धित्वा रैवतपर्यन्तायतगुहां योऽश्र्वयोगीधरः
कान्वाणोदयमाग्निदिमतनोऽजीवात्म नेमिर्जिनः ॥
माधुषेण मनोहरा परिणता सांख्यकसंपादिका
काम्या कान्यतमोः फलावलिखि स्फारा यदीया मुदम् ।
वाग्दशे विषुषत्रजाय स नवं श्रीमेघदूतं महा-
काव्यं श्रीगुरुमेरुतुङ्गगणभृष्टामणिनिर्ममे ॥
गर्म्माराधं गुरुत्वधारिणि महाकाव्येऽत्र निर्देषणे
टाका प्रत्युत लापवाय भविता स्थूलार्थपुद्गेर्मम ।

अम्भोधिप्रमवे प्रभूतमहसा मान्ये महाध्व्ये मर्गा
 सामान्यस्वधियार्थजल्पनमजापालस्व बालस्व वा ॥
 ये प्राजाः मयमर्थचारिमगुणव्यापारपारङ्गमा-
 स्नोतामेष विशेषकृन्नहि भवेन्मद्वाप्रपञ्चः किल ।
 ये वृक्षमाधरदर्शिनो नयनयोर्नर्मल्यतोऽय मयं
 किं तेषां स्फुटिकोपलस्तु कलिनो वर्णस्फुटत्वप्रदः ॥
 ये सन्ति मन्दमतयो घुरनेऽय बाला
 मणोऽप्यतीक्ष्णतलिनप्रतिभाः ममावात् ।
 तेषां प्रचोघशिषये ममतिप्रकाश-
 हेतुं च यत्रमहमप्यगुमातनोमि ॥

इह हि महागहिमगित्रीकृतमेकमहीपरपोतुङ्गशृङ्गश्रीमेरुतुङ्ग-
 शृङ्गिभग भग्नशृङ्गः प्रवज्जितरगप्रगण्युतं भीमेषूतं महाकाश्यं
 चतुरश्रकृतिभक्तमन्त्रुतिषञ्चु प्रवञ्चवाञ्चकः । मय्यपेऽपि भीहेमा-
 श्यायं गच्छित्तीक्ष्णसह-कान्तिद्रागारिमहाकृतिप्रणीतानि गणना-
 तीतानि प्रतिगत्वाद्भवेत्प्रसरमातनागाराण्डद्वारमहत्प्रभोप्रागुत्तममा-
 न्निह्यमान्त्वनिनिधीनमानुषांसिगुणप्रधानरचनात्कीतानि सन्ति
 सङ्गतात्मन्तरीश्वर्यानि मद्युदाश्यानि । तेषां च्युत्तमेजायमान-
 स्त्वं हिमयं मुता प्रयत्नः ? कथयते, मन्मथयमुच्छ्रितौदगात्प्र-
 कृतप्रकारं कथयमांसिष्यति विरम्भनेषु मागोषु पुनः सुहृतितां
 नयनप्रामादनिमोक्षणवद्विगमान्त्वति महाकाशेषु महाश्रीतां
 नयनवदाश्वनिर्माणं परमप्रतिज्ञापयते । तथा च प्रयोगः—
 "एतन्नि कश्चिन्नु कश्चित् सर्वान्कृतवनिमोक्षणं गुण्येव प्रतिज्ञा-
 तवत्तु, तव्यप्रामादनिमोक्षणवत् ।" चतुर्दश च चतुर्दश,
 कतः कतः—कतमिदमेव द्वि तिदुतां ह्येवदशाकथयमान-
 दास्येव । कतमेवमेव कथां कथयन् सुगारदाश्वर्याता ॥

(काव्यालङ्कार १, १३) ननु नहि निष्प्रयोजना प्रवृत्तिः प्रेक्षावता-
मिति किमत्र प्रयोजनं ? उच्यते, “काव्यं यशसेऽर्धकृते व्यवहारविदे
शिवेतरक्षतये । सद्यः परिनिर्घृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥”
(१, २) इति काव्यप्रकाशानुशेषेषु षट्ष्वपि प्रयोजनेष्वत्र
जगत्प्रवृत्तयः कभीनेमिजिननायकपवित्रचरित्राकर्णनादेव परमप्रमो-
दोत्पत्तिः प्रयोजनम्, सकलप्रयोजनेषु तस्या एव प्रशस्यत्वाद्-
न्यप्रयोजनेषु सुविहितयतीनामिच्छाया असम्भवाच्च । ननु महा-
काव्यानि तान्येष्वन्यन्ते यत्र नगनगरसागरनररूपतिप्रधानर्तुषन्द्र-
सूर्योदयशृङ्गारादिनवरसवर्णनं स्यात् । यथा रुद्रट्टः—“सन्ति
द्विधा प्रबन्धाः काव्यकथाख्याविकादयः काव्ये । उत्पाद्यानुत्पाद्या
महाहृद्युत्वेन भूयोऽपि ॥ तत्रोत्पाद्या येषां शरीरमुत्पादयेत्कविः सक-
लम् । कल्पितयुक्तोत्पत्तिं नायकमपि कुत्रचित्पुर्यात् ॥ पञ्जरमिति-
हासादिप्रसिद्धमपिलं सदेकदेशं वा । परिपूरयेत्स्ववाचा यत्र कविः
सेत्वनुत्पाद्या ॥ तेषु महान्तो येषु प्रकृतेष्वभिधीयते चतुर्वर्गैः ।
सर्वे रसाः क्रियन्ते काव्यस्थानानि सर्वाणि ॥ ते सैनवो विज्ञेया
येष्वन्यतमो भवेच्चतुर्वर्गात् । असममाऽनेकरसा ये च सममैक-
रसयुक्ताः ॥” (काव्यालङ्कार १६, २-६) इत्यादिवचनादत्र
तेषां सर्वेषामसाकल्प्येऽपि कथं महाकाव्यता ? इति चेत् सत्यम्,
परं प्रेक्षणीयमाणविद्वद्भोक्तैः श्लोकरपि परमयुक्तियुक्तैरपूर्वार्धरचनानु-
पक्तैः प्रधानैः काव्यस्थानैर्भहावाव्यव्यपदेशो नानौचित्यमश्चति,
नैपधादिकाव्यवन् । अथवा परमाभङ्गरगुरुसौभाग्यरक्षावतार-
सर्वेद्वतमारयद्गुणशृङ्गारभीनेमिकुमारचरितकीर्तनात्केवलदेव
जापटीत्यस्य महाकाव्यप्रतिष्ठा । यथा जात्यरमरचितसौवर्णमु-
द्रिकयैव शृङ्गारेषु शोभासम्भारः । तत्रादौ महालामिधेयगर्भमिदं
शृत्वा—

कथित्कान्तामविषयमुखानीच्छुरत्यन्तधीमा-

नेनोवृत्तिं त्रिभुवनगुरुः स्वैरमुज्झाञ्चकार ।

दानं दत्त्वा मुरतरुरिवात्युचधामारुरुक्षुः

पुण्यं पृथ्वीधरवरमथो रैवतं स्वीचकार ॥ १ ॥

‘कश्चित्’ लोकोत्तरगुणतयाऽलक्ष्यस्वरूपस्त्रिभुवनगुरुः ‘कान्त-
पत्नी’ ‘स्वैरं’ स्वेच्छया ‘उज्झाञ्चकार’ तत्याज । त्रयाणां भुवना-
समाहारस्त्रिभुवनम्, ‘पात्रादिवर्जितादन्तोत्तरपदः समाहारे
(हेमलिङ्गानुशासन स्त्री० ५ श्लो०) इत्यत्र भुवनशब्दस्य पात्रादि-
णान्तःपाठान्न डीप्रत्ययः । ततश्च त्रिभुवने गुरुर्महान्, महत्-
चास्य गार्हस्थ्येऽप्यनन्यमम्भविपरब्रह्मविद्याविशेषत्वात्सकलमुरा-
रनरेश्वराणां वन्दनीयत्वाच्च । यदि वा “भाविनि भूतवदुपचारः
इतिन्यायास्त्रिभुवनस्य गुरुः शास्ता सम्यग्धर्मोपदेशक इति यावन्-
अचिरेणैव केवलज्ञानोपलम्भेन यथावस्थितसमस्तवस्तुतत्त्वावय-
धात्सकलसत्त्वहितार्थमेव प्रवर्त्तनशीलत्वाच्चेति । नन्वविषयेत्यादिवि-
शेषणानि किं स्वरूपप्रतिपादकानि व्यवच्छेदकानि वा?, आ-
पक्षे तानि वैयर्थ्यं प्राप्नुयुः । अथ व्यवच्छेदकानि तर्हि किं व्यव-
च्छेदं निजागच्छते?, कान्तात्यागसथाविधहेत्वन्तरेणापि स्वा-
द्यादिवदित्याह—‘अविषयमुखानीच्छुः’ विषयाः श्रोत्रादीन्द्रियायां
शब्दादयस्तद्रहितानि मुखान्यविषयमुखानि विषयमुखानां दुर्ग-
विदायिन्वादिदोषदुष्टत्वेन तत्त्वतो दुःखरूपत्वाद्दृष्टान्निमिषदानन्द-
मुखानीतिभावस्यानीच्छतीत्येवंशील इच्छुः “विन्द्रिच्छु” (सिद्ध-
हेम ५-२-३४) इत्यनेन इच्छुर्निपातः । अविषयमुखेच्छा च
कदाचिन्नक्षत्रविषयदोषानुभवेऽपि स्वादन आह—‘अत्यन्तधीमान-
अन्तमनिशान्ता अत्यन्ता, “प्रान्यवपरिनिरादयोगतक्रान्तकुष्ठ-
(सिद्धहेम ३-१-४७) इत्यादिना तत्पुरुषः क्रियाविशेषणं वा
ततोऽप्यन्ता अत्यन्तं वा धीर्विद्यते यस्य स तथा, औपत्तिययादि

शुद्धिश्चिक्त्वात्स्वनिष्ठेन प्रायः सान्तत्वादत्यन्तधीरत्र पारिणामि-
 क्येव गृह्यते, तस्या एव सम्यग् द्वेषोपादेयपरिणामसुन्दरविचार-
 सामर्थ्येनात्यन्तनिःश्रेयसफलवस्त्वेनात्यन्तविशेषणविशिष्टत्वान् । ननु
 यद्येवंविधो भगवान् तदा कान्तां किमत्यजन् ? इत्याह—‘एनो-
 षृत्ति’ एनसां हिंसादिपातकानां षृत्ति व्यापारं सर्वपापन्यापाराणां
 कारणत्वान् । कान्तायाः शुद्धसारोपलक्षण्या एनोषृत्तेरारोपः,
 यथा “आयुर्धृतं, यशस्स्यागः” इत्यादि । कथं कान्तां तस्याज ?
 इत्याह—‘स्वीरमिति’ स्वेच्छया न तु परोपदेशेन, अर्हतां स्वयमेव
 संयुद्धत्वान् । ‘अधो’ इत्यानन्तर्ये । ‘मुरतररिब’ कल्पवृक्ष इव दानं
 दत्त्वा ‘रैवतं’ मुराष्ट्रमण्डलालङ्कारं श्रीगिरिनारं ‘स्वीचकार’ भेजे ।
 दीयते यत्तदानं कोटिसाहस्रकाञ्चनादि, मुनिपत्यादीनां आकृति-
 गणत्वात्कर्मण्यनद्, यथा भोजनमिति । ननु अस्वं स्वं चकार
 स्वीचकारेति ध्युत्पत्तेराभयणात्तस्य भगवतो ममत्वदोषः प्रसज्यत
 इति चेन्न, योगिनामपि ध्यानसाधनस्थानादिषु स्वीचकारमात्र-
 दर्शनान् । अन्यथा योग्यदेशादिषु प्रवृत्तिरयोग्यादिभ्यश्च निष्-
 त्तिस्तेषां न स्यादिति । अपरपर्वतान् परित्यज्य रैवतभेदं पुनः
 स्वीचकार ? इत्याह—‘पृथ्वीचरवरं’ पृथ्वीधरेषु भेदमानुषोत्तरादिषु
 मुखाधिरोहत्वात्मत्वाभ्यामुपयोगित्वान् शेषपर्वतेषु पुनः सहस्रा-
 म्रवणादिसौन्दर्येण तुङ्गत्वादिना च वरं भेष्टम् । एवंविधश्च पर्वतः
 सद्योपोऽपि कदाचिद्भ्रमतीत्याह—सर्वदोषाणां सर्पमाज्जारवायसादि-
 हिंस्रजन्तूनां चाभावेन ‘पुण्यं’ पवित्रम् । कुनो रैवतं स्वीचकार ?
 इत्याह—‘अत्युषधामारुक्षुः’ अतिज्ञयेनोषं धाम स्थानमपरस्था-
 नस्यैतद्विशेषणानुपपत्तेर्लोकामरूपमारोडुकामः, अयमर्थः—अन्यो
 योऽत्युषधतरस्थानमधिरोडुमिच्छति स उच्यं स्थानं भजते । एवं
 भगवानत्युषधमुक्तिप्रदरोहं वाञ्छन्नुत्तुङ्गं रैवतपर्वतं स्वीचका-
 रेति । इह कश्चित्कान्तेति धाक्यावयवः धीकालिदासकृत-
 मेघदूतमहाकाव्यप्रथमशृत्तायवर्णानुशृत्तयोपात्तः । न पैवमत्र कर्त-

रपि परमार्थतो धर्ममैव वृथिव्याधारत्वेन स्वीकारान् । शेषविशेषणपदान्यत्रापि पूर्ववद्धान्यानि । केवलमत्सुखं धाम लोकामरूपं सर्वोत्तमं तेजो वा । ननु काव्यं गुणालङ्कारभूषितं कार्यम् । यतो वाग्भटः—“साधुशब्दार्थसन्दर्भं गुणालङ्कारभूषितम् ।” (१-२) इत्यादि । अत्र को गुणः ? कोऽलङ्कारः ? उच्यते, यद्यपि वाग्भटे दश गुणाः सन्ति तथापि काव्यप्रकाशेऽलङ्कारचूडामणौ च त्रयो गुणाः प्रोक्तः सन्ति, ‘माधुर्योऽजःप्रसादास्त्रयो गुणाः ।’ (अलङ्कारचू० ४ अ०) अन्येषामेष्वेवान्तर्भावान् । अत्रार्थस्य ह्यगित्यर्थापेक्षत्वान् प्रसादः । पदानां मृदुरचनया च माधुर्यमपि । एवं गुणा यद्यद्वैमूढाः । एषां लक्षणम्—“मूर्ध्नि-वर्गान्त्यनाः स्पर्शा अटवर्गा रणां लघू । अवृत्तिर्भ्यवृत्तिर्वा माधुर्ये रचना तथा ॥ योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययो रेण तुल्ययोः । टादिः शर्षो वृत्तिर्द्वयं गुम्फ उद्धत भोजसि ॥ ध्रुतिमात्रेण शब्दानां येनार्थप्रत्ययो भवेन् । माधारणः समप्राणां स प्रसादो गुणः मृतः ॥” (काव्यप्रकाश ८, ७४-७६) ननु सगुणमपि काव्यं युवतीरूपमिव निरलङ्कारं नामात्यतोऽलङ्कारा उच्यन्ते—अलङ्कारा द्विधा, शब्दार्थभेदान् । तत्र शब्दालङ्काराः पञ्च—यक्रोक्ति १ अनुप्रास २ यमक ३ चित्र ४ श्लेष ५ रूपाः । अर्थालङ्कारास्त्रयमासा बहुप्रकाराः । अत्रान्येष्वपि च काव्येषु प्रायोऽनुप्रासः शब्दालङ्कारस्वारतन्त्रेण शेषः । तद्वक्ष्ये—“तुल्यध्रुत्यक्षरावृत्तिरनुप्रासः स्फुरद्गुणः” (वाग्भट ४, १७) इति । कश्चित्कान्तामित्यादी काव्यक्षरावृत्तिः स्वयमभ्युद्धा । अर्थालङ्कारास्तु अवसर १ हेतु-२ दीपक ३ उपमा ४ जाति ५ श्लेषा ६ श्लेषाः । तत्र श्रीनेमिसम्बन्धे प्रतिपादयितुः कवेः कश्चित्कान्ताः तस्याज रैवतं स्वीचकारेति तस्योपलक्षणमित्यवसरः, “यत्रार्थान्तरमुल्लङ्घं सम्भवत्युपलक्षणम् । प्रस्तुतार्थस्य स प्रोक्तो युपैरवसरो यथा ॥” (वाग्भट ४, १२४) कान्तात्यागोऽविषयसुखेच्छुताऽत्यन्तधीमत्ता एनो-

वृत्तिमित्यादि तद्योग्यगोत्रया हंतुः, 'प्यत्रोन्नादयनः किंचिदर्थं कर्तुं प्रकाशयते । तद्योग्यनायुक्तिरभौ हेगुरुको मुर्धरिषा ॥' (वाग्भट ४, १०५) इति वचनात् । कान्नानुग्माश्चकार रैयनं ग्रीवहारेति क्रियाद्वयस्य कश्चिदित्यनेन मम्यन्धाद् दीपकम्, यतः—“आदिमध्यान्तवर्तेकपदार्थेनार्थमद्भतिः । चाप्यस्य यत्र जायेन तदुक्तं दीपकं यथा ॥” (वाग्भट ४, ९९) सुगतरुचिन्पुपमा । तद्भक्षणम्—“उपमानेन सादृश्यमुपमेयस्य यत्र मा । प्रत्याप्ययनुन्यार्थममामैरुपमा मता ॥” (वाग्भट ४, ५०) तथा पुण्यं पृथ्वीधरवरं जातिः । यतः—“व्यभावोक्तिः पदार्थस्य सक्रियस्याक्रियस्य वा । जानिर्विशेषतो रम्या हीनप्रसार्भकादिषु ॥” (वाग्भट ४, ४७) एकेन वाक्येन तैरेव पदैर्द्वितीयार्थस्योद्भासान् श्लेषः । “पदैस्तैरेव भिन्नैवां वाक्यं वक्तव्यमेव हि । अनेकमर्थं यत्रासौ श्लेष इत्युच्यते यथा ॥” (वाग्भट ४, १२८) एषां संयोगान् सद्भूरो ज्ञेयः ॥ १ ॥

दीक्षां तस्मिन्निव नवगुणां सैपणां चापयाष्टि

प्रद्युम्नाद्यामभि रिपुचमूमात्तवत्येकवीरे ।

तद्भक्तेति च्छलितजगता क्लिश्यमाना निकामं

कामेनाशु प्रियविरहिता भोजकन्या मुमूर्च्छे ॥ २ ॥

‘भोजकन्या’ राजीमती ‘आशु’ शीघ्रं मुमूर्च्छे । क सति ? ‘तस्मिन्नेकवीरे’ श्रीनेमिनाथे दीक्षां ‘आत्तवति’ गृहीतवति सति । विशेषेणेरयति प्रेरयति महामोहमिति वीरः, एकोऽद्वितीयो वीर एकवीरः “पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलम्” (सिद्धहेम ३-१-९७) इति कर्मधारयः । तस्मिन् समये तादृशचरितस्यान्यस्याभावादद्वितीयः, “एकोऽन्यः केवलः श्रेष्ठः सहसा” (हेमानेकार्थद्विस्वरकाण्ड २श्लो०) इत्यनेकार्थात् । यद्वा वीरः सुभटः । किंभूतां दीक्षाम् ? उत्प्रेक्ष्यते—प्रद्युम्नाद्यां रिपुचमूं ‘अभि’लक्ष्यीकृत्य ‘चा-

पयष्टिनिव' धनुर्यष्टितुन्यामित्यर्थः । प्रद्युम्नः काम आधो सुरयो यस्यां सा प्रद्युम्नाया ताम् । पक्षे प्रकृष्टं शुभ्रं बलं यस्य न प्रद्युम्नो बलाधिकः पुमानाधो यस्यां सा ताम् । किंविशिष्टां दीक्षाम् ? 'नवगुणां' नवा गार्हस्थ्ये प्रागभूतत्वान् प्रत्यमाः शीलधमादयो गुणा यस्यां सा ताम् । पापपक्षे नवो गुणः प्रत्यश्वा यस्याम् । पुनः किभूतां दीक्षाम् ? 'मैपणां' सकलदोषविशुद्धभक्तपानादिप्रहणरूपैपणाख्यत्-
 तीयममितिमहिताम् । धनुष्पक्षे ण्पणो नाराचः । अत्रान्याः समि-
 तांर्विहायैपणाममितेरेवोपादानं व्यवहारशुद्धिर्गृहस्थानामाहारशुद्धिश्च साधूनां प्रशस्यते इति ज्ञापनार्थम् । ननु यदि तेन भगवता दीक्षा गृहीता तदा राजीमती किं मूर्च्छिता ? इत्याह—कामेन 'निकामं' अत्यर्थं दृश्यमाना । किंभूतेन कामेन ? 'उल्लितजगता' उल्लितं जगद्विश्वं येन । कुतः दृश्यमाना ? 'तद्गच्छा' इति, एषा राजीमती तस्मिन् श्रीनेमिनाथे भक्ता तद्गच्छा । तथापि राजीमती कुतः पीडयितुं शक्या ? इति विशेषणद्वारेण हेतुमाह—'प्रियवि-
 रहिता' प्रियेण भर्त्रा श्रीनेमिना चिरहिता वियुक्ता । ततश्चायमत्र भावः—श्रीनेमीश्वरेण चारित्र्ये गृहीते सति तद्विरहदुःखेन राजी-
 मती मूर्च्छितेत्येवंकथा मन्वन्धमर्वस्वेतिमति कविरुत्प्रेक्षते—यदा किलाप्रेसरीभूतकन्दर्पमुभटस्य महाभोक्कटकस्य ध्वंसनायैकवीरेण श्रीनेमिना मैपणा दीक्षाचापयष्टिरमाहि तदा श्रीनेमिनं प्रत्यपक-
 र्तुमशक्नुवता उलयुद्धपुत्रलेन कामेन श्रीनेमिभक्ता श्रीनेमिरहिता चेति निकामंदृश्यमाना सती राजीमती मूर्च्छिता । अत्र च भोजकन्या प्रियविरहिता चेति मिथो विरुद्धविशेषणद्वयोपादानं राजीमत्या भगवान् धरो वृतो भगवता पुनर्नेपा वधूत्वेन स्वीकृतेत्यु-
 भयभावज्ञापनार्थम् । अत्रोपमाऽनुप्रासत्प्रेक्षोत्प्रेक्षोहेत्वलङ्कारः ।
 "कल्पना काचिदौचित्याद्यर्थस्य सतोऽन्यथा । द्योतितेवादिभिः
 शब्दैरत्येका सा स्मृता यथा ॥" (वाग्भट ४, ९०) ॥ २ ॥

ततो मूर्च्छानन्तरं किं जातम् ? इत्याह—

सद्ग्रीचीभिः स्फालितवचनन्याममाशूपनीतैः
स्फीतैस्सैस्सैर्मलयजजलाद्रादिशीतोपचारैः ।

प्रत्यापृषे कथमपि ततश्चेतने दत्तकान्ता-

कुण्ठोत्कण्ठं नवजलमुचं गा निदध्यां च दध्यां ॥ ३

‘ततः’ तदनन्तरं ‘गा’ गजीमती ‘नवजलमुचं’ गजीमते
‘निदध्यां’ ददशो ‘च’ अन्यद् ‘दध्यां’ वक्ष्यमाणं विचारयामास
क. मति ? ‘नैस्यैः’ सर्वोक्तप्रसिद्धैः ‘स्फीतैः’ प्रभूतैर्मलयजजल
द्रादिशीतोपचारैः ‘कथमपि’ मत्तता कष्टेन ‘चेतने’ ज्ञाने ‘प्रत्यापृ
षति’ पश्चाद्भक्तिने गति । मलयजं चन्दनं जलाद्रां त्रिभुवस्वसि
त्याजयो ये शीता उपचारणैः । तिक्त्यैः ? ‘सद्ग्रीचीभिः’
सद्ग्रीचीभिः स्फालितवचनन्यामं यथाभवति ‘आशु’ शीघ्रं ‘उपनीतैः’
द्रीचिः । स्फालितः स्फटिका प्रसो वचनानां स्यासो यत्र शीतं
वचनोपनयने । कोट्यैः ? गजीमती मूर्च्छितां हृद्वा शोके
हृत्पशब्देन चन्दनं जलाद्रां जलाद्रादि गजीमतां यथावस्थायीत्
कंसन स्फालितं मत्तिति । तिक्त्यं नवजलमुचम् ? ‘दत्तकान्तं
कुण्ठोत्कण्ठं’ कथा चान्ते विवे चान्तायो वा पश्यतामपुण्ड्रा तीक्ष्ण
उत्कण्ठा येन च तथा । कर्तव्यं किं तत्र मेषमुचनं इत्यां गती
चान्ते मत्तया चान्तायामुत्कण्ठा जायते । ततः शोकात्पुण्ड्र
रुद्धं, मत्तं विमर्शितैः चन्दनं शीतोपचारैः शीतये यथाभक्तिने गति
स्फीतैः सर्वैः कथं कथं । सर्वेति मनस्येवार्थेति भावार्थः
अपुण्ड्रमुचनम् । स्फालितवचनन्यामनिर्गर्हीशीतोपचारैः मुचनमा
नेययः । यदि मत्तमुचनं, यथा इत्युक्तः— ‘‘स्यैः न्यायैः मत्त
शोकेरिदं च स्फीतैः । इत्यर्थेनेति शब्दे चर्तुः । यदि हा
व इति ।’’ (वाचस्पत्युच ४, ४२) कथं चान्ते मत्तं कथं
स्फीतैः सर्वैः कथं कथं स्फालितवचनन्यामनिर्गर्हीशीतोपचारैः मुचनमा

तथा—“यस्य विचारः प्रभवन्नप्रतिषेधेन हेतुना येन । गमयति तदमिमांशं तदप्रतिषेधं च भावोऽसौ ॥” (रुद्रटकाव्यालङ्कार ७, १८) निदध्यां दध्यां चेतु क्रियाद्वयेन समुच्चयः । तथा—
 “वर्षप्रकाशनेष्टं धनु परं स्यात्समुद्रावहालेषु । ज्ञेयः समुच्चयोऽसौ प्रेषाऽयः मद्मतोर्योगः ॥” (रुद्रटकाव्यालङ्कार ७, १९) एव-
 मनुशामपरिहरमायममुच्चयपरिकरालङ्कारा औन्मुख्यभावोदयश्चा॥३॥

अथ मा चदभ्यां तदाह—

एकं तावद्विगृह्णद्दयद्रोहकृन्मेपकालो

द्वितीयीकं प्रकृतिगहनो यौवनारम्भ एषः ।

तार्तीयकं हृदयदपितः सैष भोगाधराही-

तुर्यं न्याप्यान्न चलति पयो मानसं भावि हा किम्॥४॥

‘एकं तावद्विगृह्णद्’ लोकोक्तेरनुकरणम् । तथा—“एकतो हि गमनं परदेशे अन्यतश्च विशुनैः सह महः । पूर्वमेव हि कुम्भोजनमेकं मक्षिकाकवलितं च ततोऽयन् ॥ १ ॥” लोको हि दुःखपरम्परा-
 र्थाहित एवं षण्ति तेनात्र न्यूनपदत्वं न दोषाय किन्तु गुणाय ।
 अन्यत्त्वात्पुंसकम् । “गायत्र्यात्पुंसार्थे व्यक्तं” (दे० लि० न० १०) इति वचनान् । यथाऽस्या गर्भे किं जातमिति । ततो-
 ऽयमर्थः—एकं तावद्विदं कष्टं यन् ‘मेपकालः’ वर्षाकालः किञ्चि-
 त्कष्टः ? विरहिणां हृदयस्य द्रोहं करोतीति विरहिहृदयद्रोहकृन् ।
 ‘द्वितीयीकं’ द्वितीयनिदं कष्टं ‘प्रकृतिगहनः’ स्वभावविषमः ‘यौवना-
 रम्भः’ तारुण्यप्रवेशः । ‘तार्तीयकं’ तृतीयनिदं कष्टं यन् ‘सैषः’
 सर्वज्ञगत्प्रसिद्ध एष मानसप्रत्यक्षतया ममीपवर्ती साक्षादनुभूय-
 मानो भगवान्नेमिर्भोगान् ‘व्यराहीन्’ विरक्तः । किरूपो भग-
 वान् ? हृदयस्य दयितो बह्वभः । ‘तुर्यं’ चतुर्थनिदं कष्टं यन्
 ‘न्याप्यान्’ न्यायादनपेतान् ‘पयः’ मार्गान् ‘मानसं’ चित्तं ‘न
 चलति’ न भ्रश्यति । एतावता स्वीयस्वामिनं परित्यज्य जनेऽसं

पुरुषं न प्रार्थयतीतिभावः । द्वितीयकं तार्तीयकमित्यत्र द्वितीयस्य
 पूरणं द्वितीयकं तृतीयस्य पूरणं तार्तीयकम्, “तीयाट्टीकण्”
 (सि० ७-२-१५३) टीकण् प्रत्ययः । “वृद्धिः स्वरेष्वादेः-”
 (सि० ७-२-१) वृद्धिः । सैप इत्यत्र “तदः सेः स्वरे पादाथो”
 (सि० १-३-४५) इत्यनेन सिलोपः । यथा—“सैप दास-
 रथी रामः सैप राजा युधिष्ठिरः । सैप कणो महात्यागी सैप भीमो
 महाबलः ॥” व्यराद्धीत्, रश्ची रागे, रञ्ज विपूर्वः । अद्यतनी दि ।
 “सिजद्यतन्यां” (सि० ३-४-५३) सिच् । “व्यञ्जनानाम-
 निटि” (सि० ४-३-४५) वृद्धिः । “सः सिजस्तोर्दिस्योः”
 (सि० ४-३-६५) ईआगमः । “चजः कगम्” (सि० २-
 १-८६) ज ग । “अघोपे प्रथमोऽशिटः” (सि० १-३-५०)
 ग क । “नाम्यन्तस्था-” (सि० २-३-१५) स प । कपसंयोगे
 क्ष लोकात् । तुर्यमित्यत्र चतुर्णां पूरणं तुर्यं, “ये यौ चलुक् च”
 (सि० ७-१-१६४) यप्रत्ययः चलुक् । न्यायादनपेतं न्याप्यं
 तस्मादनपेते यप्रत्ययः । अत्रामत्पदार्थसमुदायादसत्समुच्चयः ।
 न्याप्यान्नेत्यत्र पर्यायः । यथा—“वस्तुविवभितवस्तुप्रतिपादनश-
 क्षमसदृशं तस्य । यदजनकमजन्यं वा तत्कथनं यत्स पर्यायः ॥”
 (र० का० ७, ४२) विप्रलम्भरमाधिक्यं वा ॥ ४ ॥

कृष्णो देशप्रसुरभिनवधाम्बुदः कालिमानं

न्यध्यासाते तदवगमयाम्बेनसैवार्जितेन ।

तत्रैकोऽस्तत्पतिविरचिताश्रेपपेपानिपेधा-

दन्योऽस्माकं गहनगहने विप्रयोगेऽप्रिसर्गात् ॥ ५ ॥

यत् ‘देशप्रभुः’ देशस्वामी कृष्णः ‘च’ अन्यम् अभिनवोऽम्बुदः
 ‘कालिमानं’ कृष्णत्वं ‘न्यध्यामाते’ विभ्रमः ‘तत्’ कारणमहं ‘अव-
 गमयानि’ जाने । येन हेतुनेनो हावपि कृष्णाहो जातौ तत्कारण-
 महं ज्ञान इत्यर्थः । अत्रावगमयामीति कथं प्रयोगः सिध्यति ।

समुच्चयकान्यलिङ्गपरिकरानुप्रासाः । यथा—“समुच्चयोऽसौ स
 त्वन्वो युगपद् या गुणक्रियाः ॥” (का० प्र० १०, ११६)
 “काञ्चयलिङ्गं हेतोर्वाक्यपरार्थता ॥” (का० प्र० १०, ११४)
 देशप्रभुरिति अभिनव इति साम्प्रदायैरिशिष्यैः परिकरः ॥ ५ ॥

नीलीनीले शितिलपनयन् वर्षयत्यथु वर्षन्
 गर्जत्यस्मिन् पटु कटु रटन् विषयत्याण्यमिप्रत् ।
 पर्वास्वेवं प्रमरति शुभे विप्रलब्धोऽम्बुवाहे
 यामावर्गः प्रकृतिवृहनः स्पर्धनेज्जेन युक्तम् ॥ ६ ॥

‘विप्रलब्धः’ वियोगयान ‘यामावर्गः’ श्रीवर्गो वर्षासु ‘एवं’
 वक्ष्यमाणेन प्रकारेणानेन मेयेन युक्तं स्पष्टेने । किञ्चो यामावर्गः ।
 ‘प्रकृतिवृहनः’ प्रकृत्या कुहन ईर्ण्यः । किं कुर्वन्? ‘अस्मिन्’ अम्बु-
 वाहे ‘नीलीनीले’ सति गुणिकारयामवर्गे सति ‘शितिलपनयन्’
 शितिल इयामं लपने मुक्तं करोतीति । पुनः किं कुर्वन्? ‘वर्षयति’
 वृष्टं कुर्वति भव्य वर्षन् । अस्मिन् गर्जति सति ‘पटु’ पटिष्ठं ‘कटु’
 भवनामुच्चं तीव्रं ‘रटन्’ विन्दन् । अस्मिन् ‘विषयति’ विपुलं
 संनयति ‘आण्यं’ उपाहारं ‘इमम्’ प्राप्तुम् । किञ्चिद्विप्रुम्बुवाहे ।
 ‘शुभे’ सांख्यान प्रभवति सति । अन्योऽपि यो येन स्पष्टेने स तस्य
 वेदात्मन्युच्येति, अतो यदा वृष्टौ वेपः काण्ठनां कलयति, यदा—
 “वेदस्वगयद्व्याल्लभ्याल्लभमिदमिति । वृष्टिं वपनिवागतीद् मैत्रं
 प्रायः पयोनुचः ॥” तदा यामावर्गोऽपि वृष्ट्यां मुक्तं करोति । यदा
 वर्षति तदाऽपि वर्षति । यदा गर्जति तदा गर्जं प्रकथयति । यदा च
 विपुलं प्रकथयति तदाऽपि विपुलं मुक्तं । वर्षासु काण्ठनादि-
 कर्त्तव्यं विप्रुम्बुवाहे । मेये ईर्ण्ये विप्रुम्बुवाहेः काण्ठमुक्तपार्श्वे
 कथयति, तस्य स्पष्टेनेऽपि विप्रुम्बुवाहे । शिति च तत्पार्श्वे च शिति-
 कथयति काण्ठनादि “विराट् कटुं प्रायः कृगादिपु” (वि० १-५-
 ४२) विप्रुम्बुवाहे, यत्रापि तद् । इत् मेयेति, इत्, वर्त्तेति वर्त्

“द्वयोर्यः प्रीये” (ति० ५-१-६५) आनुप्रत्ययः । एवं करो-
तीति अलिच् कृतम्— (ति० १-४-४६) लिच्, पश्चात् सन् ।
विलुप्तं करोतीति “जित् कृतम्—” (ति० १-४-४६) लिच्-
प्रत्ययः । “अव्ययस्यार्थः” (ति० ७-४-४१) अन्त्यस्यार्थः
पठेयः । विलसतीति कर्तमाने । अन्त्यस्य द्वार औप्यं “प्रतिगता-
न्त्यस्यार्थः” (ति० ७-१-६०) एतन्-
प्रत्ययः । कंच् गर्गी, क्, इवतीति इमन् । कर्तमानं “दाया-नशी—”
(ति० ५-६-६०) आनुप्रत्ययः । “इवः शिति” (ति० ४-१-
६६) इवश्चतस्रः । “कर्मोऽण” (ति० ४-१-३८) कश्चाराण्य अ ।
“पृथुमादादादिः” (ति० ४-१-५८) इवम् । “पूर्वस्यादे स्वे
सोऽसिपुच्” (ति० ४-१-३७) इप् । “इवार्थेभ्ये—” (ति० १-१-
३६) इत्वं, इवया ति । “कदुदितः” (ति० १-४-७०) लोऽन्तः ।
“अन्तो लो लुच्” (ति० ४-६-९४) लुच् । अत्र निदर्शनापरिहरण-
लुच्चागुपामाः । अत्र निदर्शनाया लक्षणम्—“निदर्शना । अभावक
ज्ञानुगम्यस्य कथमापत्तिवत्त्वः ॥ अथावहेस्वस्वस्योत्तिः क्रियैव
च ताऽप्यग । अत्रानुगम्यस्य वा वा नैव अनुगम्यता ॥ कार्ये नि-
मित्ते सामान्ये विरोधे प्रत्युतं सति । तदन्यस्य कथानुस्ये तुल्येति
च पञ्चधा ॥” (वा० प्र० १०, १७-१९) अत्र विरहिणीनां
विरदविरोधं प्रत्युतं सति तदन्यमेवम् कथः ॥ ६ ॥

हेतोः कस्माददिरिव तदाऽज्ञाश्रिणीमप्यमुष-

न्मां निर्मोकत्वमिव स्तुं शोऽप्यसां तत्र जाने ।

यदा देवे दधति विमूर्च्छाभावमाशोऽप्यमित्रे-

वर्णस्य श्वात्किमु नियमने मातृजडा न कीलः ॥ ७ ॥

‘अतो’ अगवाभेतिः ‘शोऽपि’ निपुणोऽपि अदिरिव ‘कस्मादेतोः’
पुनः कारणान्मां निर्मोकत्वमिवामुष्मत् ‘तत्र’ कारणमहं ‘न जाने’
न वेत्ति । यथा—‘अहिः’ सर्पः कस्मादेतोः ‘निर्मोकत्वम्’ कश्चुलिकां

मुञ्चति तन्न ज्ञायते । किञ्चिशिष्टां मां निर्मोकत्वचं च ? 'तदामत्रि-
मीमति' तं नाथमासजामीत्येवंशीला ताम्, पश्चे तं सपं आसत्रयी-
त्येवंशीला तां तदामत्रामपीत्यर्थः । पुनः किञ्चिशिष्टां मां ? 'उपुं-
ल्लप्तीम्, पश्चेऽल्पभागाम् । 'यद्वा' इत्युत्तराद्यम् । 'यदेति' हेतुज्ञाने ।
देहे 'विमुक्षीभावं वधति' सति प्रतिकूले सति 'आत्रोऽपि' अवच-
कोऽपि 'अभिनेत्' अभिप्रमिवाचरेत् हातुर्भवतीत्यर्थः । एतत्सामर्थ्यं
नायाह—'तर्कस्य' वरगस्य 'नियमने' बन्धने 'मातृजहा' गोजहा
किमु कीदृशे न स्यात् ? अपि तु स्मारेव । किञ्च गोष्ठेण दोषाः
स्युः विबन्धे वरसके गोजहायां वद्वा गोरोहं कुर्वन्तीति स्थितिः ।
अथ यथा गौर्वन्मालाणि विविधशान्तिवत्समर्थैव जहादारेण बन्धरे
दुर्भवेऽपि यथाऽस्मावपि भगवतातात्रोऽपि वैवयातिकून्यान्मां मुञ्चयापि-
त्यर्थः । अत्राहिसिन्नेति निर्मोकत्वचमित्युपमा । क्युनियामि
श्रेयः । शोऽपीति विशेषः । न जाने इति निषेधः । योऽयथांग
स्यामः । अत्र—'विशेषः शोऽपि विशेषऽपि विरुद्धेन यदुषः ।'
(का० प्र० १०, ११०) "निषेधो बह्वनिष्टस्य यो विशेषानि-
दिश्यते ॥" (का० प्र० १०, १०६) इति । "नामात्वं वा
निषेधो वा नदन्येन समर्थयेत् । यत्र शोऽयो-नस्यामः स्थासरेत्
संशय वा ॥" (का० प्र० १०, १०९) इति । अथवा तर्कस्ये-
त्यादि अत्रागच्छति । "अत्रागच्छति इति शब्दोः शब्दित्याद्यर्थ-
त्वं ॥" (का० प्र० १०, १११) इति ॥ ७ ॥

तदाहमेव श्चुटति दि दिवद् श्रेयसो हन्मर्ष-
वन्नायभ्यर्त्त इमावद् श्रेयसाम्यधर्मसम् ।
इन्दं इन्दं शायसि यथा मान्दयस्येव वान् ।
इत्तन्देहेऽपि इव इव इव इव इव ॥ ८ ॥

एतन्मतेन 'हृष' इत्येव 'श्रे' श्चुटे 'श्रेयसो' इति शब्दं यत्र दिव
इत्यादिभ्यः क्युनियामि इव 'श्चुटति' इति शब्दोः । 'अर्त्त' इत्यादिभ्यः ।

‘अस्य’ अन्तर्गतं ‘सा’ शस्त्रीमती ‘दक्षमुच्यं’ मेघं ‘सुग्धवापा’
 मनोत्तरवचनेनेति वक्ष्यमाणयुवता उवाच । किं कृत्वा ? ‘एवं’ पूर्वो-
 त्तप्रश्नांगेन ध्यात्वा । किंविशिष्टा सा ? ‘नवपनपृता भूरिवोष्माय-
 माणा’ नवध्यायी पनध नवपनः, नवपनेन पृता सिन्ध नवपन-
 तिभेति । उष्मायमाणा उष्मार्यं वाष्पमुद्गमन्ती । पुनः किंवि-
 शिष्टा सा ? ‘समदमदनायंशतो युक्तायुक्तमविन्दमाना’ प्रमोदमोहा-
 र्भेदे मद् कथ्यते । तत्रायं मेघो मत्तन्देहीः प्रियं सान्त्वयिष्य-
 मीति प्रमोदः, मोहः पुनर्गूढता, तयोः सम्भेदः सङ्गमो मद्स्तेन
 मद् वसने यो मद्तन्मयावेशः संस्रमन्मयायुक्तं चायुक्तं च न

ध्यात्वा चैव सा नवपनपृता भूरिवोष्मायमाणा
 युक्तायुक्तं समदमदनायंशतोऽविन्दमाना ।
 अस्यामारं पुरुः विष्टजनी पारि कादम्बिनीव-
 र्दना दुःखादथ दक्षमुच्यं सुग्धवाचेत्युवाच ॥ ९ ॥

‘अस्य’ अन्तर्गतं ‘सा’ शस्त्रीमती ‘दक्षमुच्यं’ मेघं ‘सुग्धवापा’
 मनोत्तरवचनेनेति वक्ष्यमाणयुवता उवाच । किं कृत्वा ? ‘एवं’ पूर्वो-
 त्तप्रश्नांगेन ध्यात्वा । किंविशिष्टा सा ? ‘नवपनपृता भूरिवोष्माय-
 माणा’ नवध्यायी पनध नवपनः, नवपनेन पृता सिन्ध नवपन-
 तिभेति । उष्मायमाणा उष्मार्यं वाष्पमुद्गमन्ती । पुनः किंवि-
 शिष्टा सा ? ‘समदमदनायंशतो युक्तायुक्तमविन्दमाना’ प्रमोदमोहा-
 र्भेदे मद् कथ्यते । तत्रायं मेघो मत्तन्देहीः प्रियं सान्त्वयिष्य-
 मीति प्रमोदः, मोहः पुनर्गूढता, तयोः सम्भेदः सङ्गमो मद्स्तेन
 मद् वसने यो मद्तन्मयावेशः संस्रमन्मयायुक्तं चायुक्तं च न

मममाता । अन्योऽपि समराया मरुनाया मदिराया जायेतापु-
 ष्यापुके न विन्दति । पुनः किञ्चिदपि ? 'पुरु' प्रभूतं यथा
 मयि 'अस्यागारे' अस्याणामभूणामामारे वेगयन्तं वरं 'विराजती'
 विरोधेण वृत्तेति । किञ्च ? 'कार्त्तिकीयम्' यथा कार्त्तिकीयं भेष-
 सायां पुरु यथा मयि 'वारि' पानीयं विन्दति । किञ्चिदपि सा ?
 दुःखातीना । अथ वृत्तेति गुरुं गेयने इति धातोः क्तप्रत्यये सती ।
 वृत्तेति इत्यत्र इत्याणामुद्गमति "केनोपसर्गणपूमादुद्गमने" (मि०
 ३-४-३३) इति वचस् । "नामो नोऽनङ्" (मि० ३-१-९१)
 मनेपः । "पीपेजिपप्यक्तेषु च" (मि० ४-३-१०८) इति
 वृत्तेः । इत्याणो इति आनङ् । अविन्दमानेति विदंती द्याभे इति
 पातोः आनङि "तुर्वाङ् शः" (मि० ३-४-८१) शपपणे
 "धुवादिभृष्टकृत्तुर्नोऽनङ्" (मि० ४-४-९९) मोऽनङ् ।
 वेः इत्याणम् । अस्याणोऽकारान्नोऽस्मि । अयोपसर्गणपूमादुद्गमने ।
 पुष्पवृत्तार्थं चान्ये माभ्ये मेर्यं मति भाषणं साधनम्, यथा
 इति मति वृत्तवृत्तात्ता मेर्यं मति भाषणान्वयानुपपत्तेः ॥ ९ ॥

अथ सा मेर्यं मति वृत्तवृत्त साधनान्वये —

वृत्तिवृत्तवृत्तः न च विर्यं वार्त्तिकीयं च देहः
 मेर्यं मति मतिवृत्तवृत्तं साधनं मति मतिवृत्तम् ।
 अस्याणोऽकारान्नोऽस्मि । अयोपसर्गणपूमादुद्गमने निमग्नो-
 म्यमेः इत्यं मतिवृत्तवृत्तं होः आनङ् वनेने मे ॥ १० ॥

वृत्तिवृत्तवृत्तं मतिवृत्तवृत्तं । हे 'वृत्तवृत्त' इति मेर्यं मति । इति
 वृत्तवृत्तवृत्तं । अथ अस्याणोऽकारान्नोऽस्मि । अयोपसर्गणपूमादुद्गमने
 मति मति मतिवृत्तवृत्तवृत्तः । अस्याणोऽकारान्नोऽस्मि । अयोपसर्गणपूमादुद्गमने
 मेर्यं मति मतिवृत्तवृत्तवृत्तं । अस्याणोऽकारान्नोऽस्मि । अयोपसर्गणपूमादुद्गमने
 मति मति मतिवृत्तवृत्तवृत्तं । अस्याणोऽकारान्नोऽस्मि । अयोपसर्गणपूमादुद्गमने
 मति मति मतिवृत्तवृत्तवृत्तं । अस्याणोऽकारान्नोऽस्मि । अयोपसर्गणपूमादुद्गमने

रश्मिरे । 'दैविकं' इत्या इवेः शून्यस्य सतिः 'दैव्ये मार्गे' आवाग-
 मार्गोऽप्यावाया नृजति । 'ते' तत्र 'व्यागर्त' गुणरागमने वर्तते ? ।
 तत्कर्तृत्वादिनात्र "पुन्यः शिवा" (३-१-१९९) इति पुन्यस्योप-
 त्तर्तृत्वादिनाद्योपः । दैव्यं देवानामयं दैव्यः, "देवाद इत्य-
 िति ० १-१-१९९) इति चत् । अत्र दैव्ये मार्गे इत्यावागवापकत्वं
 पुन्यस्य इति चिन्तितेः । अत्रोपमापथाद्योक्तत्वाद्योक्तानुसाराः ।
 तत्त्वादायैत्यादेः तत्र शून्यस्यस्यो मानीत्यर्थस्य पर्यायेण च यजान्
 त्पर्यायोक्तम् । "पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन वाच्यं चत् ।"
 (७७० प्र० १०, ११५) ॥ १० ॥

अथ येन विमपि वापे वागदितुं चिन्तते, तस्य पूर्वं वर्णने
 दिधीयते इति मजीमत्यपि मेवं वर्णयति—

विधं विधं सृजति रजसः शान्तिमापादयन् यः
 महोपेन क्षपयति तमःसोममुपिहुवानः ।
 म न्यं सृष्टमन्त्रितयनतस्यायसे धूमयोने ।
 तदेयः सोऽप्यमिनपतमस्त्वं श्रयीरूपधर्षा ॥ ११ ॥

हे 'धूमयोने !' हे भेष ! यस्त्वं 'रजसाः' रेषोः शान्ति 'आपादयन्'
 त्पादयन्मर्षात्पृथिवी सिञ्चन् 'विधं' गमसं 'विधं' जगन् 'सृजति'
 निष्पादयति । जलस्य साक्षात्पृथगा तृणधान्यलतावृक्षादीनां तदुद्भव-
 स्येन विद्येत्पश्चिमनुष्यादीनां तृणादिभ्यो वृद्ध्या जनस्य साक्षात्प्राप्त्य-
 देण च जगत्पृथक्त्वं कृत्वा न विद्वदिति । यस्त्वं 'सोऽपेन' अभा-
 वलक्षणेन 'तमसोमं' अन्धकारममूर्हं 'उपिहुवानः' तन् उन्मत्तत्वेन
 निहुवानः संदृश्यन् तन्, अर्षादवपेन् विधं विधं 'क्षपयति' क्षयं न-
 यति संदृग्मीत्यर्थः । भेषस्य महोने दुर्दिनाभाषलभाषाष विध-
 क्षयः, अवृष्ट्या माषजन्तस्य साक्षात्प्रायः, तत्सृष्ट्याष तत्सृष्टलोकस्य
 इति साक्षात्प्राप्त्यर्थेण च यजान् संदृष्टत्वमपि न विद्वदम् । यस्त्वं
 'मन्त्रितयनतः' अत्यर्थं मघः स त्वं लोकरुह्या शुद्धपीतारवपन्

सभमाना । अन्योऽपि समदाया मदनाया मदिराया आवेशाद्यु-
 क्तयुक्तं न विन्दति । पुनः किंविशिष्टा? 'पुरु' प्रभूतं यथा
 भवति 'अम्नासारं' अम्नाणामभ्रूणामासारं योगवन्तं वर्षं 'विस्तृजती'
 विशेषेण कुर्वती । किञ्च? 'कादम्बिनीवन्' यथा कादम्बिनी मेघ-
 माला पुरु यथा भवति 'वारि' पानीयं विस्तृजति । किंविशिष्टा सा?
 दुःस्वारीणा । अत्र घृतेति गृपुं सेचने इति घातोः कप्रत्यये सति ।
 ऊमेति ऊमन् ऊम्नाणमुद्धमति "केनोष्मवाप्यधूमादुद्धमने" (सि०
 २-४-३३) इति कयङ् । "नाम्नोऽनङ्" (सि० २-१-९१)
 गङ्गोपः । "दीर्घंश्रियङ्कपेषु च" (सि० ४-३-१०८) इति
 दीर्घः । ऊमायते इति आनश् । अविन्दमानेति विट्ती लाभे इति
 घातोः आनश् "तुदादेः शः" (सि० ३-४-८१) शाप्रत्यये
 "गुचादिनृकृष्टकगुक्तगुभोऽभः शो" (सि० ४-४-९९) नोऽन्तः ।
 शोऽं स्पष्टम् । अत्रशब्दोऽकारान्तोऽस्ति । अशोपमानुमानानुप्राणाः ।
 युष्ठायुष्ठाविचारणे माभ्ये मेघं प्रति भाषणं साधनम्, यथा
 मन्त्रीमन्त्री युष्ठायुष्ठासा मेघं प्रति भाषणान्वधानुपपत्तेः ॥ ९ ॥

अथ सा मेघं प्रति यत्रञ्जन्व सन्दारभ्यते—

कविद्वारागधर! तत्र शिवं वार्धगात्री च देहः

सेवेने स्वां स्तनितनदिनां राजर्षीं मरुयन् ।

अप्यावाया स्फुरति कल्या वृष्टिमर्गं निमर्गो-

न्मार्गं दैव्ये गतिरिव हवेः म्वागतं वर्तने मे ॥ १० ॥

'कविर्द्वि' अर्धद्वयमे । हे 'वारागधर!' हे मेघ! तत्र 'शिवं'
 कुण्डं वर्तने । 'च' अन्यत्र देहो 'वार्धगात्री' वर्धने? वार्धवातोर्ध
 मेव गात्री शोचमानः । 'स्तनितनदिनां स्वां' शक्तिशक्तिगुणी अस्मै
 सेवेने । किञ्च? 'मरुयन्' यथा मरु 'राजर्षी' राजर्षी मरु राजर्षी
 च सेवेने । हे मेघ! मे मृष 'वृष्टिमर्गं' वृष्टिदिश्याते 'निमर्गो' अ-
 न्यत्र 'अप्यावाया' अपवाप्यवायावृष्टिना कल्या स्फुरति ।

कस्येव ? 'खेरिव' यथा रवेः सूर्यस्य गतिः 'दैव्ये मार्गे' आकाश-
मार्गेऽध्यायाथा श्रुति । 'ते' तव 'स्वागतं' मुखागमनं वर्तते ? ।
राजहंमावित्यत्र "पुरुषः मिया" (३-१-१२६) इति पुरुषशेषः,
राजहंमीशब्दलोपः । दैव्ये देवानामयं दैव्यः, "देवाद् यश्च"
(मि० ६-१-२१) इति यस् । अत्र दैव्ये मार्गे इत्याकाशवाचकत्वं
नुरपय इति प्रसिद्धेः । अत्रोपमापर्यायोक्तत्वभावोत्तरानुप्रासाः ।
अध्यायापेत्यादेः तव शृष्टेरन्तरायो नास्तीत्यर्थस्य पर्यायेण कथनान्
सत्पर्यायोक्तम् । "पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यस्तु यन् ।"
(का० प्र० १०, ११५) ॥ १० ॥

अथ येन किमपि कार्यं कारयितुं चिन्त्यते, तस्य पूर्वं वर्णनं
विधीयते इति राज्ञीमत्यपि मेघं वर्णयति—

विश्वं विश्वं सृजसि रजसः शान्तिमापादयन् यः

सहोचेन क्षपयसि तमःस्तोममुन्निहुवानः ।

स त्वं मुञ्चन्नतिशयनतस्त्रायसे धूमयोने !

तदेवः कोऽप्यभिनवतमस्त्वं त्रयीरूपधर्ता ॥ ११ ॥

हे 'धूमयोने !' हे मेघ ! यस्त्वं 'रजसः' रेणोः शान्ति 'आपादयन्'
उत्पादयमर्थात्पृथिवीं सिञ्चन् 'विश्वं' समस्तं 'विश्वं' जगन् 'सृजसि'
निष्पादयसि । जलस्य साक्षात्सृष्ट्या तृणधान्यलतावृक्षादीनां तदुद्भव-
त्वेन तिर्यग्पक्षिमनुष्यादीनां तृणादिभ्यो शृद्ध्या जनस्य साक्षात्पारम्प-
र्येण च जगत्प्रपृष्ट्वं सृष्ट्या न विरुद्धमिति । यस्त्वं 'संकोचेन' अभा-
वलक्षणेन 'तमस्तोमं' अन्धकारमगूढं 'उन्निहुवानः' सन् उत्प्राश्रत्येन
निहुवानः स्नेहयन् मन्, अर्थादवर्षन् विश्वं विश्वं 'क्षपयसि' क्षयं न-
यसि संहरतीत्यर्थः । मेघस्य सहोचे दुर्दिनाभावस्तदभावाच्च विश्व-
क्षयः, अवृष्ट्या तावज्जलस्य साक्षात्क्षयः, तत्क्षयाच्च सकललोकक्षय
इति साक्षात्पारम्पर्येण च घनस्य संहर्तृत्वमपि न विरुद्धम् । यस्त्वं
'अतिशयनतः' अत्यर्थं नम्रः स त्वं लोकसृष्ट्या गुह्यधीमत्स्ववन्

सारं जलं मुञ्चन् विश्वं विश्वं 'प्रायमे' पालयति । घाराभरध्वे सरलघाराधोरणीभिर्जलं मुञ्चति तदा राजानोऽपि प्रजा रक्षन्ति, सर्वे वर्गाः स्वस्वमर्यादां न त्यजन्ति, मातापितरौ सन्नेहमपत्यानि पुत्र्यान्ति, धर्मकर्मोचारव्यवहारव्यवसायसौजन्यसौहार्दादीनि सर्वं कर्माणि प्रवर्त्तन्ति इति पतस्य पालकत्वमपि न निषेध्यम् । 'तत्र' तस्मात्कारणान् त्वं 'अमिनवतमः' अत्यन्तनरीनः कोऽपि प्रयीत्स्वधर्तां देवो वर्त्तमे । अयं भावः—लोके परमेधरस्त्वेकोऽपि गृष्टादिप्रयं करोतीति कविऋद्धिर्वर्धते । यतो रघुः—“नमो विष-
गृजे पूर्वं विश्वं तदनु विधत्ते । अथ विश्वस्य मंहर्त्रे तुभ्यं प्रेषात्मने नमः ॥” परमपरस्वयीरूपधर्तां देवो विषयाभिष्वङ्गरूपस्य रजसो रजोगुणस्य वृद्धिमुत्पादयन् ब्रह्मरूपेण विश्वं गृह्णाति । तथा क्रोध-
रूपं रजोगुणं वद्वेषन रुद्ररूपेण विश्वं क्षपयति । तथा पुण्येच्छारूपं मन्त्रगुणं स्वीकृत्य विश्वं प्रायते । अनिशयेनान्यैश्च नम्यते । अथोनिश प्रोच्यते । त्वं पुनः प्रोक्तयुक्ता एतद्वैलक्षण्येन विश्वम-
गांदिषु प्रवृत्तमे, अनिशयेन नमसि, धूमाचोत्पन्नमे, इति कोऽपि नरीनम्बं प्रयीत्स्वधर्तां देव इति । अप्रानुग्रामभेषडयनिरेक्षणाद्यो-
क्तरीपक्षोदात्ताण्डकृपाराः । तत्र प्रयीत्स्वोत्पन्नानुपमेयस्यादिष्वप्र-
विषादनात्कतिरेकः । “उपमानाण्डग्यस्य उयनिरेकः स एव सः ।”
(का० प्र० १०, १०५) इति । रजसः शान्तिमापादयन् मष्टो-
षेनेत्यादिना वृष्टीमेघनाकर्षणत्वात्प्राणाभेदयोः यक्ष्यतात्पर्याद्योक्तम् ।
वृष्टीषु चित्याभेदवृष्टीत्वादीपक्षम् । मेघस्य सर्वं दोषविक्रान्तदेवप्रपी-
नोऽप्यकारिष्वप्रविषादनेनोदात्तम्, “उदात्तं वानुनः शीघ्रम्” (का०
३० १०, ११५) इति ॥ ११ ॥

अथ विश्वं विश्वं तदनु विधत्ते मेघमन्त्रवताय वृष्टादयमाह—

त्वं वीर्यवतः प्रथितमदिवानन्दमाभ्युदाहरिः

कम्प्यां वीर्यव प्रथितमरणां ह्ये रणां नो विषमे ।

दानात्कल्पद्रुमसुरमणी तौ त्वयाऽधोऽक्रियेतां
कस्तुभ्यं न स्पृहयति जगज्जन्तुजीवातुलक्ष्म्यं ॥ १२ ॥

कामं मध्येभुवनमनलङ्कारकान्ता अनु त्व-
न्मप्रस्येव सरति च तवागोपगोपं जनोज्यम् ।

न्यासीचक्रे भवति निखिला भूतसृष्टिर्विधात्रा
तत्त्वां भापे किमपि करुणाकेलिपात्रावधेहि ॥ १३ ॥

हे 'जीमूत !' हे मेघ ! त्वं 'अनन्यमाध्योपकारैः प्रथितमहिमा' वर्त्तमे, न अन्यैः समुद्रादिभिरपि साध्या अनन्यसाध्या उपकाराः सचराचरजीवलोकसेचनभीष्मभीष्मातपोपशमनसकलवृणधान्यनिष्पादनादयसैः प्रथितो विख्यातो महिमा यस्येति । कः पुमान् त्वां वीक्ष्य स्वे दृशौ प्रसृतिसदृशौ नो विधत्ते ? । कुञ्जितः पाणिः प्रसृतिरुच्यते । तौ कल्पद्रुमसुरमणी त्वया दानादधोऽक्रियेतां जिताविल-
र्थः । नास्तौ सर्वलोकप्रसिद्धौ त्वया । कः पुमांस्तुभ्यं न स्पृहयति ? । किंविशिष्टाय तुभ्यम् ? 'जगज्जन्तुजीवातुलक्ष्म्यं' जगज्जन्तूनां जीवा-
तुर्जीवनौपधं लक्ष्म्यो गर्जितविद्युज्जलादिषा यस्य तस्मै । लक्ष्मीशब्दस्य बहुत्वे वर्त्तमानत्वान् "पुमनदुश्रौपयोलक्ष्म्या एकत्वे" (सि० ७-३-१७३) इत्यनेन कच् । तथा द्वयन्तत्वाभावात् "गोभ्रान्ते ऋसो-
ऽनंशिस-" (सि० २-४-९६) इत्यादिना ऋसो न । वतः पुद्गिङ्ग-
विशेषणत्वेऽपि लक्ष्मीशब्दस्य स्त्रियां वर्त्तमानत्वेन धनुर्ध्वेकवचनस्य "स्त्रीदूतः" (सि० १-४-३९) इति दैआदेशे लक्ष्म्यै इति प्रयोगः । प्रसृतिसदृशावित्यत्र "त्यदाद्यन्यसमानादुपमानाव्याप्ये दृशष्टक्सकौ च" (सि० ५-१-१५२) इति क्विप् । सदृशाशब्दो व्यञ्जनान्तः । तुभ्यमित्यत्र "स्पृहेर्वाप्यं वा" (सि० २-२-२६) इति धनुर्थी । अत्रोदात्तस्वभावोक्तप्रनुप्राणाः ॥१२॥ काममिति । हे मेघ ! 'मध्ये-
भुवनं' भुवनस्य मध्ये 'अनलङ्कारकान्ता' अलङ्कारं विना कान्ताः सुभगाः 'त्वदनु' भवतः पश्चान् । त्वदिति "प्रसृत्यन्वार्थदिरुदात्त-

बद्धिगुरावितरैः" (सि० २-२-७२) इति पञ्चमी । 'आपो-
 लोभं' अयं जनहाव मन्त्रस्येव स्मरति । यथा मन्त्रः स्मरन्ने हरे-
 मन्त्रः । गां वृष्णीं पातीति गोपो राजा, गाः वयूश्च पातीती
 गोपो गोपाडः, गोपाश्च गोपाश्च गोपगोपाः, आध्यर्षोदायाम्, गो-
 गोपोऽय आ भागोपगोपं भागोपालभूपात्तमिति । 'विधात्रा' इत्यस्य
 मिलित्वा 'भूतगृधिः' प्राणित्गृधिः 'भवति' स्वधि 'म्यागीकरोति'
 सिद्धिना स्वपापक्षीकृता, त्वं वेद्वीवयति तत्र जीवति नास्यथा
 इत्यर्थः । यथास्योऽपि विधागाहं वन्तु म्यागीकरोति । यत्स्वमे
 वगोपकायाननुगुणैरसाधारणः 'तन्' तस्मात्काह्यादहं त्वीं विधि
 'भागे' चत्विज । हे कृताकृतिपात्र 'भवधेदि' शास्त्रानो भव ।
 मन्त्रेभ्युपनतिनि भुवनमा मन्त्रे मन्त्रेभ्युपने "पात्रे मन्त्रेभ्योऽप्य । यत्तथा
 वा" (सि० ३-२-३०) इत्युपवीभावः । तत्र मन्त्रेभ्येति "मन्त्र-
 केतवः" (सि० ३-२-३१) इति कर्मभावे षष्ठी । भागोपगो-
 पत्विज "वदेनाक्षदित्वा पञ्चम्या" (सि० ३-२-३२) इति
 पञ्चम्यस्योऽप्यपीभावः । अत्र विभावनोपमानायां वाच्युदाहः ।
 अत्र-इदं यत्र विभावेना, "विधावाः प्रविष्टेऽपि यत्तत्प्रविष्टिमा-
 वन्त ॥" (सि० प्र० १०, १००) भूतगृधेभ्योऽपीकृतेन द्युमिनात्त
 अत्रापि सिद्धं तत्र कर्तुं योग्यमिति परोपचयनात्पर्योपेक्षत् ॥१३॥

इत्यन्तरेण सः संसर्गं मन्त्राभ्यावन्नाहनायं श्रीनेतिचरितं मृगा
 एत —

कीर्तनं इति हरिचरितं परं मन्त्राभ्यावन्नाहनायं श्रीनेतिचरितं मृगा
 मन्त्रेभ्यु मन्त्रा इह दत्तं दिवा नावहा वे द्वापराः ।
 मन्त्राभ्यावः विनिवन्निगुणः श्रीनेतिचरितं मृगा
 मन्त्रा इति मन्त्राभ्यावन्नाहनायं श्रीनेतिचरितं मृगा ॥ १४ ॥

इति मन्त्राभ्यावन्नाहनायं श्रीनेतिचरितं मृगा
 मन्त्राभ्यावन्नाहनायं श्रीनेतिचरितं मृगा

बंदे 'मूर्त्ताः' मूर्तिमन्तः 'दिशां नायकाः' दिक्पाला इव ये दश
 दशार्हाः, वसन्ते इत्यभ्याहारः । 'व' अन्यत् 'तेषां' दशार्हाणां
 'आद्यः' प्रथमः श्रीसमुद्रोऽस्ति । किंविशिष्टः ? 'क्षितिपतिगुरुः'
 क्षितिपतिषु नृपेषु गुरुः श्रेष्ठः । पुनः किंविशिष्टः ? श्रीशिवाप्रे-
 यसी' श्रीशिवादेवी नाम्नी प्रेयसी पत्नी यस्यासौ श्रीशिवाप्रेयसी ।
 ईयो बहुव्रीहित्वाद् "गोभ्रान्ते ऋ-" (सि० २-४-९६) इत्यादिना न
 ऋस्वः । ततः "दीर्घेभ्याव्यञ्जनात्सेः" (सि० १-४-४५) तिलोप
 एव । पुनः किंविशिष्टः ? 'प्राज्ञः' निपुणः, अथवा प्रकृष्टा आज्ञा यस्य
 स तथा । 'द्वैधं' द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां 'सुकृतविजयी' सुकृतेन पुण्येन
 विजयी विजयवान् धर्मविजयीत्यर्थः । पक्षे सुषु आनुकूल्येन कृतः
 सुकृतः, सुकृतो विजयो विजयशब्दो विद्यते यस्य श्रीसमुद्रशब्दस्य
 स तथा श्रीसमुद्रविजय इत्यर्थः । द्वैधं 'मुप्रजाः' शोभना प्रजाः
 लोकः सन्ततिर्वा यस्य सः । "प्रजाया अस्" (सि० ७-३-
 १३७) इत्यनेन मुप्रजस् जातम् । द्वैधं श्रीसमुद्रः भ्रिया समुद्रो
 यद्वा श्रीसमुद्र इति नाम । अत्रोत्प्रेक्षारूपकल्पेपानुप्रासाः ॥ १४ ॥

सारस्वमर्मनुपरिमितैः सूचितसस्य सनुः

श्रीमाश्रेमिर्गुणगणखनिस्तेजसां राशिरस्ति ।

यं द्वाविंशं जिनपतिमिह क्षोणिलुण्डे प्रमुद्धा

दिव्यज्ञानातिशयकलिताशेषवस्तुं दिशन्ति ॥ १५ ॥

'सस्य' श्रीसमुद्रस्य सनुः श्रीमाश्रेमिरस्ति । किंविशिष्टः ? मनु-
 परिमितैः सारस्वतैः 'सूचितः' कथितः । मनवभ्रतुर्दश सत्परिमितै-
 भ्रनुर्दशमिरिति । पुनः किंविशिष्टः ? 'गुणगणखनिः' गुणगणानां
 खनिरिव गुणगणखनिः । तेजसां राशिः समूह इव । 'इह क्षोणि-
 लुण्डे' 'प्रमुद्धाः' विद्वांसः 'यं' भगवन्तं द्वाविंशं जिनपतिं 'दिशन्ति'
 कथयन्ति । किंविशिष्टं यम् ? 'दिव्यज्ञानातिशयकलिताशेषवस्तुं'
 दिव्यः स्वर्गसम्बन्धी प्रपानो वा यो ज्ञानातिशयस्तेन कलितान्य-

शेषाणि वस्तुनि येन स तम् । अत्र यद्यपि भगवतोऽवधिज्ञानित्वेन तदा गार्हस्थ्येऽशेषवस्तुज्ञानं नास्ति तथापि “भाविनि भूतवदुपचारः” इत्यजिह्वत्रक्षलीलानिस्तुपवैराग्योन्मेषमुख्यकारणैरवश्यंभावि-
तया सर्वलोकेभ्योऽप्यधिकतया च तस्य सर्वज्ञत्वमेव प्रत्यक्षं वि-
क्षितम् । द्वाविंशमत्र द्विविंशतिः । द्वौ च विंशतिश्च द्वाविंशतिः,
“द्विष्यष्टानां द्वात्रयोऽष्टाः प्राक्शतादनशीतिषहुग्रीदौ” (सि० ३-
२-९२) द्वा आदेशः । द्वाविंशतेः पूरणो द्वाविंशः “संख्यापूर्णे
दृष्ट्” (सि० ७-१-१५५) “विंशतेस्तेडिति” (सि० ७-४-६७)
तिलोपः । “द्वित्यन्त्यस्य-” (सि० २-१-११४) । अत्र रूपकमा-
विद्यानुभासाः । दिव्यज्ञानेति भाविकं, “प्रत्यक्षा इव यद्भावाः स्मि-
यन्ते भूतभाविनः । तद्भाविक्म्” । (का०प्र० १०, ११४) इति ॥ १५ ॥

यस्य शान्त्वा जननमनर्थं कम्पनादामनाना-

मासां तामामिव न सहतां पूज्यपूजाक्षणेऽग्निम् ।

दिक्कन्याः षट्शरपरिमिताः साङ्गजायाः मविभ्याः

मम्यक् चतुः कनककदलीमप्रगाः युतिकर्म ॥ १६ ॥

षट्शरपरिमिताः ‘दिक्कन्याः’ दिक्षुप्रायं आमनानां कम्पनाद्
‘यस्य’ भगवतः ‘जननं’ निःस्पृष्टं ‘जननं’ जन्म शान्त्वा ‘साङ्ग-
जायाः’ मयुत्रायाः ‘मविभ्याः’ मातुः मम्यक् सूतिकर्म चतुः ।
शराः षष्ठ “अष्टानां वामनो गतिः” इति गणनात् षट्शरेति षट्-
षष्ठान् । द्विविंशतिप्रानामामनानाम् ? अत्रेक्ष्यते—‘अग्निम्’ दिव्य-
क्षिते पूज्यपूजायाः क्षणे प्रत्याये ‘तासां’ दिक्कन्यानां ‘आम्नां’ उपवे-
शनं न स्पृष्टानिव । अग्निम् पूज्यपूजाक्षणे एता उपविरय कथं शिवाः
सन्नि ? इत्यमह्मजानीवागवति क्षणितानीति भावः । द्विविंशति
दिक्कन्याः ? ‘कनककदलीमप्रगाः’ सुवर्णसम्भासुहृगताः । सहतामि-
नत्र चतुः सर्वे इति श्रीसादिक्कन्याः । “सुगतेने वा” (सि० ३-
४-१८) इति त्रिविक्कन्याः । अत्रेक्ष्यतेऽप्यमामोऽनुशासाः ॥ १६ ॥

जन्मे चरन् प्रियतमि गदा ध्वान्तगणोर्विनाशः

प्रोत्सोतधामचदन्तिगर्गं भाम्बर्तायाभ्युदीते ।

अन्तर्दुःशोत्करमुक्तं गुणं नारया अप्यवापुः

पारापारे विरममलिले म्यानिवारिणं शुभ्राः ॥ १७ ॥

‘गदां’ तस्मिन् चाले ‘दाय’ भगवतः ‘जन्मे’ जाले मति
 ध्वान्तगणोर्विनाशः ‘च’ अन्यत् ‘अतिगर्गं’ अत्यर्थं ‘प्रोत्सोतः’
 प्रधाताभाभवत् । चाम्बिनिव ? ‘भाम्बर्ताय’ यथा भाम्बदि मूर्धेऽ-
 भ्युदीते मति ध्वान्तगणोर्विनाशो भवति प्रोत्सोतध । नारया अपि
 ‘अन्तर्दुःशोत्करं’ दुःशोत्करस्य मध्ये ‘उद’ गुणतरं गुणं ‘अवापुः’
 प्राप्ताः । वा इव ? ‘शुभ्रा इव’ यथा शुभ्राः ‘विरममलिले’ धार-
 मीरे ‘पारापारे’ ममुद्रे ‘म्यानिवारि’ म्यानिधप्रसंबन्धि वारि जलं
 प्राप्नुवन्ति । जन्मशप्नोऽकारुन्तोऽयमि । अभ्युदीते इत्यत्र ईदृष्
 गर्गा, ईदृषातुः अस्मि उत्पूर्वः सप्रत्ययान्तः । दुःशोत्करम्वान्तरन-
 दुःशोत्करम्, “पारे मध्येऽप्येऽन्तः पृष्टया वा” (सि० ३-१-३०)
 इति समाप्तः । अत्र पर्यायविशेषोपमानानि । “एकं क्रमेणानेकमिन्
 पर्यायोऽयमनोऽयथा ।” (भा० प्र० १०, ११७) अन्तर्दुः-
 शोत्करमित्यत्र विशेषो द्रव्यगुणयोः ॥ १७ ॥

भक्तिप्रदा भवनपतयो विंशिनो ध्वन्तरेन्द्रा

द्वात्रिंशोपनव विविपार्थीशितारो रवीन्द्र ।

मङ्गल्यं स्वःशितारिशितारे ते चतुःपष्टिन्द्रा

जन्मग्याशोन्मवमतिहरि स्वामिनो यस्य तेनुः ॥ १८ ॥

ते चतुःपष्टिन्द्राः ‘स्वःशितारिशितारे’ स्वः स्वर्गस्तस्य शितारी
 मेऽस्मस्य शितारे शुद्धे ‘मङ्गल्यं’ मिलित्वा यस्य स्वामिनो जन्मद्या-
 शोन्मवमं ‘अतिहरि तेनुः’ विन्मारायामागुः, हरीणामिन्द्राणां दयाति-
 र्यथाभवर्तात्यतिहरि, इन्द्राणां वाहदाः कृतो शायते वाहदाः कृद
 इत्यर्थः । ते के ? ‘विंशिनः’ विंशतिमात्राः ‘भवनपतयः’ भगुरष्ट-

मन्त्रशुभेन्द्राः 'च' अन्यत् द्वाविंशद् व्यन्तरेन्द्राः 'गगनर' इति
 'नीयिषापीयितारः' त्रिष्वित्यन्तं सगन्ध्यापीयितारः स्यामिती वैम-
 निकेन्द्रोन्द्राः 'रतीन्' सूर्यपत्नी । त्रिष्वित्यन्तः ? 'मक्तिपद्मः'
 भगौ पदाः पदायमाः । विधित इति त्रिष्वित्तिमानभेयां विधितः,
 "इति" (गि० ३ १ १५७) इति द्वित्पयया, इत्, "विंश-
 तेन्द्रेति" (गि० ३ ५-६७) तिङोपः । इत् समीपे वा
 वेयां वेद्यो वा उपत्व, "अप्ययम्" (गि० ३-१-२१)
 इत्येव वदुमीदि । भय गति इत्यनभयनेनापौ द्वाय च सभ्ये
 यमत्र द्वायसंभ्यया प्रयोपनभित्ति द्वायसंभ्यार्यो मृहीतः । अत्रि-
 त्पत्ति च "विर्भानिमभीपामुत्सृष्टुत्सृष्टार्थभावायवाऽम्भित्तपाम्भ-
 म्भत्तित्तपाम्भत्सृष्टसंभ्यमाकस्यान्तेऽप्ययम्" (गि० ३-१-
 ३१) इत्यप्यधीभावः । भयानुयागस्यभारोपत्तानाः ॥ १८ ॥

इक्ष्वानर्न दृष्टुविद्ये मे दृष्टुहामा प्रदाम्ने

अथामान्नःकृष्णकृष्णैः कामयादाः प्रयेदुः ।

स्वमनत्रहृम्भमगाः गीत्तुर न्वापन्द

विन्दे शोकाः प्रयदमदूर्ध्वस्य पूम्भे यतार ॥ १९ ॥

'अथम्' अथ इति, 'पूम्भे' पूम्भे इति, 'प्रयदमदूर्ध्वस्य' प्रयदा-
 इक्ष्वानर्न का 'दृष्टु' इत्यादि । 'अथ वदुत्सृष्टुत्सृष्टार्थभावाकृद्मीनवतिप्रदाः'
 'इति दृष्टुत्सृष्टः' । 'इति दृष्टुत्सृष्टः' इति 'इति दृष्टुत्सृष्टः' इति
 इति दृष्टुत्सृष्टः इत्येवम् । 'अथामान्नः' इत्युक्तं 'दृष्टुहामा इव'
 दृष्टुत्सृष्टः इति 'अथामान्नः' इत्युक्तं 'दृष्टुहामा', 'पूम्भे यतार' (गि०
 ३-१-३१), इति दृष्टुत्सृष्टः इत्युक्तं 'प्रयदमदूर्ध्वस्य' इति
 'अथामान्नः' इति 'अथामान्नः' इति 'अथामान्नः' इति 'अथामान्नः'
 'अथामान्नः' इति 'अथामान्नः' इति 'अथामान्नः' इति 'अथामान्नः'
 'अथामान्नः' इति 'अथामान्नः' इति 'अथामान्नः' इति 'अथामान्नः'
 'अथामान्नः' इति 'अथामान्नः' इति 'अथामान्नः' इति 'अथामान्नः'

मानसमिन्द्रियानि च प्रगच्छन्ति ज्ञानानीत्यर्थः । अत्राह आत्मा-
स्वीयस्वामिभनांधृतिः, तेष्वत्र ज्ञानिवापी गृहीतः । 'तु' पुनः
'अमराः' देशा इत्यन्तं प्रहरं 'गौधपूरमवपन्नं' गौधं यावता
पुच्छंते तावन्तं वृष्टा इत्यर्थः । गौधं यावता पुच्छंते तावद्वपन्नं वृषं,
"वृष्टिमाने उदुष् चान्य वा" (गि० ५-४-५०) जगत्प्रलयः ।
'विधे' समस्ता श्लोकाः 'प्रमदं' दर्पमत्स्युः । अत्रोन्नेधमहोत्तिसमु-
दयाशुभ्रमताः । स्वभ्रामान्तास्त्रिद्वारि महोत्तिः, "या महोत्तिः महा-
धंस्य बलादेकं द्विवाचकम् ॥" (वा० प्र० १०, ११२) तथा
'अशुद्धयोऽगौ वा स्वन्दो युगपद् वा गुणकिया ॥" (वा० प्र०
१०, ११६) ॥ १९ ॥

ये ये भावाः प्रियगुणकृते प्रक्रियन्ते प्रभूमि-
त्तांतांताम्यानिपत हरिप्रेरिता देव्य एव ।

नानारूपाः मत्स्यवयमो हंसवटीनयमं

देवा एवानिशमरमयन्केलिवापीषु भक्त्या ॥ २० ॥

'प्रभूमिः' मातृभिः 'प्रियगुणकृते' अर्भाष्टपुत्रपृष्टार्थं ये ये 'भावाः'
स्वपनमण्डनश्रीटनादयः 'प्रक्रियन्ते' प्रारभ्यन्ते 'हरिप्रेरिताः' इन्द्रा-
दिष्टाः 'देव्य एव' अमरम एव 'तस्य' भगवतः 'तांस्तान्' भावान्
'अनिपत' व्यन्तारयन् । हरिप्रेरिता देवा एव केलिवापीषु भक्त्या 'तै'
भगवन्तं 'अनिपतं' निरन्तरं अरमयन् । किंविशिष्टा देवाः ? 'नाना-
रूपाः' नानाप्रकाराणि रूपाणि येषां ते नानारूपाः । पुनः किं-
विशिष्टाः ? 'मत्स्यवयमः' मत्स्यं भगवतस्सुन्दरं वयो येषां ते मत्स्य-
वयमः । किं वन् ? हंसवन् । यथा हरिप्रेरिता वीचयः केलिवापीषु
भक्त्या विन्तिष्ठत्या हंसं वमयन्ति । हरिवापुः, 'हरिर्दिवाकरसमी-
रयोः ॥ यमशासवमिहांशुनशाङ्कपिवाजिषु । पिङ्गवर्णे हरिद्वर्णे
भेषोपेन्द्रमुखादिषु ॥" (हें० अ० ४५०-४५१) इत्यनेकार्थः ।
किंविशिष्टा वीचयः ? 'नानारूपाः' अनेकप्रकाराः । पुनः किंविशिष्टा

वीचदः ? मरुताः पवनोत्पन्नरुचनारिना वीचीनां तुल्या बयमः
पशिनो वासु ताः । अथ श्रेयोऽमानोदाताः ॥ २० ॥

अज्ञानोऽपि स्फटिकविमलोऽभूतिः कान्तरूपोऽ-
ज्ञान्यापायी प्रविणकर्मणोऽज्ञानदृष्टा मनीषी ।
किं किं भूमः शुषिकृषिर्गमो शशवेऽपि प्रकारे-
णाग्नोऽपं गमिष मरुता सर्वलोकोगरेण ॥ २१ ॥

हे भंग ' वषे ' किं किं भूमः ? भाष्येऽप्युच्यते । किमपि वषुं न
सक्तम् इत्यर्थः । 'अमो' अज्ञानं शशवेऽपि' वाक्येऽपि सर्वलोकोग-
रेण प्रकाशेण योग आगतः । सर्वं च ते लोकान् सर्वलोकः सर्वं लोकेश्वरः
इत्यत्र इत्युच्यते । सर्वलोकेश्वरः । तमेव विशेषणश्रेण प्रकाशमाह-
किं किं भूमः ? अज्ञानोऽपि स्फटिकविमलः, अभूतिरमन्त्र कान्तरूपः,
न तापि सम्यग्ज्ञानविजयनिशया ह्युच्यते इत्यत्र मरुतेष्वपि शेषोऽज्ञानस्या-
वदुत्पन्नत्वस्यापि । 'अज्ञान्यापायी प्रविणकर्मणः' न अज्ञान्यापि-
नीयेऽपि, अथ 'अज्ञानं जीव' । (नि ० ५-१-२५२) तिन-
प्रत्ययः । अथ ज्ञानानुसंधानानि अज्ञानानि इत्यादि मन्त्र मः, निजाह-
नुसंधानानि च गुणः वा । पुनः कथं भूमः ? 'अज्ञान्यापायी' अ ज्ञाने
स्फटिकविमल इत्युच्यते अथ 'दृष्टः कृतिर्' (नि ० ५-१-२५३)
कृतिर्दृष्टवः, अथ 'मनीषी विज्ञान, अज्ञानोऽपि ज्ञानवत्कृतिर्-
मन्त्रः । क इव ? 'अपि' अथ 'अज्ञान्यापायी' अज्ञाने
इत्युच्यते इत्युच्यते इत्युच्यते अथ 'मरुता' वाक्येण योगे
सुखे चार्थे । किं किं भूमः ? 'दृष्टवः' इति कृतिर्दृष्टवः । सु-
विमलः, दृष्टी अज्ञान-इत्युच्यते अथ 'मनीषी' इत्युच्यते । अज्ञान्या-
पायी अज्ञान्यः, अज्ञान्यापायी अज्ञान्यापायी इत्युच्यते । अथ विमल-
कथने योगेऽप्युच्यते ॥ २१ ॥

अज्ञान्यापायी प्रविणकर्मणोऽज्ञानदृष्टा मनीषी
किं किं भूमः शुषिकृषिर्गमो शशवेऽपि प्रकारे-
णाग्नोऽपं गमिष मरुता सर्वलोकोगरेण ॥ २१ ॥

यस्यास्तायं मयनमुदधेस्तैपदिष्टेऽप्यतार्यं

तस्य ग्रैप्मे तपति तपने केन शययं तरीतुम् ॥ २२ ॥

‘यस्य’ भगवतो रूपं बाल्येऽपि ‘लोकातीतोद्भसितसुरमं’ वर्धते, लोकमतीतातिक्रान्ता उद्भसिता सुरमा अतिशायिनी शोभा यस्य । ‘तस्य’ भगवतो रूपं यौवने केन वर्ण्यम् ? अपि तु न केनापि । क्व मति ? ‘पुरहे’ प्रभूते ‘श्यान्नि’ बले ‘शयति’ वर्द्धमाने सति । यस्य ‘उदधेः’ समुद्रस्य ‘भवन्’ पानीयं ‘तैपदिष्टेऽपि’ पौषगामकाले-ऽपि ‘अतार्यं’ तरीतुमशक्यम्, तस्य उदधेर्भवनं ‘ग्रैप्मे’ ग्रीष्मर्तु-सम्बन्धिनि ‘तपने’ सूर्ये तपति केन तरीतुं शक्यम् । पौषे तु पयम्लोकं भवति, ग्रीष्मे तु ज्येष्ठापादयोर्वेलापृष्ट्या पयोवृद्धिः । ग्रीष्मस्यायं ग्रीष्मः, “भर्तुसन्ध्यादेरण्” (सि० ६-३-८९) अप्प्रत्ययो वृद्धिः । अत्र दृष्टान्तानुप्रासदेतयः ॥ २२ ॥

पञ्च पद्भ्यां सरलकदलीकाण्ड उर्वोर्गुणेन

स्वर्वाहिन्याः पुलिनममलं नेमिनः शोणिनैव ।

शोणो नाभ्याश्चति सदृशतां गोपुरं बधसा च

घुद्रोः शाखानवकिशलये बाहुपाणिद्वयेन ॥ २३ ॥

पूर्णेन्दुः श्रीसदनवदनेनाह्वपत्रं च दग्भ्यां

पुष्पामोदो मुग्गपरिमलं रिष्टरसं च तन्या ।

वर्ण्येऽर्धांघे क्वचिदुपमिति दधुरेवं घुधाधे-

दंतस्याङ्गं भवति उपमाधिर्यदोपस्तथापि ॥ २४ ॥ युग्मम् ॥

‘चेद्’ यदि घुधाः ‘क्वचिन्’ प्रदेशे ‘अर्धोपि’ पदार्थसमूहे ‘वर्ण्ये’ वर्णनीये गति एतस्य ‘अङ्गैः’ अवयवैः एवंप्रकारेण ‘उपमिति’ उपमानं दधुन्तथापि उपमाधिक्यदोषो भवति । एवमिति किम् ? ‘पञ्चं’ कमलं नेमिनः ‘पद्भ्यां’ चरणाभ्यां सदृशतां ‘अश्चति’ गच्छति सरलकदलीकाण्डो नेमिन उर्वोर्गुणेन सदृशतामश्चति । ‘स्वर्वाहिन्याः’ गङ्गायाः ‘अमलं’ निर्मलं पुलिनं नेमिनः ‘भो-

निर्भवं कशीपदेनेव मद्गुं शः शार्ङ्गशस्य वाहिनीं नदीं मग्नाः ।
भोगिजग्ः पुंस्त्रीदिङ्गः । 'श्रीणः' ऋतो नेमिनो नाभ्या मद्गनाम-
श्वनि । 'ष' भन्यन् 'गोपुं' पनो-श्रीश्री नेमिनः 'वज्रगा' हृदयेन
मद्गनामश्वनि । 'गुशोः' कन्याश्रमस्य शाश्वतपरिजन्तये नेमिनो
पादुगानिद्रुयेन मद्गनां मश्वनि, "अयं पद्मादिभक्तिपरिणामः" इति
न्यायात्श्वनः । शाश्वत पादुगयेन नपरिजन्तये पादुगयेनेत्यर्थः । शीः
शार्ङ्गशस्य द्रुपुः ॥ २३ ॥ 'गुनेन्दुः' गुणितन्द्रो नेमिनः श्रीमद्ग-
वदनेन मद्गनामश्वनि । 'ष' भन्यन् 'अज्जवयं' कमज्जुं ने-
मिनो 'हृग्या' लोपनाभ्या मद्गनामश्वनि । 'पुणामोदुः' पुण-
परिमण्डो नेमिनो मुस्यपरिमण्डैः मद्गनामश्वनि । शिष्टरत्नं च
नेमिनमन्या मद्गनामश्वनि । शिष्ट-अशिष्ट इति शब्दद्वयमस्ति ।
अयं भावः—“किञ्च श्रीभक्तानां रूपं पादाभ्यामागम्य चटद्रुम्येने ।
अन्येषां तु शीपांदाभ्य पतन् ।” इति वृद्धाः । परमेवमपि भगव-
त्पादाद्यवयवानां यदि पद्मादीन्युपमानानि दीयन्ते तदा तडाग
इव समुद्रः सञ्चोत इव सूर्य इत्यादिवर्द्धानोपमादोषः स्याद्भगवत्पा-
दादिभ्यः पद्मादीनामनिर्द्धानत्वान् । अत एतदोषपरिजिहीर्षया
पण्डिताः कचित्प्रदेशे सम्मिलिताः मन्तः 'उपमानमुपमेयाद्विशिष्ट-
तरं स्यात्' इतिन्यायान् पद्मादीन् पदार्थान् वर्णान् कृत्वा श्रीनेमिनः
पादाद्यवयवानुपमानत्वेन स्थापयन्ति । यथा पद्मं पद्मामित्यादि ।
तथापि उपमानस्यात्यन्ताधिकत्वेनोपमाधिक्यदोषः स्यात् । यथा—
“अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते । युगादौ भगवान् विधा
विनिर्मित्सुरिव प्रजाः ॥” इत्यादिवन् । अतः श्रीनेमिरूपं कथमपि वर्ण-
यितुं न शक्यते इति समर्थितम् । पद्मामित्यादिषु “तुत्यार्थैस्तृती-
यापष्ठयौ” (सि० २-२-११६) इति तृतीया भवति । उपमे-
त्यत्र “ह्रस्वोऽपदे वा” (सि० १-२-२२) इति ह्रस्वस्य ह्रस्वः

आदि. ५४ । अत्र दीपबोधसापक्षीयानुप्रासाः । अग्रावन्तो भग-
वतो शक्यमासात् - गिरुभ्य इति पाठोऽप्यसादौलभ्य ॥ २५ ॥

अथ गुणवर्णनावाट —

भाण्डागारं गणभरममुं दीक्ष्य हृष्टः समस्तान्

दीर्घोदायोदिवगुणमर्षानत्र वेधा न्यधत् ।

गान् किं वपुः गणयितुमथ प्रेक्षितुं शूर्ध्वःश्वः-

प्रहा देवा सुगन्धर्वा साक्षिषोऽपुः गह्वरे ॥ २५ ॥

‘देवाः’ इत्या ‘अत्र’ अगवति समस्तान् दीर्घोदायोदिवगुणम-
र्षान ‘न्यधत्’ इत्यादीपके । विदित्पिहो वेधाः ? ‘अपुं’ अगवन्तं
‘गणभरं’ निर्भरं ‘भाण्डागारं’ शोभं दीक्ष्य हृष्टः । ‘शूर्ध्वःश्वः’ प्रहा
देवाः भूर्भुवस्वदृशाः । अत्रैव वातात्स्योमन्वयं वाचवाग्नेषु
प्रहा सुखाः ‘देवाः’ शेषगूर्ध्वेन्द्राः । ‘गान्’ दीर्घोदायोदिवगुणमर्षान्
किं वपुं गणयितुं ‘अथ’ अनन्तरं प्रेक्षितुं साक्षिणः गन्तो सुगन्ध-
र्वा गह्वरे ‘अपुः’ भवन्ति इव । अथ भावः— विदित्पिहो वेधाः
नन्त्यान् गुणान् गुणान् न्यस्यामीति चिन्तानं गान् भाना धीनेमित-
मभवभाण्डागारं दीक्ष्य हृष्टो यदा तत्र गाथे तान् समस्तान् गुणान्
श्यामे सुभोष तदा “न स्वस्तु सुर्वाः इन्द्रिप्रगाक्षिममक्षमनिर्दिक्षितो म-
हान्वागो महस्वमीश्वरा स्वीकार्ये.” इति नीति प्रमाणयता भगवता धी-
नेनिना प्रियोक्त्यापेन प्रियोक्त्यानाः शेषगूर्ध्वेन्द्राः साक्षिणः वृताः ।
ते धानन्तगुणा एव सुभेन वपुर्भेवकेण गणयितुं द्वाभ्यां द्वाभ्यां प्रे-
क्षितुं न शक्यन्ते । अतः शेषादिवेको ह्यौ त्रय इत्यादि गुणमर्षां वपुं
गह्वरगुणोऽवति । शूर्ध्वः शूर्ध्वं शूर्ध्वं स्वस्य गुणान् गणयितुं सहस्र-
वरो जातः । इन्द्र उपविष्टो यथा सूर्यो गणयति तथा शेषो वक्ति
नवेति इष्टं महत्वाधोऽभूदिति । अत्रानिदयोत्तिपरिकररूपशोभे-
क्षयथागह्वरयोदानुप्रासाः । भाण्डागारमित्यनिदयोक्तिः । “नि-
शीपोऽप्यवमानं तु प्रवृत्तस्य परेण गद् ।” (का० प्र० १०, १००)

इत्यादि । गतभयमिति साकूतविशेषणेन परिकरः । गुणमणीनिति रूपकम् । एतावता भगवति सर्वेऽप्युत्तमगुणा वर्तन्ते इत्यर्थप्रतिपादनात्पर्यायोक्तम् । तान् किं इत्याशुत्प्रेक्षा । भूर्भुवःस्वःप्रष्टा देवा इति प्रतिपाद्ये वस्तुमित्यादि मुखेत्यादि क्रमेण प्रतिपादनाद्यथासङ्घम् ॥ २५ ॥

व्योमव्याजादहनि कमनः पट्टिकां सम्प्रमृज्य
स्फूर्जलक्ष्मालकशशिखटीपात्रमादाय रात्रौ ।
रुग्लेखन्या गणयति गुणान् यस्य नक्षत्रलक्षा-
दङ्गान्तन्वन्न खलु भवतेऽद्यापि तेषामियत्ताम् ॥ २६ ॥

‘कमनः’ प्रष्टा ‘अहनि’ दिने व्योमव्याजान् पट्टिकां सम्प्रमृज्य स्फूर्जलक्ष्मालकशशिखटीपात्रमादाय रात्रौ रुग्लेखन्या नक्षत्रलक्षादङ्गान् तन्वन् ‘यस्य’ भगवतो गुणान् गणयति । ‘खलु’ निश्चितमद्यापि ‘तेषां’ गुणानां ‘इयत्तां’ पारं ‘न भवते’ न लभते । मूढ्यातुरात्मनेपदी प्रास्यर्थे विकल्पेन गिहन्तोऽसि । यथा “भूहः प्रामौ गिह्” (सि० ३-४-१९) भावयते भवते रूपद्वयम् । स्फूर्जलक्ष्मालकमेवंविधं शशयेव खटीपात्रमादाय गृहीत्वा । इह कान्तिः मैव लेखनी तथा । अयं भावः—प्रष्टा यस्य गुणसङ्ख्यां कर्तुकामो दिवसे आकाशपट्टिकां मृद्धा निर्जने एकापचित्याद्रात्रौ स्फूर्जलक्ष्मालकशशिखटीपात्रं गृहीत्वा चन्द्रनिर्गतकिरणदण्डलेखनीभिः शनैः परित्यज्यमानतारकनिषादेवो द्वौ त्रय इत्याशङ्कान् कुर्वन् भगवतो गुणान् गणयितुं लग्नः । एवमाकाशपट्टिका पूर्णा परं गुणानां पारं न लभते । ततः पुनः प्रातराकाशपट्टिकां मृद्धा रात्रौ तथैव गुणान् गणयति परं पारं नाप्नोति । अतः पुनः पुनराकाशपट्टिकां निर्जनादि विधये परं गुणानामद्यापि राक्षसागारं नाप्नोति । यत्र भगवतो भगवतोऽनन्ता गुणा इति । अत्र स्वकाप-

इति वाच्यलिङ्गपर्यायोपदेशाः । तत्र व्योमध्याजाप्रभयतभगदित्य-
पहुतिः, “प्रहृतं दन्निपिभ्यान्वत्माभ्यते मा त्वपहुतिः ।” (का०
प्र० १०, १६) संख्यापारागमने यत्र अत्रनिपाट्टपनं हेतुर्वाक्यार्थ-
स्योपदेश इति वाच्यलिङ्गम्, गुणानन्त्यार्थप्रतिपादनात्पर्यायोक्तम् ॥

अथ भगवतो रूपस्य गुणानां च विशेषवर्णनायाद्—

यैस्तुल्यं पुनरपि परं रूपमाप्नोति सत्तां

नूनं नान्तर्भुवनमणवः सन्ति ते वापि कैऽपि ।

ते नो विज्ञा अपि गुणगणः स्यूयते यैरगण्यः

कारं कारं नवनवनवान् बाल्मवांसस्य भर्तुः ॥ २७ ॥

‘नूनं’ निश्चितं ‘अन्तर्भुवनं’ भुवनमध्ये ते ‘अणवः’ परमाणवः
वापि स्थाने कैऽपि न सन्ति ‘यैः’ परमाणुभिः पुनरपि ‘तत्तुल्यं’ तस्य
भगवतः महत्त्वं ‘परं’ अन्यद्वयं ‘सत्तां’ अस्तित्वमाप्नोति । यैः पर-
माणुभिः स्वानिरूपं निष्पन्नं ते यदि विभेदधिवा अभविष्यन् तदा
स्वानितुल्यं परमपि वापि रूपं निरपत्स्यन्, परं न निष्पद्यते यत्-
नभिष्याद्वा अणवः वापि न सन्ति । तथान्तर्भुवनं ते ‘विज्ञाः’
पण्डिता अपि नो सन्ति । भुवनस्यान्तरन्तर्भुवनं “पारे मध्येऽ”-(सि०
३-१-३०) अव्ययीभावः । ‘यैः’ विज्ञैः ‘बाल्मवान्’ सत्यान् ‘नवन-
वनवान्’ नूतननूतनान् नवान् लवान् ‘कारं कारं’ कृत्वा कृत्वा तस्य
भर्तुः ‘अगण्यः’ गणनातिगो गुणगणः स्यूयते । भगवतो लोकोत्त-
रानन्तगुणाः मह्यस्वयैः भूयन्ते ते विज्ञा विभे न सन्तीत्यर्थः ।
अभीक्ष्णं कारणं पूर्वं प्राञ्जले “स्वम् चामीक्ष्ये” (सि० ५-४-
४८) इति णमप्रत्ययः, वृद्धिः, “दीप्सायां” (सि० ७-४-८०)
द्धिः । अत्रानुमानानुप्रासौ । अत्र भगवत्तुल्यरूपानुपलक्ष्या हेतु-
नाधिवाः परमाणवो न सन्तीति साध्यानुमानम् । अगण्यस्वाद्गुण-
गणाः स्वयन्तुमानम् ॥ २७ ॥

अथ सर्वगुणानां तत्रैव सत्तामाह—

तत्सौभाग्यं तदतुलतरस्तजनानन्दि रूपं

तल्लावण्यं तदपरिमितं ज्ञानमन्यानवापम् ।

सा मैत्री सा धृतिरविचला ताः कृपाक्षान्तिकान्ति-

प्रज्ञावाचः परमपि शुभं लभ्यमत्रैव लभ्यम् ॥ २८ ॥

‘तत्’ सर्वलोकप्रसिद्धं ‘सौभाग्यं’ सुभगभावः । तदिति सर्वत्र पूर्ववत् । अतुलं तुलारहितं तरो बलम् । तद् जनानानन्दयतीत्येवं-शीलं जनानन्दि रूपम् । तद् लावण्यं लोकलोचनाञ्जलिपुटपेपीयमानशोभोपचयः । लवणशब्दो लक्षणया शोभायां वर्तते । तत् ‘अपरिमितं’ परिमाणरहितं ज्ञायते विशेषोऽनेनेति ज्ञानम् । किंवि-शिष्टं ज्ञानं ? ‘अन्यानवापं’ अन्यैर्नावाप्यते प्राप्यते इत्यन्यानवापं ‘भावाऽकर्त्रोः’ (सि० ५-३-१८) घञ्प्रत्ययः, अन्यैरल-भ्यमित्यर्थः । सा ‘मैत्री’ परहितचिन्ता । सा अविचला ‘धृतिः’ सन्तोषः । ताः कृपाक्षान्तिकान्तिप्रज्ञावाचः । स्पष्टं परमपि ‘शुभं’ संहननसंस्थानसत्त्वशौर्यादिकं सर्वोत्तमगुणरूपं वस्तु ‘लभ्यं’ युक्तं तद् ‘अत्रैव’ भगवति ‘लभ्यं’ प्राप्यम् । सुभगस्य भावः सौभा-ग्यम्, लवणस्य भावो लावण्यम्, “वर्णदृढादिभ्यश्चण् च वा” (सि० ७-१-५९) ट्यण्प्रत्ययः । शुभमित्यत्र अव्यक्तत्वान्नपुं-सकम् । एतावता भगवति सर्वलोकोत्तरगुणमंपदुक्ता । यतः—“सं-पयणरूढसंठागवण्णगद्मत्तसारऊमासा । एमाइणुत्तराई ह्वंति नामोदया तम्म ॥” इति ध्रुवसिद्धेः । अत्र सगुणयममानुप्रासाः । ममुच्येऽपि मयोगः “समं योग्यतया योगो यदि सम्भावितः क्वचिन् ॥” (का० प्र० १०, १२५) परम्पीत्यादि ॥ २८ ॥

अथ कथाप्रसङ्गमाह—

अन्येषुः स्वःसद् इव दिवि क्रीडतः कामिनीडा-

क्रीडक्रीडे युवनिममितान् वीक्ष्य वृष्णेः कुमारान् ।

तारुणेनानुपमसुपमां विभक्तं न प्रकीर्ति

प्राहुर्वाग्नीं वसुवितर्मां प्रेरितां प्रेमपुरैः ॥ २५ ॥

‘अनुपमसुपमां’ अन्वयत्वेन ‘वसुवितर्मां’ वसुवै रर्थां वितर्मां मा-
नुपमसुपमां ‘तं’ भागवत्वं प्रति ‘विति’ कथयमाण ‘प्राहुर्वाग्नीं’ अवय-
वताम् । वित्ता व शाप्लव व वितर्मां ‘वित्ता सात्रा वा’ (मि० ३-
१-१८३) इत्येव विवृतास्ततोः । विविदितां वितर्मां ? ‘प्रेमपुरैः’
‘प्रेमपुरैः प्रेरितां । वि वृत्ता ? ‘वार्त्तातीट्ठीयकोटं’ वामिनां वप-
तावतविषाणानुपमानमतार्त्तं इत्यम्, अतः वामिनां निवागाव
तीटं वृत्ताव इव तीटं कवविधे आसीद प्रमदवने तस्य कोटं उत्तमके
वतस्यो गङ्गाभावात्पाण्डुपासाभ्यस्रदेतो गभ्यते, अतः व्रीशावनमभ्य-
भागे ‘वृष्णेः कुमागान’ वसुसुमारान व्रीटनो वीटय । वृष्णिविति
पूर्वपुरुषः अन्वयवृत्ति स्तोत्रवृत्तिर्वा, ‘तेपुगु वा’ (मि० ३-२-
१८८) पूर्ववदतोः । विरुपाम कुमागान ? पुषवितिः स्त्रीभिः
तमिताम नितितान् । वानिव ? ‘द्विवि’ स्व्ये ‘स्वःगद इव’ देवा-
निव, यथा स्व्ये देवाः व्रीटन्ति । वि वृत्तं नं ? तारुणेन
‘अनुपमसुपमां’ निरुपमानतोभां ‘विभक्तं’ धरन्तम् । अन्वयि-
वृत्ति अन्येद्, ‘‘पूर्वापराधरोत्तरान्व्यान्यतरत्तरादेशुम्’’ (मि० ७-
२-१८) एतुमप्रत्ययः । प्राहुर्वाग्नीविति ‘‘अन्धनाधरोपरोधासाद्-
गमत्रिवद्वद्वद्यतोपयोगे’’ (मि० ३-३-७६) इति प्रकथनार्थे
आत्मनेपदम् । अत्रोपमात्तुत्रोपमात्प्रववाव्यदिहानुप्रासाः । वा-
गीव तुत्रोपमा पदपुवमानवत्प्रवत्प्रवर्त्ततोवान् । कुमाव्रीट्ठीदर्शनं
प्रमोत्पाव्यधीर्वाव्यत्वजन्यने हेतुरिति वाव्यत्तिहम् । एतावता
मावतीत्यर्थं धरतिवादीनिगमुद्रविजयी भीरवतकोषाने कर्माणीयका-
निरीकटिनगवत्प्रवृत्तपुमारान व्रीटतो वृत्ता भीनेनिनमभहुर-
गीभाष्यतोभावाव्यवताव्यविभूयिताहमन्थमिष्टमक्षपरमसुधास्याद-
द्विगाविवरितानं पालोश्च प्रयोः पानिमदणलीलां दिदध्, ‘इति’
वचयमाणं वसुमारमेतानित्यर्थः ॥ २५ ॥

शैलेयं “शिलाया एयञ्च” (सि० ७-१-११३) एयञ् प्रत्ययः । तदनु “प्रात्ययपरिनिरादयो गतक्रान्त-” (सि० ३-१-४७) इत्यादिना तत्पुरुषः । अतिक्रान्तं शैलेयं दधि येनेति यद्वृत्तीहो “दृष्टु-रःसर्पिर्मधूपानच्छालेः” (सि० ७-३-१७२) इति कप्रत्ययः स्यात् । अवाद्भनसेति वाक् मनश्चेति वाद्भनसं “ऋक्सामर्ग्यजु-धेन्वनडुहवाद्भनसाहोरात्ररात्रिदिवनकंदिवाहर्दिवोर्वष्टीवाग्निध्रुवदा-गवम्” (सि० ७-३-९७) इति समासान्तोऽत्प्रत्ययो निपातञ्च । व्यानशे अशौटि व्यामौ । ज्योत्स्ना विद्यते यस्यां सा ज्यौत्स्नी “ज्यो-त्स्नादिभ्योऽण्” (सि० ७-२-३४) अण्, वृद्धिः, “अवर्णेवर्णस्य” (सि० ७-४-६८) इत्यालोपे, “अणभ्येकण्त्स्नत्स्नत्स्निताम्” (सि० २-४-२०) डीप्रत्यये ज्यौत्स्नीरूपम् । शरदोऽन्तमैघ-मन्तःशरदं “शरदादेः” (सि० ७-३-९२) अत्प्रत्ययः । अयि चयि पयि मयि नयि चयि रयि गतौ, अय् अभि-उत्पूर्वः कप्र-त्ययेऽभ्युदयितः । अत्रोपमानमालोपमोदात्तानि ॥ ३५ ॥

तस्मिन् शङ्खे पूर्यमाणे सति यज्जातं तद्विशेषकेनाह—

तस्मिन्नीशे धमति जलजं छिन्नमूलद्रुवते

शस्त्राभ्यक्षाः सपदि विगलचेतनाः पेतुरुर्व्याम् ।

आश्वं चाशु व्यजयत मनो मन्दुराभ्यः प्रणश्य-

न्मूढात्मेवामुचत चतुरोपाश्रयं हास्तिकं च ॥ ३६ ॥

हारावाप्सीरदधत हृदीवानने पौरनार्यो

योदुर्गुच्छच्छदवदपतन् फाल्गुनेऽस्त्राणि पाणेः ।

प्राकाराभ्याप्यपि विजगलुर्गण्डशैला श्वाद्रेः

पूचक्रे च प्रतिरुतनिमाद्भूरिमीरुजयन्तः ॥ ३७ ॥

तस्युर्वीराः क्षितिपतिसभे यद्भविष्या ह्रियैवा-

स्यानस्यान्तः किमिति चकितोऽघोक्षजः क्षोभमार्षीत् ।

विः वा कर्मणेनगमरणे मूर्च्छति प्रोदनादे

सर्वं पारिप्लवमिति तदा कथ्यतामाप वाचयम् ॥ ३८ ॥

त्रिभिरिषिष्वम् ॥

‘तस्मिन्प्रीते’ धीनेतिजिनम्यामिति ‘जलजं’ दाहं ‘धमति’ वाद्-
 वति सति ‘ते’ सतिदा ‘दासाभ्यधाः’ आयुधरथावादिउभमूलदु-
 वत् ‘उभ्यां’ वृत्तियां वेतुः । हृद्दृशः । विष्वाः दासाभ्यधाः ।
 ‘सर्वादि’ कथालं विगतन्ती चेतना वेपां ते विगतचेतनाः । ‘ष’
 अयन् ‘आधं’ अधमामूर्त् ‘मन्दुगाभ्यः’ दयशालाभ्यः ‘आनु’ दीर्घं
 ‘प्रणयन्’ पलायमानं मनो व्यजयत् । अधानां समूह आधम् ।
 अधेर्भीतिश्रम्यद्विषेगिन मनोऽपि जितमित्यर्थः । ‘मूढान्मेवामुषत्
 चतुरोपाभयं दालिकं ष’ ष अन्यद् दालिकं दलिनं समूहः चतुरो-
 पाभयं दलिनशालामुषत्, सिदनादधान्त्या दलिनो दलिनशाला-
 वस्था इत्यर्थः । क इव? ‘मूढान्मेव’ यथा मूढात्मा मूर्खचतुरोपा-
 भयं चतुराणां दक्षिणागुपाभयं स्थानं मुञ्चति । “मूढेनेवीञ्चयत् ष
 चतुरोपाभयः दालिकेन” इति पाठे ‘भीञ्चयत्’ अत्यज्यत्, परम-
 मित्त पाठे भद्रप्रजभो दोषः । अन्याः सर्वो कृतयः कर्मा निर्व्यूढाः
 मन्ति । एषा तु कर्मणेति भद्रप्रजमत्वम् । व्यजयतेति “परावेर्जेः”
 (सि० ३-३-२८) आत्मनेपदम् । अधानां समूह आधं “व-
 ह्वाः समूहं” (सि० ६-२-९) अण् । दलिनं समूहो दालिकं
 “कथयिहन्ववित्ताचेकण्” (सि० ६-२-१४) इकण्प्रत्ययः ।
 अत्रोपमानक्रियाममुषयदीपकपर्यायोक्तानि । मनो व्यजयतेति वेगा-
 त्तिशयप्रतिपादनात्पर्यायोक्तम् ॥ ३६ ॥ दारावात्रीरिति । तस्मि-
 न्प्रीते जलजं धमति सतीति सर्वत्रापि संबध्यते । ‘पौरनार्यः’ नाग-
 रिक्त्वियो हृदीव ‘आनने’ मुग्धे ‘दारावात्रीरुषत्’ कोर्धः? यथा
 हृदि दारम्यावाप्तिः प्राप्तिर्धियते, तथा मुग्धेऽपि हा इति रावहास्या-
 मयो धृताः । बहुवचनमेकस्या अपि बहुशो हाहाहात्करणान् ।

एतेनात्याकुलत्वं सूचितम् । 'योद्धुः' भटस्य 'पाणेः' ह्लादभाष्य
 पतन् । किं वन् ? 'गुच्छच्छदवन्' गुच्छो वृक्षस्य च्छदानि दलानि
 तद्वन्, यथा फाल्गुने गुच्छच्छदानि पतन्ति । योद्धुरिति जातवे
 करचनम् । 'प्राकाराष्याण्यपि' कपिशीर्षाण्यपि 'विजगलुः' पटनस्य
 लुङ्गन्ति दुर्गमित्तैर्गलितानि भ्रष्टानि । के इव ? 'गण्डशीला इ
 यथाऽङ्गैर्गण्डशीलाः स्यूडोपला गलन्ति । 'च' अन्यत् 'वज्रयन्तः'
 रैवतकः 'प्रतिहतनिभान्' प्रतिशब्दमिषान् पूषक्रे । किं विशिष्टः
 'भूरिभीः' भूरिर्षही भीः भीतिर्यस्य सः । अत्र श्लेषोपमारूपका
 द्रुतिगमुषयदीपकानि ॥ ३७ ॥ तस्थुरिति । 'श्रितिपतिसभे' राज
 सभायां 'द्रियैव' छत्रयैव 'यद्भविष्याः' दैवपरास्तथुः, यदैवं करि
 ष्यति तद्भविष्यतीत्येवमरष्टभ्य पलायने कातरा अमी इति प्रवाद
 माभ्याममननो छत्रयैव तस्थुर्न तु धैर्येण । 'आस्थानस्य' समाया
 'अन्तः' मध्ये 'अधोक्षजः' कृष्णः क्षोभमार्गीन् । किं विशिष्टोऽप्यो
 क्षजः ? 'किमिति चकितः' चलचित्ततया किं किमिति शङ्कितः
 'किं वा' अथवा वदु किं कथ्यते ? इत्यर्थः । तदा सर्वं 'वारिद्र्यं
 श्रुतिष्टं इति वाक्यं 'तप्यतां' सत्यतामाप । क सति ? 'शम्भोः' शङ्क
 मीऽनादे 'नगरवरणे' नगरदुर्गे 'मूर्च्छन्ति' प्रवृत्तयति सति । शीघ्रा प्री
 सर्वं श्रुतिष्टं मन्यन्ते, तद्दृष्टेष्टाभ्यामपटमानमपि तदा पटितम् । को
 ऽर्थः ? शङ्कस्य महानादे सर्वत्र शिभूने सति गुच्छलगत्तपुराणशक्ति-
 सर्ववटरागरिचक्रः मयासाः शिशिराध्वलपृष्ठवाधचलनयाकारवर्ति-
 र्हीर्षगलत्तरेवनवादिचम्पारिता छत्रणेन सर्वत्र पैर्गण्युष्यं तथाऽत्रपि
 वषा सर्वं श्रुतिष्टमिति वाक्यं सत्यमभूत् । श्रुतिष्टनेः तथा श्रुति-
 पटिसर्वं तत्र, "शत्रुवर्तिरात्रायंराभ्रगादेः पराणि च ।" (ई०
 टिप्पणः मनु० ११ को०) इति ननुमचलप । अत्र पर्यायोक्त
 श । शत्रुवर्तिष्टने अत्रचने शत्रुवर्ति सर्ववर्तिष्टपराभ्र
 वरुचिनि विदेषः । ततः—/अन्वयप्रदुर्गैः चन्द्रेणाकाशान्तर-

शुभः । गर्भे च वर्ज्यं चेति विरोधविरहितः स्युतः ॥” (वा० १०, १३६) एवं वाटिह्वयमिति वाक्यनाम्नाया वाटुनादादौमानिधान-
मिति एवायोगम् । अत्र दीपवग्नुचयोदात्तातीतयोक्तयः वाच्यप्र-
वेष्टयि हेत्याः ॥ ३८ ॥

अथ वाटुपूर्णादनु वज्जानं गदात्—

जानेत्तेषां न जलजगया हेतुवीजं वृषादुः

वम्बुं दित्वाऽपि हि जलशयान्स्थानमार्षीदधेष्टः ।

नेमीशोपक्रममिदमिति ज्ञातपूर्वीं सुरारि-

योग्याभूमां भुजफलपरीक्षार्थमादान् तं च ॥ ३९ ॥

‘अथ’ अनन्तरं वा ईदाः ‘वम्बुं’ शब्दं जलजगया हेतुनां वा-
चाभ्यक्षगुणोदयगजत्राममागादमाचारवत्पटोवदादाकारादीनां बी-
जं वाच्यं हेतुवीजं जानन् ‘दित्वापि’ त्यक्त्वापि ‘हिः’ इति विमये
‘जलशयान्स्थानमार्षीन्’ जलशयस्य वृष्णस्य आस्थानं सभामागच्छन् ।
वाटुो जलजः वाच्यते तस्य भाषो जलजगता तथा । नाम्न्येव श्रेये-
णाधीन्तरमुद्गावपति वधिः—रुलयोरेकादन्योऽपि यो जडजो भ-
वति अटाजापत इति जडजो मूर्खोद्भवः स हेतुनां वामक्रोपकल-
दाग्निनिवेशपैतुन्यादीनां बीजं भवतीत्येषोऽपि जलजः । अपि हीति
विरोधोद्गावने । जडजगया हेतुवीजं त्यक्त्वापि यो जडमध्ये शेते
इति जडशयो मूर्खोदायवार्मी तस्य सभामागच्छदिति विरोधः ।
यदि जलजः हेतुवीजं ज्ञायते तर्हि जलशयान्स्थाने कथं गम्यत
इति । ‘च’ अन्यन् सुरारिः ‘योग्याभूमां’ शमभूमिकायां भुजफल-
परीक्षार्थं ‘तं’ भगवन्तं ‘आदान्’ आहारितवान् । अस्य वाटुं
नादफलं वर्ज्यं दोषंलमपि तेनानुमानेन वर्ज्यते न वेदाभिप्रायेण
कस्यीधार्थमेतमाहारितवान् वृष्णः । परं राजीमती वामभिप्रायं न
वेत्तीति शोऽग्निमायः साक्षात्प्रोपनिबद्धः । किंचिशिष्टो सुरारिः।
‘इदं नेमीशोपक्रमं इति ज्ञातपूर्वीं इदमिति भोत्रेन्द्रियप्रत्यक्षं चम-

कारकारित्वाच्च चेतसि जागरूकं शङ्खपूरणं नेमीशस्योपक्रमं नेमी-
शेनादौ प्रवर्तितम्, “आदावुपक्रमोपज्ञे” (हे० लिङ्गा० न० ११
श्लो०) इति ह्यीवत्वम् । ननु शङ्खस्तावदनेकैरपि पुरापूरि, अतोऽ-
त्रादित्वं कथं येन ह्यीवत्वम् ? सत्यम्, परं यादृशः सागरगिरिनगर-
क्षोभकारी भगवता शङ्खोऽपूर्यत तादृशोऽप्येऽन्येन केनापि नाम्नि
पूरित इत्यादित्वम् । तद् ज्ञातं पूर्वमनेनेति ज्ञातपूर्वी “पूर्वमनेन
सादेश्चेन्” (सि० ७-१-१६७) इति इन्द्रप्रत्ययः । आह्लासेति
“हः स्पद्धे” (सि० ३-३-५६) इत्यात्मनेपदम् । अत्र श्लेषवि-
रोधकाव्यलिङ्गानि । नेमिः शङ्खमापूर्य कृष्णसभां गतः । श्रीकृष्णो-
ऽपि नादवलचमत्कृतो भुजबलपरीक्षार्थं मह्युद्धाय स्पद्धेया भगव-
न्तमाहूतयाम् ॥ ३९ ॥

ध्यात्वा किञ्चिन्मनसि स विभुः श्रीपतिं साह वन्द्योऽ-
न्योऽन्यं दोष्णोर्नमनविधिनैवावयोरस्तु सेयम् ।

साहस्राणामितरजनवन्नौत्तराधर्यवृत्तं

धत्तेऽभिख्यां निकपकपणं सन्मणीनामिवादः ॥ ४० ॥

स विमुर्मनसि किञ्चिद्ध्यात्वा श्रीपतिं ‘आह म्’ उवाच ।
यदसौ त्रिभुवनस्यापि क्षोभकं मम मुष्टिप्रहारपार्ष्णिघातादिकं कथं
सोढेति भगवान् दभ्यौ, तथातीन्द्रियमिति राजीमती न प्रत्येति,
एतदेव कलयति यद्भगवता किञ्चिद्ध्यातम् । अथ भगवान् किमु-
वाच ? हे वन्द्यो ! ‘सेयं’ भुजबलपरीक्षा आवयोः ‘अन्योऽन्यं’
परस्परं ‘दोष्णोः’ भुजयोर्नमनविधिनैवास्तु, एक एकरस्य मुर्मं
नामयतीति । अत्र युक्तिमाह—साहस्राणां पुरुषाणामितरजनव-
न्नौत्तराधर्यवृत्तं ‘अभिख्यां’ शोभां न धत्ते । ये साहस्रेण युष्यन्ते ते
साहस्रा उच्यन्ते । मह्युद्धे एक एकेनापःक्रियतेऽन्यस्त्वरि भवती-
त्यौत्तराधर्यं, औत्तराधर्येण वृत्तं भवनं औत्तराधर्यवृत्तम् । एतावता
साहस्रयोधिनः पुरुषाः सामान्यलोचवग्मह्युद्धेऽपःक्रियमाणा उपरि

भवन्तश्च न शोभन्त इत्यर्थः । किमिव? 'सन्मणीनां निकषकृपणमिष'
यथा प्रधानमणीनां चन्द्रकान्तादीनां निकषे शाणायां कृपणं समुत्ते-
जनमभिर्यां न घत्ते । अग्रार्थान्तरन्यासोपमानानुप्रासाः ॥ ४० ॥

ओमित्युक्त्वा स्थितवति पुरः केशवे संमुखीनः

स्वाम्यप्यस्यादतरलतनुर्पौगनिद्रामवाप्तः ।

द्वावप्येतावथ दशधनुष्प्रांशुरिष्टांशुमूर्त्तिं

यथासाते इव नगपती सद्गतावज्जनाख्यौ ॥ ४१ ॥

'स्वाम्यपि' नेमीश्वरोऽपि 'संमुखीनः' संमुखोऽस्थान् । क सति?
'केशवे' कृष्णे ओमित्युक्त्वा 'पुरः' अग्रे स्थितवति सति यद्भग-
वता भुजयोर्नमनविधिनैव भुजबलपरीक्षाऽस्त्वित्युक्तं तत्प्रतिपद्य स्वा-
मिनोऽग्रे ऊर्ध्वं स्थिते कृष्णे स्वाम्यपि संमुखसत्त्वावित्यर्थः । किंवि-
शिष्टो भगवान्? 'अतरलतनुः' अतरला निश्चला तनुर्यस्य सः ।
उत्प्रेक्ष्यते—निश्चलाङ्गतया योगनिद्रामवाप्त इव । 'अथ' अजन्तरं
'एतौ द्वावपि' कृष्णनेमिनौ 'यथासाते' विरेजतुः । किंविशिष्टावेतौ ?
'दशधनुष्प्रांशुरिष्टांशुमूर्त्तिं' दश धनूंषि प्रांशुर्नवैशरा रिष्टरत्नवदंशवो
यस्याः सा रिष्टांशुरीदृगा मूर्त्तिर्ययोस्तौ । उत्प्रेक्ष्यते 'संगतौ' मिलितौ
'अज्जनाख्यौ' अज्जननामानौ 'नगपती' महापर्वताविष । अत्र सं-
मुखं मुखं दृश्यतेऽस्मिन्निति संमुखीनः । तथा मुखसंमुखादीनस्त-
दृश्यतेऽस्मिन्निति ईनः । अत्रोत्प्रेक्षोपमानुप्रासाः ॥ ४१ ॥

दूरापास्तस्फुटरसकलाकेलिकृत्यान्तराया

व्याप्तानन्ताः परिहृतगवो(ऽ)निर्निमेपाशिलक्ष्याः ।

मर्त्यामर्त्याः समगमत तां तत्र चित्रीयमाणा

रोदःखण्डे लघु निशमकाः स्पेयवन्निर्विशेषाः ॥ ४२ ॥

'मर्त्यामर्त्याः' नरामरान्त्र 'रोदःखण्डे' आकाशपृथ्वीमध्ये
'समगमत' अमिलन् । किंविशिष्टा मर्त्यामर्त्याः? 'दूरापास्तस्फुट-
रसकलाकेलिकृत्यान्तरायाः' तत्र मर्त्यपक्षे दूरेऽपास्तात्पचाः स्फुटं

प्रकटं रमा मपुराणाः कन्या नीलाभाः केसवोऽङ्गुलिहागन्धोऽननु-
 ष्यायययायाः कृतान्तरागामागोपेऽननकपरिहयागानामाया ल-
 मा येमे विमुक्तमोजनकलाभ्यागकीहाभ्यवमाया इत्यर्थः । अम-
 र्यपत्रे दूरेऽप्याम्नाभ्याः श्रुतं प्रकटं रमाः गृहारायाः कदा-
 केलिः काममम्य कृत्यानि क्रीडादीर्षिकालोडनकृतीगृहयनना-
 त्यदशनाङ्गनापरित्वद्वादीन्त्येव प्रकृतप्रयोजनं प्रयन्तराया येमे ।
 पुनः किरूपाः? 'ध्यामानन्ताः' ध्यामाऽनन्ता पृथ्वी येमे । पत्रे
 ध्यात्रमनन्तमाकाशं येमे । पुनः किरूपाः? 'परिहृतगवः' परिहृता
 त्यक्ता गौर्वाणी येमे । पत्रे परिहृतो गौः स्वर्गो येमे । पुनः क्यंभू-
 ताः? मत्स्यपत्रे 'अनिनिमेषाञ्जिलक्ष्याः' निनिमेषाणि निमेषरहितानि
 अनिनिमेषाणि निमेषसहितानि अक्षीणि नेत्राणि सैलक्ष्यन्ते ज्ञापन्ते
 इति । अमत्स्यपत्रे निनिमेषैर्निमेषरहितैरङ्गिमिलक्ष्याः । अतएव न-
 रामराणां महासमुदाया नेत्राणां सनिमेषत्वानिमेषत्वाभ्यामेव लक्ष्य-
 माणाः सन्ति । पुनः किरूपाः 'चित्रायमाणाः' चित्रमाश्रयं कुर्वन्तः ।
 पुनः किविशिष्टाः? 'लघु' शीघ्रं 'तौ' भेमिकृष्णौ निशमिष्यामो विलो-
 कयिष्याम इति निशमकाः । पुनः किरूपाः? 'स्येयवन्निर्विशेषाः'
 स्येयवन् सभ्यवन् निर्विशेषा विशेषरहिताः । समगमतेति "समो
 गमृच्छिप्रच्छिभुचित्स्वरत्यर्चिदशः" (सि० ३-३-८४) इत्यात्मने-
 पदम् । चित्रह् सौत्रो धातुः, चित्रं करोतीति "नमोवरिवश्चित्र-
 ङोऽर्चासेवाश्चर्ये" (सि० ३-४-३७) क्यन्, "क्यनि" (सि०
 ४-३-११२) ई, चित्रायन्ते इति वर्त्तमाने "शत्रानशावेष्यति तु
 सस्यौ" (सि० ५-२-२०) आनशोऽन्तः । निशमका इति शम्
 दमूर्च् उपशमे, शम् निपूर्वो निशमिष्याम इति "क्रियायां क्रियार्थोयां
 तुमृणकच्भविष्यन्ती" (सि० ५-३-१३) णकच्प्रत्ययः ।
 "मोऽकमियमिरमिनमिगमिवमाचमः" (सि० ४-३-५५) इति
 वृद्धिनिषेधः । स्येयवदिति हैमानेकार्थे "स्येयोऽभृद्वपुरोधसोः"

इति श्रेयः । अप्राध्वं न्यार्यं व्यषटारं पश्यतीत्युक्तम् न्यायदर्शक
इत्यर्थः । अत्र श्रेयममुषधोदात्तोपमानानि ॥ ४२ ॥

अग्रे मर्तुर्निजभुजमथो मत्तहस्तीव हस्तं

ध्यातत्याम्पाद्यदुपरिशृढो दक्षिणं पुष्कराग्रम् ।

यस्य पुष्पाम्बुधिपरतटं राजकान्यप्ययापुः

स्कन्धावारैः मह नदि परोलक्षसधानपात्रैः ॥ ४३ ॥

‘अयो’ अनन्तरं ‘यदुपरिशृढः’ कृष्णो मर्तुरग्रं दक्षिणं निजभुजं
‘ध्यातत्य’ विलार्य अम्ब्याम् । किंविशिष्टं निजभुजम् ? ‘पुष्कराग्रं’
पुष्करेण कमलेन अग्रं प्रधानम् । करे कमलं हि लक्षणं वर्तते । अथवा
पुष्करवत् कमलवद्ग्रं यस्य तम् । क इव ? ‘मत्तहस्तीव’ यथा मत्त-
हस्ती ‘हस्तं’ शुण्डादण्डं ध्यातत्य तिष्ठति । किंरूपं हस्तम् ? पुष्कर-
पुष्पग्रमंशकमग्रे यस्य सं पुष्कराग्रम् । शुण्डादण्डम्याग्रं पुष्करं क-
ष्यते । अथ भुजस्य बलमानमाह—‘राजकान्यपि’ राजममूहा
अपि ‘स्कन्धावारैः’ महामैर्नद्यैः मह ‘यस्य’ भुजस्य ‘पुष्पाम्बुधिपरतटं’
बलममुद्रपारं नावापुः । एतावता षोडश राजमहस्याः समैन्या
अपि यस्य भुजस्य बलपारं न यान्ति “सोलम रायमहम्मा०” इत्या-
गमप्रामाण्यात् । किंविशिष्टैः स्कन्धावारैः ? ‘परोलक्षसधानपात्रैः’
परोलक्षाणि—लक्षातीतानि सन्ति—प्रधानानि धानानि—वाहनानि ग
जाधरूपाणि तेषां पात्रैः—स्थानैः । श्रेयेण प्रतीयमानमर्थान्तरं यथा
अम्बुधेः—समुद्रस्य तीरं स्कन्धावारैर्लोकहृदिप्रनिर्द्धारत्यन्तगरिष्ठबदन
ममूर्द्धनं प्राप्यते । किंरूपैः स्कन्धावारैः ? परोलक्षाणि सन्ति—विद्य
मानानि धानपात्राणि प्रबहणानि येषु । अत्र राज्ञां ममूहा राज
कानि “गोश्रोध्रवत्सोष्टृशृङ्गाऽजोरध्रमनुष्यराजराजन्यगजपुत्रादकम्”
(सि० ६-२-१२) इत्यकम् । लक्षात्पगाणि परोलक्षाणि “पर
गतादि” (सि० ३-१-७५) इति पञ्चमीतत्पुरुषः । मूर्ध्वला-
देव परः गविर्गोः । अत्रोपमाश्लेषोदात्तानि ॥ ४३ ॥

हस्ते सव्ये स्पृशति किमपि स्वामिनोऽनेकपस्या-
नंस्तास्कन्धं हरिभुजलता सा स्वयं स्तब्धितापि ।

मेरुं दण्डं क्षितितलमथ च्छत्रमाधातुमीष्टे

यस्तस्यैतत्किमिति च मुरास्तत्र संप्रावदन्त ॥ ४४ ॥

सा हरिभुजलता 'स्तब्धितापि' भृशं दृढीकृतापि 'आस्कन्धं'
स्कन्धं यावन् स्वयं 'अनंस्त' नता । क सति ? 'स्वामिनः' श्रीनेमिना-
थस्य 'सव्ये' वामे हस्ते 'किमपि' अल्पमात्रं स्पृशति सति । स्वा-
मिना मनागेव वामभुजेन लीलयाऽऽक्रम्य कृष्णस्य बाहा स्कन्धं
यावद्वालितेत्यर्थः । किंरूपस्य स्वामिनः ? 'अनेकपस्य' अनेकान् पाति
रक्षतीत्यनेकपस्तस्य । अत्र प्रतीयमानमर्थान्तरम्—अन्यस्याप्यनेकपस्य
हस्तिनो हस्ते—शुण्डादण्डे किञ्चित्स्पृशति सति लता 'आस्कन्धं'
यावत्प्रकाण्डं नमति । 'च' अन्यन् 'मुराः' देवाः 'तत्र' समये इति
'संप्रावदन्त' संभूय सममेवोचुः । इतीति किम् ? 'यः' भगवान् मेरुं
दण्डं 'अथ' अनन्तरं 'क्षितितलं' पृथ्वीतलं छत्रं 'आधातुं' रचयितुं
'ईष्टे' समर्थो भवति तस्य 'एतद्' हरिभुजावालनं 'किम् ?' न कि-
ञ्चिदित्यर्थः । अनंस्तेति "भूपार्थसन्किरादिभ्यश्च भिक्वौ" (सि०
३-४-५३) इति कर्मकर्तरि भिक्विनेषुः । स्वामी बाहामनमयद्,
बाहा स्वयमनंस्त । आस्कन्धमिति "पर्यपाह्वहिरष् पञ्चम्या"
(सि० ३-१-३२) अनेन पञ्चम्यव्ययीभायः । संप्रावदन्तेति
"ध्यक्तवाचां महोष्ठौ" (सि० ३-३-७९) इत्यात्मनेपदम् ।
सव्ये हस्ते इति पर्यायोक्तम् । स्वामिनाऽऽश्लेषेण बाहा वालितेत्यर्थस्य
पदमेतदर्थोऽप्योक्तम् । भुजलतेति समासो-
क्तम् । मेरुं दण्डमित्यर्थान्तरन्यासः, निषेध उदात्तं वा, युगपत्क्रिया-
रूपः समुच्चयश्च । "निषेधो यत्तुमिष्टस्य यो विशेषामिधित्मया ।"
(ऋ० १०, १०६) इति ॥ ४४ ॥

महोर्दण्डोऽप्यदह महसा नागलक्ष्मिनस्यः

धीर्निवेयं प्रति कथमर्मा पद्यतन्नुयते स्म ।

यद्वा न्यायोऽजनि विधिवशान्कारुणालीयकोऽर्मा

तन्नुन्यास्य प्रतिवृत्तिमहं तुन्यवीर्योऽप्यग्मानि ॥ ४५ ॥

आस्यच्छायैरिति निगदतो देवकीनन्दनस्य

त्रैलोक्येशश्चूणितकुलिशं वाममापंसु बाहुम् ।

अन्तःपद्माकुलितकलितातद्गुल्लोकस्य दित्सुः

कारण्येनाशुमदिय तदा चैप हस्तावलम्बम् ॥ ४६ ॥ पुग्मम् ॥

‘त्रैलोक्येशः’ भीमेनिनाथो वामं बाहुं ‘आस्यन्’ विनारया-

माम् । कस्य विन्दुर्वतः? ‘देवकीनन्दनस्य’ कृष्णस्य ‘आस्यच्छायैः’

गुरुरच्छायाभिरिति निगदतः मतः । इतीति किम्? महो० ‘अदह’

इति श्लेषे, अर्मा ‘महोर्दण्डोऽपि’ मम शुजादण्डोऽपि ‘सहसा-

स्तिति’ ‘धीर्निवेयं प्रति’ भीमेनिनाथं प्रति कथं ‘पद्यतन्नुयते

स्म?’ पद्यतन्तुरिवाचरति स्म? । यथा पद्यतन्तुः मुग्धेन नम्यते

तथा नन इत्यर्थः । विरूपो महोर्दण्डः? ‘नागलक्ष्मिः’ गजलक्ष्मि-
नस्यः । इति प्रथमचिन्तायामतिशयमा गुरुरच्छाया । ‘यद्वा’

अथवा अर्मा विधिवशान् ‘कारुणालीयको न्यायोऽजनि’ यथा

तालम्याधः फाको निविष्टोऽकम्पात्तालफले पतिते फाको विनष्टः,

एवं मद्राहुरपि देवानुभावादेव सहसा मनो न तु नेमितोऽधिका

बलमंभावेनेति द्वितीयचिन्तायां मध्यमा गुरुरच्छाया । ‘तन्’

तन्नाकारणाद्दहस्य प्रतिवृत्तिं कृत्वा तुन्यं वीर्यं बलं यस्य ममेति

तुन्यवीर्योऽपि ‘अग्मानि’ भवानि । यथाऽनेन मद्राहुर्नामितस्तथाऽहम-

प्येतस्य बाहुं नमयामीति प्रतिवृत्तिरिति चिन्तायां इष्टप्राया छाया ।

किंविशिष्टं बाहुम्? ‘चूणितकुलिशं’ चूणीकृतं कुलिशं—बलं येन स

तम, बलमपि यस्यामेऽसारत्वानृणप्रायमिवेत्यर्थः । ‘च’ अन्यत्तदा

‘एषः’ भगवान् ‘अन्तःपद्माकुलितकलितातद्गुल्लोकस्य

वृक्षस्य शाखां चालयित्वा हरिं वानरं दोलयति । 'च' अन्नम्
 मुमनसः तं भगवन्तं अभ्यपन्नम् । किंविशिष्टाः मुमनसः ?
 'गोत्रान्' नान्नः 'तुल्यैः' मुमनोभिः 'दिवि' आकाशे जयजयरवो-
 द्धोपपूर्वं मुक्ताः । मुमनमो देवाः पुष्पाणि च । गगनाद्गणे देवै-
 र्जयजयारावमुच्चरद्भिः कुमुमवृष्टिः कृतेत्यर्थः । किंरूपं तम् ?
 'सिद्धस्वार्थ' सिद्धो निष्पन्नः स्वार्थ आत्मार्थो यस्य तम् ।
 उत्प्रेक्ष्यते 'तृपा इव' लोभेनेत्र यथान्येऽपि गोत्रादन्वयात्तुल्यैः सगो-
 त्रैर्मुक्ता आशिप्रास्तृष्ण्या सिद्धस्वार्थं पुरुषमभिपतन्ति । सिद्धो
 -निष्पन्नः स्व-आत्मीयोऽर्थो यस्मात्तम् । ये गोत्रिभिर्मुक्ता भवन्ति ते
 निराधाराः सन्तो यस्मात्स्वार्थः सिध्यति लोभेन तं श्रयन्ति । अत्रे-
 रित्यनेकार्थमपि परं शाखासंयोगाद्बृक्षवाचकमिति न संदिग्धदोषः ।
 "तृट् तृष्णावत्तर्पवच्च भवेद्विप्सापिपासयोः ।" (हैम अने० १-१५)
 इति तृट् लोभवाची । अत्रोपमागच्छेपोत्प्रेक्षाक्रियासमुच्चयाः ॥४८॥

वीक्षापन्नोऽप्यधिहसमुखो क्षोपमुन्मुच्य दोष्मा-

नङ्केपालिं दददिति हरिः स्वामिनं व्याजहार ।

भ्रातः ! श्याम्ना जगति भवतोऽजप्यमेवासमद्य

प्रद्युम्नाप्री इव मधुनमःश्याममाहायकेन ॥ ४९ ॥

'हरिः' कृष्णः 'अष्टेपालिं' आलिङ्गनं ददत्सन् स्वामिनं इति
 'व्याजहार' उवाच । किंरूपो हरिः ? 'वीक्षापन्नोऽपि' विलक्षोऽपि
 'अधिहसमुखः' अधिहसो हसो हार्स्यं यस्मिन्नेयंविधं मुखं यस्य ।
 किं कृत्वा ? 'क्षोपं' मुजमुन्मुच्य, 'दोष्मान्' बलिष्ठः । किमाह ?
 हे भ्रातः ! अशाहं भवतः 'श्याम्ना' बलेन 'जगति' विश्वे अजप्य
 एव 'भामं' अमबम् । परैर्जैतुमहाश्वोऽजप्यः । अप्रेऽयहं बलया-
 नग्नि परं त्वद्गलेन सर्वत्रायजप्यो भविष्यामीत्यर्थः । काविय ?
 'प्रद्युम्नाप्री इव' यथा प्रद्युम्नाप्री कामानलौ 'मधुनमःश्याममाहाय-
 केन' मधुः-वसन्तो नमःश्यामो-वायुन्मयोः साहाय्येनाजप्यौ भवतः ।

लेगुमशखोऽप्यदा, "सप्यदाः" (मि. ५-६-६८) सप्यदाः
 "सप्यदाः" (मि. ५-६-१०) इति निपातः ।
 दीक्षान्तोऽपीत्यादि वैदिकविचारिभाषोदयः । इदानीमानो-
 पमागुमायाः ॥ ४९ ॥

तेनात्यन्तं किमपि तल्लिनालोप्य सौधायभाजा

सर्वंश्लेषाललनविषयेऽभ्यर्चिनोऽस्वादरेण ।

धाजिष्णुधीमथ न विदधन्नर्मकर्माणि त्रिष्णोः

गुहान्तेऽप्यस्यलितमनिषोऽप्यगमाधिसैल ॥ ५० ॥

'अथ' अतन्ना 'शः' अगदाम 'त्रिष्णोः' कृष्णस्य 'गुहान्तेऽपि'
 अन्तःपुरेऽपि 'नर्मकर्माणि' ह्यस्यनर्मकर्माणि 'विदधन्' कुर्वन् अगदति-
 नमनिषः सन् 'विषये' विधीह । विरूपः शः ? 'तेन' कृष्णेन
 'तदिना' पल्लवेन सह किमप्यत्यन्तमालोप्य 'सौधायभाजा'
 मुद्रागुहभाजा सता सर्वंश्लेषाललनविषयेऽस्वादरेणाभ्यर्चितः ।
 सर्वंश्लेषाललन-धीहन तद्विषये, सस्यन्धायसु—“तदा कृष्णः
 धीनेजिना सह प्रीतिवार्त्ता विधाय पल्लवेन सह मन्थार्थं एरुमी-
 गुहसमाप्त तत्र बहामोधिपम् । राशं गुहमथत्वाद्राजीमती न
 धेनि किमातोचितमिति । तत्र भीकृष्णो पल्लवेमेवमवादीन्,
 यदुन्धो ! तष्टं नेमिवाहृषणम् ? । एषः 'प्रीतिकारश्चिन्तं तित्तिरि-
 क्षिनोति' इति स्वायेनात्मभिर्भूरितसंघामष्टेऽप्योदितिः सतर्कितं
 राजमवमं देवया ह्यस्यतीति नाम्नि विधायः कर्तुमाह इति याव-
 दिति यावत्सर्मादेव्या 'नेमिकुमारः पाणिपहणरात्याङ्गीकरणपराद्युष्य
 एष प्रव्रजित्यति' इति भीतमिनाधेनोत्तमस्तीत्युषे, तत्तद्गुणान्निमुक्त-
 मष्टं समुत्तमितनिविहधायक्रेहः स्वगौपभागस्य भीनेमिनमाकार्यं
 मह्येद्गुहिवान । वान्धव ! त्वयाऽमदनुमदार्थं मत्सौधान्तःपुरेऽपि
 स्वधागुजायाभिः सह निःशङ्कतया नर्मकर्मादिभीहा कर्त्तव्या ।"
 विरूपः ? धाजिष्णुर्देदीपमाना भीः सोभा यस्य स धाजिष्णुभीः ।

पुनः किरूपः ? 'अद्वेषरागः' अन्तःपुरे स्वजनेच्छया क्रीडन्नपि भगवान् रागद्वेषकलङ्कणिकारहित एव । अत्र सौभ्रात्रमिति शोभनो भ्राता सुभ्राता सुभ्रातुर्भावः सौभ्रात्रम्, "युवादेण्" (सि० ७-१-६७) अण्प्रत्ययः । भ्राजते इत्येवं शीलः "भ्राज-लङ्कृग्निराकृग्-" (सि० ५-२-२८) इण्युप्रत्ययः । अत्र परिकरविशेषोत्तयनुप्रासाः । नर्मकर्मादिकारणेऽपि रागद्वेषानुत्पत्ति-विशेषोक्तिः ॥ ५० ॥

इत्याचार्य-धीशीलरत्नसूरिविरचितायां धीजैनमेघदूत-
महाकाव्यटीकायां प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

वमन्तर्तुः समेत इत्यर्थः । अध्वानमत्यन्तं गच्छतीति “अध्वानं येनौ” (सि० ७-१-१०३) ईनप्रत्ययः । अभिन्नमभि अत्यन्तं गच्छतीति “अभ्यभिन्नमीयञ्च” (सि० ७-१-१०४) ईनप्रत्ययः, “रूपवर्णांशो ण एकपदेऽ-” (सि० २-३-६३) नो णः, अभ्यभिन्नीण इवाचरतीति “कर्तुः क्विप्-” (सि० ३-४-२५) अप्रत्यायः, अभ्यभिन्नीणतीति वर्त्तमाने शतृ । “प्रादुराविः प्रकाशे” (अ० वि० कां० ६ श्लो० १७५) । ऋष उत्प्रेक्षा ॥ १ ॥

अथ रतिपतेरभ्यभिन्नीणत इत्युक्तं सत्र वसन्तवर्णने कामस्य युद्ध-
मज्जतामष्टभिः काठ्यैः कथयति कविः—

वानस्पत्याः कलकिशल्यैः कोशिकाभिः प्रवालै-

स्तम्याराजश्रिय तनुभृतो रागलक्ष्मीनिवासाः ।

उद्यन्मोहप्रमथरजसा चाम्बरं पूरयन्तोऽ-

र्भिकामीष्टा मलयमरुतः कामवाहाः प्रसस्युः ॥ २ ॥

पूर्वं पुण्यानि तदनु कलानि येषां स्युम्ने वनस्पतयः, “पुण्यैस्तु
कलवान् वृद्धो वानस्पयो विना तु नैः ॥ कलवान् वनस्पतिः स्यात्”
(अ० वि० कां० ४ श्लो० १८१-१८२) इति ‘वानस्पत्याः’ वृथाः
‘तस्य’ रतिपतेः ‘तनुभृतः’ मूर्त्तौः रागलक्ष्मीनिवासा इव आगतन ।
अन्यग्निन्नरि मीन्वे लक्ष्मीयुक्ता निवासो भवन्ति, कामस्य लक्ष्मी
राग एव, तस्या मूर्त्तिमन्तो निवासा इव वृथाः । कैः ? ‘कलकिशल्यैः’
नरिनरमनोत्तपत्रैः ‘कोशिकाभिः’ प्रवालोल्लसिच्छारणसुव्राभिः
‘प्रवाहैः’ नरिनरपदत्रैः, एते सर्वेऽपि रचना भवन्ति भूतो रागवैऽपि
विलक्षिताः । ‘व’ अन्यत् ‘मलयमरुतः’ मलयवापदमाश्विभाषयः

‘प्रसस्युः’ । दिङ्गता मलयमरुतः ? इत्यत्र चर्त्तं गच्छन्
ते मनेऽसतो वेद्यन्ते इत्युक्तोदाः प्रससाः-पुण्यानि तेषां
इत्युक्तेन ‘प्रसस्युः’ भाषणं प्राप्तम् । पुनः दिङ्गता ? भवी
ते चरित्वाचरोत्तः । पुनः कथंभूताः ? कापेन श्रेय एता वरं

भवति भ्राजिधातोरात्मनेपदीयत्वादेव । उपाय एव औपयिकः
 “उपायाद् ह्रस्वश्च” (सि० ७-२-१७०) इकण् ह्रस्वः । किशालानि
 संजातानि येषु ते किशालिताः “तदस्य सञ्जतं तारकादिभ्य इतः”
 (सि० ७-१-१३८) इतप्रत्ययः । सुवर्णस्य विकारोऽवयवो वा
 सौवर्णः “हेमादिभ्योऽच्” (सि० ६-२-४५) अच्प्रत्ययः ।
 अत्रोत्प्रेक्षारूपकानुप्रासाः ॥ ३ ॥

कासारान्तः शुचिखगरुचिः स्मेरराजीवराजी

रेजे राजप्रतिमकमनस्यातपत्रावलीव ।

शोभां भेजुः कुमुनिततमाः कुन्दशालामु गुल्मा

वातोद्भूता मरकतमहादण्डसचामराणाम् ॥ ४ ॥

‘कामारान्तः’ सरोमध्ये ‘स्मेरराजीवराजी’ विकस्वरकमलभेगी
 रेजे । उल्लेख्यते—‘राजप्रतिमकमनस्य’ भूपरूपकामस्य ‘आत-
 पत्रावलीव’ छत्रावलीव । किंरूपा स्मेरराजीवराजी ? ‘शुचिख-
 गरुचिः’ शुचिकञ्ज्वलः खगः—पञ्ची राजहंसस्मेन रुचिः—शोभा
 यस्याः, अथवा शुचौ निर्मले खगे भीसूर्ये रुचिः—इच्छा यस्याः
 सा सूर्यस्य प्रयोधदायित्वान्, पक्षे शुचिः—पवित्रा खगा—आकाश-
 गानिनी रुचिः कान्तिर्यस्याः, अथवा शुचेः—आपादस्य खगः—सूर्यः
 तद्गुरुचिः—कान्तिर्यस्याः सा । ‘कुन्दशालामु’ कुन्दानां शालामु
 ‘गुल्माः’ मन्त्राः ‘मरकतमहादण्डसचामराणां शोभां भेजुः’ मरक-
 तरत्नस्य महादण्डे मन्त्रः—प्रशान्ताश्रामराशेषाम् । किंरूपा गुल्माः ?
 ‘कुमुनिततमाः’ अन्वयं संजातकुमुमाः । गुनः किंरूपाः ? वातेन
 ह्यत्रावच्येन धृताः—कम्पिताः । शाला मरकतदण्डाः, गुल्माः
 वामराः । अत्र अर्थोत्प्रेक्षाऽनुप्रासोपमापरोपयोग्यानि ॥ ४ ॥

मंथीदन्तः सुपममभितो राजहंसाः गरम्पु

शार्थीदन्त प्रति परपुरं कम्परो नु प्रवेदपाः ।

धृताधृतान्तरमनियत्री मक्तुग्टापतार्थी

होतां दधे दन्किण्डयादुक्तमहन्वदाप्रः ॥ ५ ॥

राजहंसाः सरस्यु 'प्राचीदन्त' प्रक्षेपेन भञ्जीदन् । किं कुर्वन्तः ?
 'शुभ्रं' मनोसं यथा भवति 'अभितः' समन्तात् 'सञ्जीदन्तः' कूजन्तः,
 विरूपा राजहंसाः ? 'नु' इति रितके अधिवारान् कामनेन्दुस्य
 परपुरं प्रति 'प्रवेश्याः' प्रवेशे नाध्वः 'बन्धवः' शब्दाः, अन्योऽपि
 राजा यदा परस्य वैरिणः पुरं प्रविशति तदा शब्दा यादन्ते, काम-
 न्स्यापि परस्य-अन्वस्य पुरं-गतीरं प्रति प्रवेशे कूजन्तो राजहंसा एव
 शब्दाः । 'पूतान्' आशान् पूतान्तरम् 'अभियती' अभिमुखं
 गच्छन्ती 'रत्नतुण्डायताती' रत्नतुण्डाः शुकाश्लेषामायता दीर्घा
 आश्री-भेजिः 'दलकिनालयानुष्मद्वल्यदामः' दलैः-पत्रैः किना-
 लयैश्च यत् आमुकं बद्धं गद्वल्यदाम बन्धनमादिवा तस्य हीलां
 दधे । दलश्यानीया नीलवर्णाः शुकाः, पल्लवश्यानीयानि शेषामार-
 तानि मुग्धानि, यदैकस्मादाग्रादुद्गीय भेजिवद्धा नीलवर्णा आरत्त-
 मुग्धाः शुकाः समकालमेव महाराजान्तरमभियान्ति तदा काम-
 राजस्य परपुरं प्रति प्रवेशे बन्धनमालिचाशोभा भवति । संञ्जीदन्त
 इत्यत्र कूजनार्थवान् परमैपदित्वे शक्यप्रत्ययः, अन्यथा "ञ्जीडोऽ-
 कूजने" (सि० ३-३-३३) इति सूत्रेण संपूर्वकस्य ञ्जीडपातो-
 रात्मनेपदित्वं स्यात् । प्राचीदन्तेति "ञ्जीडू विहारे" प्र-आङ्पूर्वकः,
 "अन्वाङ्परैः" (सि० ३-३-३४) इत्यात्मनेपदम् । अभियती
 इत्यत्र "ङ्ङ्क् मत्तौ" इ अभि एतीति वर्तमाने "दात्रा-" (सि०
 ५-२-२०) शक्यप्रत्ययः अन्, "द्विगोरखिनि ध्यौ" (सि०
 ४-३-१५) (इति) यत्वम् । "ममिभजद्रुक्त-" इति अप-
 षाटः । अश्रोत्रेश्चानिदर्शनानुप्रासाः ॥ ५ ॥

उर्ध्वशङ्कुः प्रतिदिशमविस्पन्दमाकन्दनाग-

स्कन्धारुढाः कलकलरवान् कौकिलाः कान्तकण्ठाः ।

संनयन्तं त्रिभुवनजये कामराजं जिगीषून्

नग्नप्रष्टा इव यतिभटान् धीरमाह्वानयन्तः ॥ ६ ॥

कोकिलाः 'प्रतिदिशं' दिशं दिशं प्रति उच्यैः 'कलकलरवान्' कलकलगच्छान् चक्रुः । किरूपाः कोकिलाः ? अविस्पन्दः—निश्चलो माकन्दनागः—सहकारवृक्षः तस्य स्कन्धं—प्रकाण्डं तत्रारूढाः । पुनः किं विशिष्टाः ? 'कान्तकण्ठाः' स्फुटम् । पुनः किरूपाः ? उत्प्रेक्ष्य- (क्ष)ते—यतय एव भटाः सुभटाः तान् 'धीरं' सावष्टम्भं यथा भवति आह्वानयन्तो 'नम्रप्रष्टा इव' नम्राः—यन्दिनस्तेषु प्रष्टाः—श्रेष्ठाः, सद्भावे हि वन्दिनो वंशपराक्रमादिघर्षणं कुर्वन्तः सुभटान् परस्परमुत्थापयन्ति । किरूपा नम्रप्रष्टाः ? 'अविस्पन्दमाकन्दनाग-स्कन्धारूढाः' न विद्यते विस्पन्दश्चलनं यस्याः साऽविस्पन्दा, अविस्पन्दाया निश्चलाया माया लक्ष्म्याः कन्दो यो नागो हस्ती तस्य स्कन्धमारूढाः । किरूपान् यतिभटान् ? त्रिमुवनजये 'संतह्यन्तं' सजीभवन्तं कामराजं 'जिगीपून्' जेतुमिच्छन् । सर्वदिशामु सहकारारूढाः कोकिलाः कलकलरवं कुर्वाणास्त्रिमुवनजयवद्वकशं कामराजं प्रति युद्धाय यतिभटानाकारयन्तो वन्दिन इवेत्यर्थः । दिश (श्)दिशा शब्दद्वयं । अत्रोत्प्रेक्षारूपकोदात्तानुप्रासाः ॥ ६ ॥

किञ्चित्प्रेक्ष्या दरविकसितेष्वार्तवेषु प्रसूने-

ध्वन्तगूढाः शुशुभुरभितः पिञ्जराः केसरालयः ।

शाखोच्चण्डेष्विव तनुभुयो वीरतूणीरकेषु

क्षिप्ता दीप्ता विशिखविसराः कान्तकल्याणपुङ्खाः ॥ ७ ॥

'अभितः' समन्तान् 'दरविकसितेषु' ईषद्विकसितेषु आर्तवेषु प्रसूनेषु 'पिञ्जराः' पिङ्गाः केसरालयः शुशुभुः । येषां पुष्पाणामृतुः प्राप्तो भवति तानि आर्तवानि तेषु । किरूपाः केसरालयः ? 'किञ्चिन्' अल्पमात्रं 'प्रेक्ष्याः' दृश्याः 'अन्तः' मध्ये 'गूढाः' गुप्ताः । उत्प्रेक्ष्य(क्ष)-ते—'तनुभुवः' कामस्य 'वीरतूणीरकेषु' वीरनिपङ्केषु क्षिप्ताः 'विशिखविसराः' घाणसमूहा इव । कुसुमानि तूणीराः, केसरश्रेणी सरलधर्मत्वाद्घाणायलिः । किरूपेषु वीरतूणीरकेषु ? शास्त्रामु उच्यन्ता

कचहगिगामेषु । विविदिष्टा विनिम्बदिमराः ? दीनाः । पुनः
 बर्धभूताः ? कान्ताः—मनोताः कस्यानस्य—गुर्वर्णस्य पुद्गा येषां मे ।
 तथा दान्तायलगितेषु लूणीरेषु मध्ये गुप्ता किञ्चित्प्रकटा गुर्वर्णपुद्गा
 क्षरावलिर्भवति तथा शुशुभेषु केमरावलिः संभाव्यते । ऋतुः
 प्राप्नोऽमीषामिति आर्तवानि “कल्वादेरण्” (“कल्वादिभ्योऽण् ”)
 (ति० ५-४-१२५) अण्प्रत्ययः । अत्र परिकरोत्प्रेक्षाऽनु-
 प्राप्ताः ॥ ७ ॥

अग्रे तीक्ष्णं क्रमपृथु ततो नीलपत्रैः परीतं

पुष्पघातं दधुरभिनवं केतकीनां कलापाः ।

कौशक्षिप्तं कनककपिशं पत्रपालासिपुत्री-

प्रख्यास्राणां समुदयमिरानङ्गराजस्य जिष्णोः ॥ ८ ॥

‘केतकीनां कलापाः’ समूहा अभिनवं पुष्पघातं दधुः । किंरू-
 पम् ? अग्रे मुग्धे तीक्ष्णम्, ‘ततः’ तदनन्तरं क्रमेण पृथु विलीर्णं
 नीलपत्रैः ‘परीतं’ वेष्टितम् । पुनः किंरूपम् ? उत्प्रेक्ष्यते—‘जिष्णोः’
 जयननीलस्य अनङ्गराजस्य ‘पत्रपालासिपुत्रीप्रख्यास्राणाम्’ पत्रपालो
 दीर्घानास्त्रीपटासंज्ञकः असिपुत्री—शम्बी सन्मुखशम्बाणां समुदय-
 निव । किंरूपम् ? कौशे क्षिप्तं—स्थापितं कनकवन् कपिशं-पिङ्गम् ।
 मुग्धे तीक्ष्णानि क्रमेण विन्तीर्णानि नीलपत्रवेष्टितानि केतकीदलानि
 वामस्य पत्ररूपकोशे क्षिप्तानि मुग्धे तीक्ष्णानि क्रमाद्विलीर्णानि
 कनकपिशराणि पत्रपालास्त्रीमुत्प्रेक्ष्याणीव भान्तीत्यर्थः । अत्रो-
 त्प्रेक्ष्यारूपकानुप्राप्ताः ॥ ८ ॥

मूलां मूले सरलशिथरिस्कन्धमाक्षिष्टवत्यो

मध्ये पुष्पस्तवकविनताः पौरकेषु घतत्यः ।

आयोदनायतमधुकरश्रेणिभिः श्रीयमाणाः

प्रापुः पूर्णां सशरमदनाधिज्यधन्वप्रतिष्ठाम् ॥ ९ ॥

‘पौरकेषु’ वाह्यारामेषु ‘घतत्यः’ बहयः पूर्णां ‘सशरमदनाधिर-..

धन्वप्रतिष्ठां प्रापुः' शरेण याणेन सह वर्तते इति सशरम्, अप्या-
रोपिता ज्या-प्रत्यञ्चा यत्र तद् अधिज्यम्, अधिज्यं च तद् धन्व
च अधिज्यधन्व, मदनस्य अधिज्यधन्व मदनाधिज्यधन्व, पद्यान्
सशरेण कर्मधारयः, तस्य प्रतिष्ठा सशरमदनाधिज्यधन्वप्रतिष्ठा ताम् ।
किंरूपा प्रतत्यः ? 'मूलौ' शिरसरे 'मूले' आदौ सरलं गिरारिणः-वृक्षस्य
स्कन्धं-प्रकाण्डम् 'आश्रिष्टवत्यः' आलिङ्गितवत्यः, मध्ये पुष्पाणां
स्वयकेन 'विनताः' नम्राः 'आमोदेन' परिमलेन 'आयतमधुकर-
श्रेणिभिः श्रीयमाणाः' इत्यादि स्पष्टम् । अतोऽन्ते आदौ च वृक्ष-
स्कन्धं श्रिष्टा अन्तः पुष्पमन्वकनघ्राः धनुःस्थानीया वश्यः,
शररूपा भ्रमरश्रेणीत्यर्थः । अत्र निदर्शनाऽनुप्रासौ ॥ ९ ॥

मूर्ध्नि श्रिष्टभ्रमरपटलैः हृत्तशीर्षण्यरक्षाः

शाखावाहाविधृतफलकाः कङ्कटद्वल्कवेष्टाः ।

पत्राङ्कुरैः पुलकिततमाः मारधर्मप्रकाण्डाः

कीरारामैः किलिकिलिकृतो भ्रेजिरे जर्णयोधाः ॥१०॥

'जर्णयोधाः' वृक्षभटाः 'भ्रेजिरे' राजिताः, अधिकारान् काम-
राजस्येति ज्ञेयम् । किंरूपाः ? 'मूर्ध्नि' शिरसरे 'श्रिष्टभ्रमरपटलैः'
संबद्धभ्रमरममूदैः हृत्ता-रजिता शीर्षण्येन-शिरस्याणेन रक्षा
यैस्ते, मुमटानां शीर्षे शिरस्याणो भवति, संबद्धानि भ्रमरपट-
लान्येव लोद्मर्यं शिरस्याणम् । पुनः किंरूपाः ? शाखा एव वादा-
न्तानिः विवृतानि फलानि यैस्ते शाखावाहाविधृतफलकाः, योधयो
शाखा इव दीपां वाहाः शाखावाहाणामिर्विवृतानि फलानि
आवरणानि यैस्ते । कङ्कटः कवचः तद्वराभान् बभ्यस्य वेष्टो यंपु
ने । पत्राण्येव अङ्कुराः पत्राङ्कुरामैः प्रहृष्टं पुलकितमाः पुलकिततमाः ।
मारः शिरो धर्मः स्वभावो बभ्य तन् मारधर्मं प्रकाण्डं येषां ते,
योधरथे मारं धर्म-धनुः प्रादि-नृपवर्गिणि "भ्रातो होऽद्यायामः"
(नि० ५-१-३६) इति हृत्तये मारधर्मता, एवंविधा

ब्रह्मणः-सप्त शेषां ते । वीर्याणां-दुर्बलात्म्य आचारैः-सर्वैः ।
 'विरिदिविदिवता' विरिदिविदि कुर्वन्तीति विरिदिविदिवृत्तः । अतो
 वृत्तात्त्व ब्रह्मण्य योधा इव आर्त्ताः यथैः । बहुट इवाचरतीति
 "बहुः विवृत्" (मि० १ ४-२५) विवृत्, अमत्यया, बहुट-
 र्त्तयं वर्तमानं (साम्प्रत्ययः) । अत्र निदर्शनात्त्वकर्मणाः ॥ १० ॥

मन्दं मन्दं तपति तपनस्यातपे पद्मनापः
 प्रापन् पीपं विषमविनिगम्येति विप्रीयते न ।
 विषं स्वेनज्ञज्ञदमलता मण्डलं शीतलदमे-
 मुनामन्तःकरणक्षरणं राममापूपुष्यन् ॥ ११ ॥

एह 'विषमविनिगम्य' ब्रह्मण्य प्रतापः 'तपनस्य' मूर्धस्य
 आतपं तपति सति मन्दं मन्दं पीपं प्रापन् इति न विप्रीयते-विषं
 न करोति, एह स्वेनपि आतपो मन्दं मन्दं तपन् पीपं प्राप,
 ब्रह्मण्यपि प्रताप पीपं प्राप । 'गुं पुनर एतन् 'विषम्' आधाय यन्
 'शीतलदमेः' चन्द्रस्य मण्डलं 'अमलताम्' निर्मलतां भजन् सन् मृगो
 'अन्तःकरणक्षरणम्' चित्तस्थानं गतं 'आपूपुष्यन्' वर्षयति स्य,
 चन्द्रमण्डलं स्वयं निर्मलत्वं भजति, मृगो विभे गतं वर्षयति
 तद्विषम । आपूपुष्यन् "पुष्यन् धारणे" आरूपैः "गुणविभ्यो निष्"
 (मि० १-४-१७) इति । अत्र रामाधिः आधेपो विषमोऽनुमा-
 नस्य, नत्र "निषेधो बबन्नुनिष्टस्य यो विशेषाभिधित्वाया । कश्य-
 माणोषविषयः न आधेपो द्विधा मतः ॥" (वा० प्र० १०,
 १०६) इति । "गुणक्रियाभ्यां चार्थस्य ब्रह्मणस्य गुणक्रिये ।
 चमेण च विरुद्धे यत्त एव विषमो मतः ॥" (वा० प्र० १०, १२७)
 इति विप्रीयते मेत्यादि आधेपः, विषं स्वेनदित्यादि विषमः ॥ ११ ॥

इत्थं तत्र प्रमथति मर्धां पर्वरापद्रुपेताः-
 प्रीतिः सान्तःपुरपरिजनोऽन्येषुस्थानदेशम् ।

सर्वात्मद्वयाधिकरुचिरगात् सिन्धुरस्कन्धमध्या-

रूढेनामा भुवनपतिना नेमिना ताक्ष्यलक्ष्मा ॥ १२ ॥

‘अन्येद्युः’ अन्यदिने ‘सान्नःपुरपरिजनः’ अन्तःपुरपरिवार-
युक्तः ‘ताक्ष्यलक्ष्मा’ कृष्णो नेमिना भुवनपतिना ‘अमा’ सह
उद्यानदेशमगान् । क सति? ‘तत्र’ उद्यानदेशे ‘मघौ’ वसन्ते,
‘इत्थम्’ अमुना पूर्वोक्तप्रकारेण ‘प्रभवति’ फलपुष्पलतावृक्षादि-
समृद्ध्या समर्थाभवति मति, किंभूतस्ताक्ष्यलक्ष्मा? वर्करेण-
क्रीडया आवृद्धा चेतसः—चित्तस्य प्रीतिर्यस्य स वर्क० । पुनः किं-
रूपः? ‘सर्वात्मद्वया’ समस्तगजरथतुरङ्गच्छत्रचामरशृङ्गारादिस्वी-
यसमृद्ध्याऽधिका रुचिर्दीप्तिर्यस्य । किंविशिष्टेन नेमिना? सिन्धु-
रस्य—गजस्य स्कन्धमध्यारूढेन, एतावता वसन्तेन पुष्पफलादिना
सश्रीकं क्रीडावनं गजारूढेन श्रीनेमिना सह श्रीकृष्णः सपरिवारः
क्रीडितुमगादित्यर्थः । अत्र परिकरानुप्रासस्वभावोक्तयः ॥ १२ ॥

तत्रापानीपवनलहरीलोलमौलिप्रदेशान्

नानासालान् सरसविकसन्मञ्जरीपिञ्जराग्रान् ।

नेमेर्नव्ये वयसि वशितां वीक्ष्य चित्रसितासान्

संधुन्वानानिव परि शिरस्तौ क्षणं प्रैक्षिपाताम् ॥ १३ ॥

(‘तौ’) श्रीनेमिकृष्णौ ‘तत्र’ उद्याने ‘नानासालान्’ विविध-
वृक्षान् क्षणं ‘प्रैक्षिपाताम्’ अपश्यताम् । किंरूपान्? ‘अपाची०’
अपाची दक्षिणा तस्याः पवनलहरीभिर्लौलाश्चञ्चला मौलिप्रदेशाः
शिखरप्रदेशा येषां ते तान् । पुनः किंरूपान्? ‘सरस०’ सरसा-
भिर्विकसिताभिर्मञ्जरीभिः पिञ्जरमग्नं येषां तान् । अथ चञ्चल-
त्वेऽपि विकसितत्वेऽपि (च) कारणान्तरं संभावयन्नाह—उत्प्रे-
क्ष्यते—नेमेः ‘नव्ये वयसि’ यौवने ‘वशितां’ जितेन्द्रियतां वीक्ष्य
‘परि’ समन्तान् ‘शिरः’ शीर्षं संधुन्वानानिव । किंरूपान्? चित्रेण
आश्चर्येण स्मितं विकसितं आस्यं मुखं येषां तान् । अन्योऽपि किमप्य-

ताभ्यां तत्र प्रसवजरजःकुङ्कुमस्यन्दलिप्ती

नानावर्णच्छदनिवसना प्रैक्षि वानेयलक्ष्मीः ॥ १५ ॥

‘तत्र’ उद्याने ‘ताभ्यां’ शीनेमिच्छणाभ्यां ‘वानेयलक्ष्मीः प्रैक्षि’ वने भवा वनस्येयं वा वानेयी, वानेयी चासौ लक्ष्मीश्च वानेयलक्ष्मीः, “पुंवत्कर्मधारये” (मि०३-२-५७) पुंवद्भावः । किंरूपा वानेयलक्ष्मीः ? ‘ताराचारिभ्रमरनयनत्पद्मरहीर्षिकास्या’ तारावन् कनीनिकावन् चारिणः चरणशीला भ्रमरा येपु तानि, नयनानीशाचरन्ति नयनन्ति, ताराचारिभ्रमराणि तानि च नयनन्ति पद्मानि विशन्ते यस्यां मा ताराचारिभ्रमरनयनत्पद्मवती, एवं-विधा हीर्षिका एव आस्यं मुखं यस्याः मा, अत्रापि “पुंवत्कर्मधारये” (मि०३-२-५७) इति पद्मवत्याः पद्मवदिनि पुंवद्भावः । हीर्षिका मुखं, तस्यां कमलानि लोचनानि, तेषु भ्रमराः कनीनिका इत्यर्थः । द्विष्विद् ईपद् हाम्यधदाचरितानि मिलानि—श्रेतानि गुमानि—कुसुमानि यस्यां मा । शुद्धिहा एव व्यक्तः स्वप्नो रागो यस्याः मा । पुनः द्विभूता ? ‘प्रसवजरजःकुङ्कुमस्यन्दलिप्ती’ प्रसवेभ्यः—पुत्रेभ्यो ज्ञायते तत्र प्रसवजम्, रजः—द्विप्रत्ययः तदेव कुङ्कुमस्य स्यन्दः—रमभेन लिप्ती—ईपदिता । नानावर्णानि च्छदानि—वस्त्राभ्येव वसनं वस्त्रं यस्यां मा । लिप्तीयत्र “क्वात्प्ले” (मि०२-४-४५) इति ही । अत्र रूपकोपमानपरिकरममागोक्तयः । वानेयेति “त-श-देशेयत्” (मि०६ ३ २) एवम् प्रथया ॥ १५ ॥

स्व्याधिप्तो मृगसिंघुस्थान्दोलनादी मदेने

वीरे वन्द्या म्यितरति तथा काममृगिष्टने च ।

वीगेभंसः सितमति यथा दृष्यद्दृशीगकस्याः

श्रियनुम्ना निजवृत्रदने गारयामाग गोपीः ॥ १६ ॥

‘प्रसव’ अस्वत्थः ‘मृगसिंघुः’ वृत्तः ‘तथा’ तत्र वदति ‘प्रसवो-
द्वन्द्वो’ इति ‘दृष्यद्दृशी’ ‘वन्द्या’ अस्वत्थम् ‘सितमति’ इति ‘गारयो वन्दु-

व । क मति ? 'वीरे वन्धौ' श्रीनेमीशे 'सदेशे' समीपे स्थितव-
 ति सति । किंरूपो मुररिपुः ? 'रत्या' रामेण आक्षिप्तः, पक्षे रतिः
 कन्दर्पभार्या तथाऽऽक्षिप्तो वशीकृतः । 'यथा' येन प्रकारेण 'वीरो-
 संसः' सुभटमुकुटः 'श्रीसुनुः' कामः ना गोपीः स्मितमति यथा
 भवति निजनुजबलं गापयामास । किंरूपा गोपीः ? 'दन्धहृष्टीसक-
 स्थाः' दन्धं रचितं हृष्टीसकं स्त्रीनाट्यं सत्र तिष्ठन्तीति । स्मिते
 हास्ये मतिर्यस्य सन् स्मितमति, अयमर्थः—यत् विश्वैकवीरे श्रीनेमी-
 श्वरे समोपस्थेऽपि भद्रार्ययाऽथलयाऽपि श्रीकृष्ण आक्षिप्तस्तन् तत्क्री-
 डासु प्रागल्भत, अतः कामवीरो गर्वाद् हसन् हृष्टीसकस्था गोपीः
 स्वदोषं लं गापयामास । उचिष्ठवे स्मेति "उदोऽनुर्ध्वेह" (सि० ३-३-
 ६२) इत्यात्मनेपदम् । अत्र रत्या इति, वीरे इति, वीरोसंस इति,
 अद्भुतरसध्यञ्जकानि । "मण्डलेन तु यन्नृत्यं स्त्रीणां हल्लीसकं हि
 तन्" (अ० चि० कां० २ श्लो० १९५) । अत्र काव्यलिङ्गपर्या-
 योक्तानुप्रासाः ॥ १६ ॥

प्रेमाधिक्यात्प्रतितरु हरिः पुष्पपूरप्रचायं

कृत्वा नेमिं स्वयमुपचरन् सत्यभामादिभार्याः ।

भ्रूविक्षेपं समदमनुदत्तत्र कृत्ये तदानीं

श्रेयोदृष्टिं हिमरुचिरिवानेहसं प्रेयसीः स्याः ॥ १७ ॥

'हरिः' कृष्णः सत्यभामादिभार्याः तदानीं 'सत्र कृत्ये' उपचार-
 कृत्ये भ्रूविक्षेपं समदं यथा भवति 'अनुदन्' प्रेरयामास, भ्रूसंज्ञ-
 याऽन्तःपुर्यः प्रेरिता इत्यर्थः । किं कुर्वन् ? 'प्रेमाधिक्यान्' स्नेहा-
 धिक्त्वान् 'प्रतितरु' पृथं पृथं प्रति पुष्पपूरप्रचायं कृत्वा 'स्वयं'
 आत्मना 'नेनिम्-उपचरन्' प्रतिकृष्टं हस्तप्राप्याणि पुष्याण्यवचित्य
 स्वयं शिरउरःकर्णादिषु निवेशनेन नेमिं सम्मानयन्नित्यर्थः । किं-
 शिष्टं नेमिम् ? भेयसी—कृत्याणी दृष्टिः—दग् वस्य अथवा भेयमि
 पुष्ये शुभे वा दृष्टिर्ज्ञानं वस्य । क इव ? 'हिमरुचिरिव' चन्द्र इव,
 यथा हिमरुचिश्चन्द्रः स्वयम् 'अनेहसं' कालं उपचरन् स्याः

श्रेयसी रोहिण्याद्याः 'तत्र कृत्ये' कालोपचारलक्षणे प्रेरयति, चन्द्रस्य हि नक्षत्रराशिसंचारेण कालस्य शुभाशुभपरिणामः, तथाहि—
 चन्द्रस्य नानाकारोद्गमा राशिषु शुभाशुभसूचकाः, यथा—“अलि-
 सिंहे धनुर्वक्रः, शूलाभः कन्यकातुले । दक्षिणाभ्युन्नतो मीन-मेघे
 कुम्भवृषे समः ॥ १ ॥ मिथुने मकरे चोत्त-रोन्नतोऽथ हलो-
 पमः । धनुः कर्के रवौ श्लाघ्यो नवेन्दुरशुभोऽन्यथा ॥ २ ॥ विङ्गरं
 स्यात्समे चन्द्रे, सुमिधं दक्षिणोन्नते । ईतिराजभयं शूले, दुर्भिधं
 दक्षिणोन्नते ॥ ३ ॥ कृष्णे चन्द्रे भयेन्मृत्युः, पीते व्याधिममा-
 गमः । रक्ते रसाः क्षयं यान्ति, श्वेते वृष्टिः प्रकीर्तिता ॥ ४ ॥”
 इत्यादि, नक्षत्रयोगा अपि धनिष्ठापञ्चकाद्याः तस्मिँस्तस्मिन्मासे
 दिने च शुभाशुभवृष्टिवृष्टिसूचकाः ख्याता वर्तन्ते । किंरूपमने-
 हसम् ? भयसो वृष्टिर्दर्शनं यस्मिन् तं श्रेयोवृष्टिं कल्याणसूचकम्,
 यथा चन्द्रो राशिसंचारेण शीतातपवृष्टिगर्भपरिणामात्कालमुपपरन्
 रोहिण्यादिनक्षत्राणि तथा प्रेरयति, कृष्णोऽपि श्वयं भीनेगिमुप-
 परन् स्वप्रिया अपि तत्र कृत्ये प्रेरयामामेत्यर्थः । पुष्पपूरप्रचाय-
 नित्यत्र पुष्पाणां पूरः पुष्पपूरः, हस्तप्राप्यस्य पुष्पपूरस्य प्रचयनं
 पुष्पपूरप्रचायः, “हस्तप्राये धेरभये” (सि० ५-३-७८) अनेन
 घञ्प्रत्ययः, हस्तप्रायत्वाभावे तु प्रचय एव भवति । भुवी विशिष्य
 वृष्टिशेषम् “व्याङ्गेनाभुवेण” (सि० ५-४-७९) इति णम्
 प्रत्ययः । अत्रोदात्तवृष्टान्तागुप्रागाः ॥ १७ ॥

साधानङ्गं पशुपतिदूतं गृहमार्गं शयानं

मण्यु राग्ये जइति पृढहे चागज्ञानेश्चि ज्ञाने ।

तथात्रय्ये त्रिमुवनपतारप्रभूष्युं दशैशो-

पात्रेहृन्वा सनु वयन्तिरे त्रिणुपन्वयोऽमि नेमिम् ॥१८॥

‘व’ धन्यम् ‘ताः’ त्रिणुपन्वयः कृष्णागतःपुर्यां नेमिमि ‘लपु’

सौम्यं वयन्तिरे । इति कृत्वा । ‘अनङ्गं’ चास्य दशैव ‘प्राज्ञेहृन्वा’

भ्रमं संधाय । विरूपमनद्गम् ? पशुरगिना-रंधरेण दुत पीडि-
 तम्, पुनः विरूपम् ? 'गूढमार्गे' मनसि 'सपानं' मनसि कृतवि-
 श्रमं मनोबोधित्वात्मं वन्वबोधित्वाश्च, अन्योऽपि यः पीडितः
 वेनापि भवति स गूढे प्रकटमे मार्गे होते । पुनः विरूपम् ? तत्र
 'अजल्पे' अशुभसत्त्वं 'त्रिभुवनपती' धीनेमीसे 'अप्रभृणुं' अमम-
 र्थम् । कः सति ? 'मन्नुः' वतन्तस्य रागवे जयति सति । पुनः कः
 सति ? 'च' अन्यम् 'पुरंदं' प्रभूते 'अमरजाते' सत्यसमृद्धे 'जातेऽपि'
 निष्पन्नेऽपि । कामस्यास्याणि पुणुमानि तेषु दातुमपि निष्पन्नेष्वित्यर्थः,
 तस्माद्भ्रमं वामं दृशेत् सञ्जीव्य कृष्णान्तःपुर्यो नेमीसं प्रति
 वेदित्वा इत्यर्थः । उपाजेहृत्वेति "उपाजेऽन्वाजे" (सि० ३-१-१२)
 इति सूत्रेण विबन्धेन गतिरसंज्ञा । अत्र पर्यायोक्तविशेषोक्तिविशेष-
 श्लेषानुमाणाः । एतावन्नाऽप्येन स्वामिनो निर्विकारत्वं तामां च काम-
 विवर्धस्त्वं ताविसमिति पर्यायोक्तम् । कामस्य उपदेहेतुवसन्तपुष्पा-
 युधादिधारणयोगेऽपि स्वामिनं प्रति जयतेतुरार्यानुत्पत्तिरिति विशेष-
 योक्तिः, स्वामिनं प्रति वतनक्रियां पुरंतीभिस्ताभिः कामस्य
 भ्रमसंधानमराक्यं कृतमिति विशेषः.. "अन्यत्र कुर्वतः कार्य-मशक्य-
 स्यान्व्यधस्तुनः । सर्वत्र करणं चेति, विशेषग्नविधः स्मृतः"
 (वा० प्र० १०, १३६) अनिशयोक्तिश्च ॥ १८ ॥

अथ ताः धीनेमिन तानाप्रोटाभिर्यथा प्रीहयन्तीति वदाद्—

काचिच्चत्परिमलमिलहोडरोलम्बमालां

मालां बालाहणकिशलयैः सर्वसूत्रं च हस्ताम् ।

नेमेः कण्ठे न्यधितं स तथा चाद्रिमिशापयध्या

रेजे स्निग्धच्छविशिवितनुः प्राशृपेण्यो यथा त्वम् ॥१९॥

'काचिन्' कृष्णवस्त्री नेमेः कण्ठे मालां 'न्यधितं' न्यस्यती ।

किरूपां मालाम् ? चत्परिमलमिलहोडरोलम्बमालां रोडम्बा भ्रमराः।

पुनः किरूपां ? बालाहणकिशलयैः 'च' अन्यन् सर्वसूत्रैः कूर्मा-

सूनानि-कुमुमानि । 'च' अन्यत् 'सः' भगवान् 'तया' मालया रेजे
 यथा 'प्रावृषेण्यः' वर्षाभवः त्वम् अद्रिमित्-इन्द्रः तस्य चापयष्टिः-
 धनुर्यष्टिः तया राजसे । किंरूपो भगवान् त्वं च ? 'स्निग्धच्छवि-
 शितितनुः' शितिः-श्यामा, शेषं स्पष्टम् । अत्र परिकरदृष्टान्तानु-
 प्रासाः । चञ्चत्परिमलेत्यादिविशेषणानि मालया इन्द्रधनुःसादृश्याय
 पञ्चवर्णत्वव्यापकानीति परिकरः ॥ १९ ॥

श्रीखण्डस्य द्रवनवलवैर्नर्मकर्माणि विन्दु-

विन्दून्व्यासं वपुषि विमले पत्रवल्लीलिलेख ।

पौष्पापीडं व्यधित च परा वासरे तारतारा-

सारं गर्भस्थितशशधरं व्योम संदर्शयन्ती ॥ २० ॥

'परा' अन्या हरिवद्गभा, नेभेरिति पूर्वकाव्यस्थमधिकारादत्र
 लभ्यते, नेमेः विमले 'वपुषि' शरीरे पत्रवल्लीलिलेख । किं
 कृत्वा ? श्रीखण्डस्य 'द्रवनवलवैः' द्रवः-रमस्तस्य नवलवैः विन्दून्
 न्यासं रचयित्वा । किंभूता सा ? नर्मकर्माणि 'विन्दुः' वेत्तीले-
 बंशीला । 'च' अन्यत् 'पौष्पापीडं' पुष्पसंबन्धि मुकुटं व्यधित ।
 किं कुर्वती ? 'वासरे' दिवसे 'तारतारासारं' ताराभिः-मनोशामिः
 ताराभिः-तारकाभिः सारं 'गर्भस्थितशशधरं' मध्यस्थितचन्द्रं
 'व्योम' आकाशं संदर्शयन्ती, अहो जनाः ! दिवसे तारक-
 चन्द्रसहितं नभः पश्यतेति । भगवद्गुणः श्यामवर्णं नभः, श्रीखण्ड-
 विन्दवः ताराः, पुष्पमुकुटः चन्द्रः । वेत्तीति विन्दुः "विन्दिच्छृ"
 (सि०५-२-३४) उपलस्यः, विन्दुनिपातः । अत्र निदर्शनानुप्रासौ २०

अन्या लोकोत्तर ! तनुमता गगपाशेन यद्वो

मोक्षं गासे कथमिति ? मितं सम्मितं भाषमाणा ।

व्यक्तं रक्तोत्पलविरचिनेन दाग्रा कटीरे

काशीप्याज्ञान्प्रकृतिरिव तं चेतनेन पवन्ध ॥ २१ ॥

'अन्या' काशिद् हरिप्रिया 'व्यक्तं' प्रकृतं रक्तोत्पलविरचिते-

नैव 'दाक्षा' मालया 'काञ्चीव्याजान्' मेखलामिषान् कटीरे 'तं'
 भगवन्तं वयन्प रघोत्पलमयी मेखलां सम्य कटीतटे वयन्धेत्यर्थः । किं
 कुर्याणा ? इति 'मितं' श्लोकं 'भूमितं' सदास्यं भावमाणा ।
 इतीति किम् ? हे लोकोत्तर ! 'तनुमता' मूर्तिमता रागपाशेन बद्धः
 मय् मोक्षं 'कथं गामे ?' कथं गच्छसि ? , अन्योऽपि यः पाशेन
 बद्धः स्यात् स कथं याति ? इति स्वमप्यनेन रागपाशेन बद्धो मोक्षं
 गन्तुं कथं शक्यसि ? इत्यन्वोक्तिः । किरूपं तम् ? 'चेतनेधं
 चेतनाः—आत्मानन्नेपां ईशं चेतनेशम्, केव ? 'प्रकृतिरिव' यथा
 प्रकृतिभेदनेशमात्मानं यद्भाति चेतना ज्ञानकला तस्या ईशमात्मान-
 निधि । अत्र काव्यलिङ्गममामोक्तिरूपकापदुत्पुपमानानि ॥ २१ ॥

काचिद्रामा जलद ! पिदधे चन्दनसन्दसिक्तैः

पङ्किन्यस्तैः सरसकुमुमैर्दक्षमुख्यस्य वक्षः ।

कामोन्मुक्तैरिव जगदुरे विध्यमानैररुण्डैः

काण्डैर्भेतुं तदलमनलंभूष्णभावाद्बहिःस्थैः ॥ २२ ॥

हे जलद ! काचिन् 'वामा' स्त्री 'दक्षमुख्यस्य' भीनेगिनः
 'वक्षः' हृदयं 'पङ्किन्यस्तैः' भेजिरचितैः सरसकुमुमैः 'पिदधे'
 आच्छादितवती । किरूपैः सरसकुमुमैः ? चन्दनस्य सन्देन रमेत्र
 सिक्तैः । एत्प्रेक्ष्यते—कामोन्मुक्तैररुण्डैः 'काण्डैः' धाणैरिव ।
 किरूपैः काण्डैः ? 'जगदुरः' विश्वहृदयं विध्यमानैः । पुनः
 किरूपैः ? 'तम्' भीनेगिहृदयं भेतुमलमत्यर्थम् 'अनलंभूष्णभावात्'
 असमर्थत्वान् 'बहिःस्थैः' बहिःस्थितैः । एतानि कुमुमानि कामस्य
 धाणा जगतो हृदयं विध्यन्तोऽपि भगवतो हृदयं भेतुं न शक्नु-
 वन्तीति बहिः स्थिताः । पिदधे इत्यत्र "वाऽवाप्योस्तनित्रीधामहो-
 वंसी" (सि० ३-२-१५६) अनेनापेरकारलोपः । विध्यमानै-
 रित्यत्र 'व्यधंश्' तादृने विध्यन्तीत्येवंशक्तयो विध्यमानाः, "वयः
 शक्तिदीष्टे" (सि० ५-२-२४) इति ज्ञानप्रत्ययः, आ "दि-

वादेः शयः” (सि० ३-४-७२) शयप्रत्ययः, “ज्याव्यधः
 किञ्चित्” (सि० ४-१-८१) घृन्, “अतो म आने” (सि०
 ४-४-११४) मोऽन्त इति । अत्रोत्प्रेक्षाऽनुप्रासौ ॥ २२ ॥

पौष्पापीडः शितिगतदलैः हृत्कर्णावतंसः

कण्ठन्यश्चट्टिचकिललुलन्मालभारी सर्लालम् ।

तत्केयूरो बहुलवलयः पद्मिनीतन्तुवेदी

रेजे मूर्त्तान्प्रति मम पतिः पुष्पितात्पारिजातान् ॥२३॥

हे मेष ! मम पनिमूर्त्तान्, ‘पुष्पितात् पारिजातान् प्रति रेजे’
 पुष्पितात् पारिजातान् कल्पवृक्षान् महशो राजते स्मेशभैः ।
 द्विरूपः पतिः ? ‘पौष्पापीडः’ पुष्पसंबन्धी आपीडो मुकुटो यस्य सः ।
 (तथा) ‘शितिगतदलैः’ शितानि शयामानि शतदलानि कमलानि
 नैः हृत्को रचितः कर्णावतंसः कर्णाभरणं यस्य, मालीणं यथा
 भवति ‘कण्ठन्यश्चट्टिचकिललुलन्मालभारी’ कण्ठे न्यश्चती तप्री-
 भवन्ती विचकिलो मद्विद्या तस्या (ग्य) लुलन्ती लुलन्ती माला
 विधती (भती) लेवंशीलः, “अज्ञानेः शीरे” (सि० ५-१-
 १५४) शिर, “मानेपीडदृष्टकस्यान्नेऽपि भास्तिवृष्टिषिने” (सि०
 २-४-१०२) इति मालाया ऋत्विः । पुनः द्विरूपः ? ‘तत्केयूरः’
 तस्य विचकिलस्य संबन्धिनी केयूरः यस्य, (तथा) बहुलः केसरः
 तन्मन्थनीति बहुलानि यस्य, (तथा) पद्मिनीतन्तुमाला वेदी।
 मुद्रिता यस्य सः । एवं सशोऽङ्गेषु सशोभनस्थानेषु पुष्पजाति-
 विन्दुरित्यन्वन्मूर्त्तैः पुष्पितः पारिजात इव भगवान् राजतेयथैः ।
 ‘पारिजातद्विषयः भवतः प्रतिनिर्दिष्टविषये प्रतिजा’ (सि०
 २-२-३२) इत्यनेन प्रतिनिर्दिष्टविषये प्रतिजा यैःतै चक्ष्मी, प्रति-
 निर्दिष्टविषयमहशोऽन्वन्मूर्त्तैः । अथ निर्दिष्टविषयमहशोऽन्वन्मूर्त्तैः ॥ २३ ॥

दन्वा मन्वे उदङ्गा ! हरेणैव भवतांः म पाति-

रंशो रतिः परिजनवनशब्दद्वयार्थे भेदत् ।

कस्ताज्ज्ञे पुनरियमहं मन्दभाग्या सिचेली

या तस्यैवं स्मरणमपि हा ! मूर्छेनास्या लभे न ॥ २४ ॥

हे जलधर ! अहं 'हरेरेव' कृष्णस्यैव भायां धन्या मन्ये, याभिः 'सः' भगवान् 'परिजनमनःछन्दश्रयाऽपि' परिवारमनोऽभि-
प्रायेणापि 'रेलन्' कीदन् 'दग्भिः' लोचनैः दृष्टः । यतः स्वामी
ज्ञानश्रयमभन्वितः परमप्राम्यादमादरो गार्हस्थोऽपि क्रीडायाम-
(गृहस्थोऽपि क्रीडाम्) निष्कुरेव, परं परिवारधीत्यै क्रीडादिकं
करोतीति । पुनरियमहं 'कम्माप्रभे' कुतो हेतोर्जाता ? इयमित्यनेन
मानसप्रत्यक्षेणात्मानं पुरः पश्यन्तीष्व परेभ्यो हीनत्वेन पृथक्
करोति । किरूपाऽहम् ? मन्दभाग्या । पुनः किरूपा ? 'सिचेली'
निन्द्या स्त्री सिचेली । 'हा' इति चेदे । 'या' अहं 'एवं' अमुना
प्रकारेण 'तस्य' भगवतः स्मरणमपि मूर्छेनास्या न लभे यावत्स्मरणं
करोमि तावन्मूर्छां समायातीत्यर्थः । सिचेलीति निन्द्या स्त्री
सिचेली निन्द्या(न्दा)धात्री चेलद्-सञ्जपुरः, टानुबन्धित्वान्
“अणभेपे०” (सि० २-४-२०) इति ङी, “नपैकस्वराणाञ्”
(सि० ३-२-६६) इति ङस्वः । अत्र निदर्शनाऽऽश्लेषमादिक्का-
नुप्रामपर्यायोक्ताद्याः, सत्र निदर्शनालक्षणे अत्र प्रभुतप्रशंसा, चन्दा
मन्ये इति कम्मादिति (आश्लेषः) “निपेधो बहुमिष्टस्य, यो दिष्टेरा-
भिधित्तया । बक्ष्यमाणोक्तविषयः स आश्लेषो द्विषा नः ॥”
(का० प्र० १०-१०६) इति । तदाऽमूर्छिताऽहं चर्तं न्वरजं
दुर्धती मूर्छा प्राप्स्याम्येवेति भाविकम्, सर्वकारेण सिद्धेनाधि-
क्यशापनान् पर्यायोक्तम् ॥ २४ ॥

जल्पन्त्येवं पुनरपि नवीभूतशोकाच्चिन्ता

तूर्णीमार्यं स्वतनुममुचत् साध्वन्न्दन्दुर्दार ।

तर्षं तावत् किमिति निगदच्चन्दनच्छदानिः

मेनं मेचं राहमिव गुरुरान्निगद्दुवचाम् ॥ २

‘सा’ राजीमती एते अन्तर्गता मती पुनरपि अन्तर्गतापुनरु
 मूर्तिना मित्रोर्द सक्तवती । किं कृता ? ‘पूणीमन्त्रं’ मीमन्ति
 भूयः । किं भूयः ? ‘नदिभूतयोः कर्मणोः समा’ पूर्वे मीमन्ति समा
 कीदृशैर्कर्मणोः समागता सोऽहोऽपिः सुकृताय भाषीन् । तथा आनन्दः
 आनन्दकृत्येन तासामिन्द्राणां कर्मणोः मती भूयो मीमन्ति मि-
 त्तवच इत्यादि । इत्येवमेव ‘अन्तर्गतामूर्तिना’ प्रागभिद्रेव । तासां
 ‘नच’ इति कदा नाम ‘नचुत्तुव’ अनेन-आनन्दकेन । किं कर्तुं ?
 ‘किंमिदं’ आहुः इत्येव किं ज्ञान किं ज्ञानमिति वाच्यं किं किमिति
 मित्रभूयः । किं कृता ? ‘अन्तर्गतामूर्तिनाः’ अन्तर्गतामूर्तिनाः
 ‘मेघं मेघं’ मित्र-वा मित्र-वा । क इव ? ‘सुदिरि’ यथा सुदः
 ‘नर’ मित्रिः कर्तुं वाग्भिः वीक्षयति मदाकारे प्रवर्तयति ।
 एतेन राजीमती वृभान्त कथयन्ती पुनरपि पूर्वदुःखजागरणेन
 शोकात्कान्ता मूर्तिना पुनरानन्दकृत्यामोक्षान् मतीभिः मपेनना
 कृता । पूणीमन्त्रं पूर्वं “पूणीमा” (मि० ५-४-८७) इत्ये
 वम् प्रथमः । मेघं मेघमिति सपनं मेघनं पूर्वं “अन्तर्गतामूर्तिना”
 (मि० ५-४-४८) इति अन्तर्गतामूर्तिनाः अम् इति । अत्र
 ज्ञान्युपमानुदासाः । मूर्तिनादिषुष्टावनेनाञ्जलिः ॥ २५ ॥

अर्धोक्तायाः स्वचरितवतेः स्मरन्साध्य मघः
 संज्ञानत्यप्यनवहितधीर्ब्युष्टमुप्तोत्थितेव ।

संपश्यन्ती विरहविवशा शून्यमाशाः कदाशा-

पाशामुक्ता मुदिरमुदितं पर्यभाषिष्ट भूयः ॥ २६ ॥

‘अथ’ अनन्तरं ‘सा’ राजीमती ‘भूयः’ पुनरपि उदितं ‘मुदिरं’
 मेघं परि अभाषिष्ट । किंरूपा ? ‘स्वचरितवतेः’ स्वाश्वात्पङ्केः
 ‘अर्धोक्तायाः’ अर्धेजल्पितायाः स्वप्नवन् ‘संज्ञानत्यपि’ स्मरन्त्यपि,
 ‘अनवहितधीः’ अनवहिता-असावधाना धीर्यस्याः सा । वत्ये-
 क्ष्यते-‘ब्युष्टमुप्तोत्थितेव’ ब्युष्टे प्रभाते सुमा चासौ उत्थिता च

सुमोत्थिता, यया रात्रिजागरणान् प्रभाते सुमोत्थिताऽमावधाना
 स्थान् असंपूर्णनिद्रत्वान् । किं कुर्वती ? शून्यं यया भवति 'आशाः'
 दिशः संपश्यन्ती । किरूपा ? 'विरहविषा' विरहविद्वला ।
 पुनः किरूपा ? कदाशा कुम्भिताऽऽशा बाष्ठा सेव पाशस्तेन
 आमुक्ता षड्हा । स्वचरितमतेरित्यत्र "ऋत्यर्थदेशः" (सि०
 २-२-११) इति षष्ठी । कदाशेति कुम्भिता आशा कदाशा
 "कोः कत्तत्पुरुषे" (सि० ३-२-११०) इति कदादेशः ।
 मुदिरमित्यत्र 'भागिनि च प्रतिपर्यनुभिः' (सि० २-२-३७)
 इति द्वितीया । अत्रोपमानुपामजातिमङ्गराः ॥ २६ ॥

हंहो ! मोहस्फलितवचनां मेघ ! मा मामुपेक्षा-

पात्रं कार्ष्णिर्न हि यदधरेवास्म्यनभ्याशमित्या ।

दुःस्वावस्थां विधिपिलसितः प्रापिता या विशेषात्

श्रोतव्याऽर्सा तव मम कथा विश्वविधोपकर्तुः ॥ २७ ॥

हंहो मेघ ! त्वं मां उपेक्षापात्रं मा कार्ष्णिः । किरूपां माम् ?
 'मोहस्फलितवचनां' मोहेन मूर्छया स्फलितं वचनं यस्याः सा
 ताम्, इयं जल्पन्ती स्फलिताऽनोऽस्या वचनं किं सूयते ?
 इत्यहं नोपेक्षणीया । यद् अहं 'अधरेव' हीनवादिनीव 'अनभ्या-
 शमित्या नाग्नि' अभ्याशं गमीपम्, न अभ्याशं अनभ्याशम्,
 'इण्क् गतौ' ईयते गम्यते इति इत्थं, "दृग्गुणुपेतिशामः"
 (सि० ५-१-४०) क्यप्रत्ययः, "इत्थं तः पितृति" (सि०
 ४-४-११३) लोऽन्तः, ततोऽनभ्याशं ह्रीं इत्थं गन्तव्यमस्याः
 साऽनभ्याशमित्या, "श्लोकगृणमप्यन्दिनानभ्याशमित्यम्" (सि०
 ३-२-११३) इति सूत्रेण लोऽन्तो निपातश्च, ततोऽयमर्थः—
 यन्नादूरे गम्यते यस्य समीपे न स्वीयते सोऽनभ्याशमित्यः,
 अहं त्वेवंविधा नाग्नि, केव ? 'अधरेव' यथाऽधरा हीनवादिनी
 स्वी एवंविधा स्वात्तयाऽऽमेवंविधा नाग्नि, मूर्छया स्फलिता

परमप्रेतनं भूयो यद्भ्ये । अमौ मम कथा तत्र विभेगतः श्रोतव्या ।
किंरूपाया मम ? विधिविलसितैर्दुःस्वायम्नां प्रापितायाः । किंवि-
शिष्टस्य तव ? विश्वविभोपकर्तुः मः मकलजगत्परोपकारी स्यात्स
दुःस्थवार्तां विशेषान् शृणोति । “कृत्यस्य वा” (सि० २-२-८८)
अनेन सूत्रेण तवेति पृष्ठी । अत्रोपमानुग्रामकाव्यलिङ्गाः ॥ २७ ॥

वासन्तीं तां श्रियमुपवने साधु निर्विश्य कान्तां
लोकम्प्रीणानुगुणभृदप्यर्दितस्तस्य सख्या ।

कृत्माकल्पस्तदिपुभिरुदाच्छिद्य रोपादिवात्तै-

विष्वक्सेनो न्यविशत पुरीं द्वारकां नेमिट्टिः ॥ २८ ॥

‘विष्वक्सेनः’ कृष्णो द्वारकां पुरीं ‘न्यविशत’ प्रविवेग । किं कृत्वा ?
‘उपवने’ क्रीडावने तां ‘वासन्तीं’ वसन्तसत्कां ‘कान्तां’ मनोज्ञां
श्रियं साधु यथा भवति ‘निर्विश्य’ भुक्त्वा, ‘श्रियं’ लक्ष्मीं ‘कान्तां’
प्रियां ‘निर्विश्य’ भुक्त्वा इत्यर्थान्तरं वाच्यम् । किंविशिष्टः ? ‘त-
स्य’ वसन्तस्य ‘सख्या’ कामेन अर्दितः । कदाचिन्निर्गुणो भविष्य-
तीत्याह—लोकम्प्रीणा लोकप्रीतिकारका अनणवो गुरवो ये गु-
णास्तान् विभर्तीति । पुनः किंरूपः ? ‘तदिपुभिः’ तस्य कामस्य
इपुभिः वाणैः कुसुमैः ‘कृत्माकल्पः’ कृत्मा रचित आकल्पः
शृङ्गारो येन सः । किंरूपैस्तदिपुभिः ? उत्प्रेक्ष्यते—रोपान् ‘उदा-
च्छिद्य’ उदाहृत्य ‘आत्तैः’ गृहीतैरिव । यत्कामेनाहं पीडितोऽतलेन
कोपेन कुसुमरूपास्तद्वाणा उदाहृत्य गृहीताः । पुनः किंरूपो विष्व-
क्सेनः ? ‘नेमिट्टिः’ नेमौ श्रीनेमिनाथे ट्टिर्यस्य सः । पक्षे नेमि-
श्वक्रधारा, अन्यस्यापि यस्य वैरिणा सह वैरं स्यात् तस्य ट्टिः
शस्त्रे भवतीति व्यङ्ग्यम् । इपुशब्दस्त्रिपु लिङ्गेषु वर्तते स्वतस्त्रि-
लिङ्गे “पट्टिरेण्विपु” (हैमलिङ्गानुशासन ६ श्लो०) इति भणनात् ।
न्यविशतेति “निविशः” (सि० ३-३-२४) इत्यात्मनेपदमिति ।
ऋषसमासोच्युत्प्रेक्षालङ्काराः ॥ २८ ॥

मन्वुर्दोषान्बुभुमधनुषः शान्तशत्रोरनिष्टे

तस्येशस्य स्वयमपसृते पुष्पकाले त्रिवेव ।

आगाम्यैव स्वफलमृषदीकर्तुमात्मोपशाय-

म्यायी भृत्यः समयगतिविन् मप्रतापम्नपोऽपि ॥ २९ ॥

‘तपोऽपि’ इच्छावान्पोऽपि स्वफलं उपदीकर्तुम् ‘आगाम्य’ आगच्छन् । स्वफलमिति आतापेववचनम् । किरूपस्वपः ? उद्रेक्ष्यते—
 ‘आत्मोपशायम्यायी भृत्य इव’ आत्मन उपशाये धारके निष्ठतीत्ये-
 वंशीलः । राशो हि भृत्या निजनिजधारके रोषार्थमागच्छन्ति ।
 क. मति ? ‘पुष्पकाले’ वसन्त ऋतौ ‘स्वयम्’ आत्मना ‘अपसृते’
 गते मुनि । कथं स्वयं वसन्तो गतः ? अत्राह, उद्रेक्ष्यते—‘त्रिया’
 लज्जया इव । का लज्जा ? इति विशेषणद्वारेण कारणमाह—किंवि-
 शिष्टे पुष्पकाले ? बुभुमधनुषः ‘मन्वुः’ मित्रस्य दोषान् ‘तस्येशस्य’
 भीनेमिनः ‘अनिष्टे’ अप्रिये, कामस्य को दोषः ? इत्याह—किरूपस्य
 कामस्य ? ‘शान्तशत्रोः’ शान्ताना निर्विकाराणां शत्रुः बैरी, अथवा
 शान्ता निर्विकारा एव शत्रवो यस्येति दोषः । भगवान् शान्तः,
 कामरतु शान्तशत्रुः, अगम्येन कामेन मैत्र्याद्भ्रमन्तोऽपि सापराधः,
 वैरिगृह्णन्वान् । भगवतो वा विशेषणम् । किंविशिष्टस्येशस्य ? ‘शान्त-
 शत्रोः’ शान्ताः शत्रवो यस्य । किरूपस्वपः ? ‘समयगतिविन्’ स-
 मयः क्रतुरूपः कालस्य गतिं गमनं विन्दति लभते वेत्ति वा
 समयगतिविन् । पक्षे समयो राजसेवाऽपाररः क्षमिन् गतिं गमनं
 वेत्तीति समयगतिविन् । पुनः किरूपः ? ‘मप्रतापः’ प्रकृतः साप
 औष्ण्यं तेन सह वर्तते, पक्षे प्रतापवान् । आगाम्येति ‘गाह् गतौ’
 इति घातो-रूपम् । आत्मोपशायेति ‘शीङ्क् स्वप्ने’ शी उपपूर्वः,
 उपशयनमुपशायः “द्युवाच्छीङ्” (सि० ५-३-७७) षष्
 प्रत्यय इत्यादि । “विशाय उपशायश्च पर्यायोऽनुक्रमः क्रमः” ।
 (कां. ६-१३९) इति (द्वैम) नाममालापाम् । काव्यलितो-
 त्रेधाद्वयशेषजात्यलङ्काराः ॥ २९ ॥

तेजोवीर्यं पुरु रुचिपतेरुत्तरामेव काष्ठां

श्रेयःपुष्टां परि विचरतः प्राप्तमधिष्ट शश्वत् ।

तापोत्तमानपि तनुमतः प्रीणयन्ती तुषारै-

र्वातैर्ज्यानि प्रतिदिनमगाद्यामिनी तत्तु चित्रम् ॥ ३० ॥

‘रुचिपतेः’ सूर्यस्य ‘पुरु’ प्रभूतं ‘शश्वत्’ निरन्तरं ‘तेजोवीर्यं’ तेजोबलम् ‘प्रेधिष्ट’ अवधिष्ट । किं कुर्वतः ? उत्तरामेव ‘काष्ठां’ दिशं ‘परि विचरतः’ उदीची दिशं प्रति चलतः । तत् ‘प्राप्तं’ युक्तम्, यत् अन्योऽपि उत्तरां उत्कृष्टा काष्ठां क्रिया परि विचरति तस्य तेजोवीर्यं वर्धते । किरूपां काष्ठाम् ? ‘श्रेयःपुष्टां’ श्रेयसा कल्याणेन पुष्टाम्, उत्तरा हि श्रेयःकारिणी । पक्षे श्रेयसा पुष्येन पुष्टाम् । ‘तु’ पुनः तत् ‘चित्रम्’ आश्चर्यं यत् प्रतिदिनं ‘यामिनी’ रात्रिः ‘ज्यानि’ हानिं अगान्, किं कुर्वती ? तापोत्तमान् ‘तनुमतः’ प्राणिनः ‘तुषारैः’ शीतलैः वानैः प्रीणयन्त्यपि । दिने हि प्रीणने परमं प्राणिनस्तथा भवन्ति, निशायां शीतलवातेन प्रीयन्ते, ततो रात्रि-स्तापत्रयप्राणिप्रीणनं पुष्यं कृवांणा यद् भदीयत तदाश्चर्यम्, पुष्य-कृतुर्बुद्धिभावान् । अत्र समविषमसमासोक्तिश्रेयानुश्रवणाः । “समं योग्यतया योगो यदि संभावितः कश्चिन् ।” (का० प्र० १०, १२५) पूर्वार्धे, उत्तरार्धे—“कश्चिद् यदनिवैधर्ग्यान्न श्रेयो घटनामियात् । कर्तुः क्रियाद्वाराश्रितैर्वानर्धंश्च यद्भवेत् ॥ गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये । क्रमेण च विदद्धे यत् स एव विषमो मतः ॥” (का० प्र० १०, १२६-१२७) इति ॥ ३० ॥

वृद्धिं भेजे दिव्यममनिर्गं म्यप्रवायेन मया

शीतल्वेनापि च तठिनतां वामनेपी विवेद्य ।

नैतन्मोघं विमलदृश्यः प्राप्तो हि ययन्ति

धीयन्ते चाभ्यधिगततमः शोभमाराः म्यमारात् ॥ ३१ ॥

‘प्रतिदिनं’ निरन्तरं दिशां प्रवृत्तौ ‘तथा’ शब्दे वृद्धिं भेजे ।

अपि च 'वासतेयी' रात्रिः शीतत्वेन सत्रा 'वल्लिनतां' तुच्छतां
 विवेश । दिवसस्तापत्र पृद्धौ, शीतत्वं रात्रिश्च तुच्छे जाते इत्यर्थः ।
 एतत्सिद्धौ अर्थान्तरं न्यस्यति—एतत् 'न नोद्यं' नाश्चर्यम्, 'दि' य-
 स्मान् 'प्रायशः' प्रायो विमलरुचयः 'श्रयन्ति' वर्धन्ते, विमला
 निर्मला परद्रोहादिवर्जिता रुचिः इच्छा येषां ते विमलरुचयः,
 दिवसमपि विमलरुचि विमलकान्ति, अतस्तस्य वृद्धिर्युक्ता । 'च'
 अन्यन् 'अभ्यधिगततमःस्तोमभावाः स्वभावात् क्षीयन्ते' अभ्यधि-
 गतः प्राप्तः तमःस्तोमः पापसमूहो येन एवंविधो भावः चित्ताभि-
 प्रायो येषां ते अभ्यधिगततमःस्तोमभावाः, रात्रिरपि अभ्यधिगतः
 तमःस्तोमस्य अन्धकारममूहस्य भावः सत्ता यया सा अभ्यधिगत-
 तमःस्तोमभावा, अतस्तस्या हानिर्युक्ता । दिवराशब्दः पुंनपुंसकः ।
 स्वप्रतापेनेति सहार्थे तृतीया । अत्र सहोक्त्यर्थान्तरन्यासजाल-
 लङ्काराः ॥ ३१ ॥

भ्रोतस्त्रिन्याः सिकतिलतटेनाप्रिमिन्धेन भानो-

र्भासां स्पर्शादपि पथि चरदेहिनो देहिरे धिक् ।

यद्वाऽऽसक्तः प्रकृतिवृटिलास्वाचरेनिम्नगासु

प्रायोऽभेयो मृदुरपि न कः स्वल्पमप्युष्मयोगे ॥ ३२ ॥

'भ्रोतस्त्रिन्याः' नद्याः 'सिकतिलतटेन' बालुकाबुल्लपुलिनेन
 'पथि चरदेहिनः' पथि मार्गे चरन्तो देहिनः प्राणिनो धिक् देहिरे
 दग्धाः । किंविशिष्टेन सिकतिलतटेन ? 'भानोः' सूर्यस्य 'भासां'
 कान्तीनां स्पर्शादपि 'अप्रिमिन्धेन' अप्रिवन् अवलता सूर्यकरालयुष्ण-
 बालुकाभृततटे सञ्चरन्तः पान्याया दग्धा इत्यर्थः । अत्रार्थान्तर-
 न्यासमाह—'यद्वा' अथवा 'प्रकृतिवृटिलासु' प्रकृतिवक्त्रसु 'निम्न-
 गासु' क्लीपु आसक्तः कः पुमान् 'मृदुरपि' मुहुमालोऽपि 'स्वल्पमपि'
 स्तोत्रमपि 'ऊष्मणः' प्रतापस्य योगे सति प्रायः 'अभेयः' अगुर्भं नाच-
 रेत् ? अपि तु सर्वोऽप्याचरेत् । ततो मृदु कोमलं तटमपि निम्नगासु

स्त्रीषु सकं ऊष्मयोगे तापयोगे सति यद्देहिदहनलक्षणमशुभमा
 तर्कं चित्रम् ? । सिकता विद्यन्ते यत्र तत् सिकतिलम्, प्रसादे
 इलप्रत्ययः । अमिवत् इन्द्रे-दीप्यते इत्यमिमिन्धम्, पचा
 “भ्राष्ट्रमेरिन्द्रे” (सि० ३-२-११४) इति मोऽन्तः । अत्रोदा
 पार्यान्तरन्यासाः । ऊष्मण आधिक्यदर्शनादुदात्तम् ॥ ३२ ॥

लब्ध्वा तेजः स्वरतरकरैर्गोपतिः पीडयित्वा
 तोयस्थानान्यतिघनरसानाददानः प्रतापी ।

निन्ये हानिं स्वजननलिनास्थानरूपाणि लोके
 प्राप्तंश्चर्यं रमयति यतो गृद्धिषुद्धिविशेषात् ॥ ३३ ॥

‘गोपतिः’ सूर्यः तेजो लब्ध्वा ‘स्वजननलिनास्थानरूपाणि तो
 स्थानानि हानिं निन्ये’ स्वजनानि स्वगोत्राणि, कमलघन्धुत्वात्सूर्य
 यानि नलिनानि कमलानि तेषामास्थानरूपाणि निवासरूपाणि तो
 स्थानानि जलस्थानानि हानिं निन्ये, शोपितानीत्यर्थः । द्विं कुशाण
 ‘स्वरतरकरैः’ कठोरतरकरैः अर्थं ‘घनरमान्’ जलानि ‘आददानं
 गृह्णानः । अन्योऽपि गोपती राजा तेजसा वर्धमानः कठोरत्वं
 पूर्वमन्यात् पीडयित्वा ‘अतिघनरमान्’ अतिघनान् रमान्
 नानि गृह्णन् स्वजनगृह्णाप्यपि हानिं नयति । “रमः स्नादे ज
 वीर्ये रमे वृद्धगौश्वे धने” इति रमशब्देन घनम् । ‘यतः’ यत्नात्
 रणात् ‘गृद्धिषुद्धिः’ लोभषुद्धिः प्रायैश्चर्यं चुर्यं विशेषात् ‘रमयति
 स्वायत्तं करोति, ऐश्वर्ये द्वि विशेषात्लोभो वर्धने । ऐश्वर्यमागोति
 चाप्यदिष्टार्थान्तरन्यासाः ॥ ३३ ॥

नापव्यासाद्दुलितजनतापश्चशागे तुषागन्
 मुञ्चतिः पवनदुलितस्माद्दृन्नेर्विरेते ।

घनुः शैल्योन्नतवदमिदं वान्तध्यानि घनं
 प्नादन्वेदं गुरुमदकर्मः कर्मज्ञैर्विदोऽः ॥ ३४ ॥

‘नापव्यासाद्दुलितजनतापश्चशागे’ नापवैशोः दृष्टेः ‘तापदृन्नेः’

व्यजनैः 'विरेजे' शुशुभे । किंरूपं लालयन्तैः ? 'तुपारान्' जलकणान्
 सर्वपद्भिः 'पवनलुलितैः' वायुकम्पितैः । पुनः किंरूपैः ? उत्प्रे-
 स्यते—'परमव्यालस्य' परमदुष्टगजस्य 'विलोलैः' पञ्चलैः 'कर्णतालैः'
 कर्णाञ्चलैरिव । किंरूपस्य परमव्यालस्य ? शैल्योन्नततरुभिरे 'वर्ष्म-
 लभाणि' शरीरलभाणि 'पतुः' दधतः, शैल्यमेव उन्नतमरुतस्य भिरे
 भिदायै । किंरूपैः कर्णतालैः ? 'भुतमदकणैः' स्मृताः क्षरिता मद-
 कणा यैस्ते तैः, अतो जलकणवर्षिणी वायुकम्पितालालयन्ता एवो-
 त्प्रेक्ष्यन्ते शैल्यतरुभिरे कृतबहुरूपस्य परमदुष्टगजस्य मदकणवर्षिण-
 श्चञ्चलाः कर्णताला इव । अत्र परिकाररूपकोत्प्रेक्षानुप्रायाः ॥३४॥

संतापाद्यः प्रसरकरमीर्जातदोषोदयेच्छ-

सृष्णापात्रं जडकृतरतिदीर्घनिद्रामिलापी ।

राजन्वत्यप्यवनियलयेऽद्भदादे निदापे-

ज्योभूयिष्ठानलसविलसद्गर्मशर्माऽपि लोकः ॥ ३५ ॥

'अद्भदादे' महादादे 'निदापे' मीमे लोक एवंविधोऽप्योभू-
 विष्ट ईदृशोऽन्यन्तमभूत् । किंरूपो लोकः ? 'अनलसविलसद्गर्म-
 शर्मा' अनलसं सोपमं विलसन् धर्मः पुण्यं धर्मं सुखं च धर्म
 सः धर्मशर्मगदितोऽपि (इति चावन्) । कः सति ? 'अवनियलये'
 वृध्वीवलये 'राजन्वत्यपि' शोभनो राजा यस्मिन्ममो राजन्वान्
 सस्मिन् । किंरूपो लोकः ? मन्तापेन उद्वेगेन आद्यः । यो ह्योरोऽ-
 नलसविलसद्गर्मशर्मा भवति न मन्तापाद्यः कथम् ? इति विरोधः,
 अथ विरोधपरिहारमाह—सं सामस्येन तापेन आद्यः । 'प्रसर-
 करमीः' प्रसरान् अतिकठोरान् करान् दण्डान् विभेतीति प्रस-
 रकरमीः, पद्मेऽपि कठोरेभ्यः कठेभ्यो रविविरमेभ्यो विभेतीति ।
 जाता दोषाणां द्रोहमदमालवर्षाणां वदये दण्डा इत्य मः, पद्मे
 जाता दोषोदये रात्र्युदये दण्डा इत्य मः । दण्डादाः ह्येभ्य
 पात्रम्, पद्मे दण्डायाः विषामायाः पात्रम् । तथा जटेषु मूर्धेषु

कृता रतिर्येन सः, पक्षे जले कृता रतिर्येन सः । दीर्घनिद्रां मरणं अभिलपतीति, पक्षे दीर्घा बह्वी निद्रामभिलपतीति, ग्रीष्मे हि निद्राप्राचुर्यं स्यात् । शोभनो राजा यस्मिन् स राजन्वान् “राजन्वान् सुराज्ञि” (सि० २-१-९८) इति निपातः । अशोभुषि-
ष्टेति चैक्रीयतान्तस्य भूधातोरद्यतनीतप्रत्यये रूपम् । अत्र परिकर-
विरोधश्लेषाः ॥ ३५ ॥

ऊष्मोत्कर्षाच्च मुखमपुपत् सौधमाध्यन्दिनोर्वा

लूकास्तोकोदयदरतितः सौधमूर्धाधिवासः ।

दूरीकृत्य द्वयमिति जले केलिकामः सनेमिः

शौरिर्लीलोपवनमसरत्तूरसंहृतपौरः ॥ ३६ ॥

‘शौरिः’ विष्णुः ‘लीलोपवनं’ क्रीडावनं असत् । किरूपः शौरिः ? ‘सनेमिः’ नेमिसहितः । पुनः किरूपः ? ‘तूरसंहृतपौरः’ तूरैः वाद्यैः संहृताः पौराः नागरा येन सः । अतो वाद्यरवं ध्रुत्वा लोका अपि तत्र गताः । पुनः किंविशिष्टः शौरिः ? इति द्वयं सौधमध्य-
गृहोर्ध्ववासलक्षणं ‘दूरीकृत्य’ परिहृत्य जले ‘केलिकामः’ केलौ कामोऽभिलापो यस्य सः । इतीति किम् ? ‘सौधमध्यन्दिनोर्वा’ आवासमध्यभूमिः ‘ऊष्मोत्कर्षाच्च’ धर्मप्राचुर्यात् मुखं न अपुपत्, ‘सौधमूर्धाधिवासः’ सौधोपरितनभूमिः ‘लूकास्तोकोदयदरतितः’ मुखं नापुपत् लूकातोऽस्तोका बह्वी उदयन्ती उत्पद्यमाना अरतिः तस्याः सफाशान् । सौधमध्ये तापव्यापः, सौधोपरि लूकाच्छेदः इति द्वयं परिहृत्य जले क्रीडितुं श्रीकृष्णः भीनेमिना सह सपौर-
लोकः क्रीडावनमगादित्यर्थः । अपुपदित्यत्र “लृदिह्पुतादि पुप्यादेः” (सि० ३-४-६४) इति अह् । सौधमाध्यन्दिनोर्वा मध्ये भवा माध्यन्दिनी “मध्यादिनण्णैया मोऽन्तश्च” (सि० ६-३-१२६) दिनण्प्रत्ययः, वृद्धिः, ङी, माध्यन्दिनी पासौ उर्वा च माध्य-
न्दिनोर्वा, “पुंवत्कर्मधारये” (सि० ३-२-५७) पुंवद्भावः । अत्र काव्यलिङ्गपर्यायोक्तसहोत्तर्यलङ्काराः ॥ ३६ ॥

ज्येष्ठं कृत्वा पुर इव भुजन्नम्रसालै रसालैः

सालैर्ग्रीष्मः प्रमदवनभूमध्यदेशप्रवेशे ।

पुञ्जीभूता भुवि विगलनाद्भारतार्धत्रिलोकी-

लीलापत्योः स्वफलपटलीः प्राभृतेऽचीकरच्च ॥ ३७ ॥

‘ग्रीष्मः’ छप्पतुः भारतार्धत्रिलोकीलीलापत्योः प्रमदवनभूम-
ध्यदेशप्रवेशे रसालैः ‘सालैः’ महकारपृष्ठैः स्वफलपटलीः ‘प्राभृते’
छपदायां अचीकरत्, ‘चः’ अवधारणे, रसालसालाः स्वफलपटलीः
प्राभृते कुर्वन्ति तान् कुर्वतो ग्रीष्मः प्रायुङ्क्त । भारतार्धलीलापतिः
श्रीकृष्णः, त्रिलोकीलीलापतिः श्रीनेमिः तयोः । यत्र राहोऽन्तः-
पुर्यः क्रीडन्ति तत् प्रमदवनं तस्य भुवो मध्यप्रदेशस्तत्र प्रवेशे ।
किंविशिष्टे रसालैः ? भुजा इवाचरन्त्यो नग्राः सालाः शाखा येषां
ते तैः । किं कृत्वा ? ‘ज्येष्ठं’ ज्येष्ठमासं ‘पुर इव’ अग्रे इव कृत्वा,
ज्येष्ठापादमासो हि ग्रीष्मः । किंभूताः स्वफलपटलीः ? ‘भुवि’
पृथिव्यां विगलनान् ‘पुञ्जीभूताः’ राक्षसीभूताः । अन्यस्यापि राक्षः
प्रवेशे ज्येष्ठं वृद्धं पुरम्कृत्य फलादीन्युपदीक्रियन्ते । भुजा इवाचर-
न्तीति “कर्तुः क्विप्” (सि० ३-४-२५) क्विप्प्रत्ययः, “अ-
प्रयोगीत्” (सि० १-१-३७) भुजन्तीति वर्तमाने “शत्रान-
शावेप्यति तु सस्यौ” (सि० ५-२-२०) शत्रुप्रत्ययः । अत्रोप-
माश्लेषसमासोक्तिपर्यायोक्तानि । अखण्डकाव्यव्याक्येनाघ्राणां परि-
पक्वफलत्वं दर्शितमिति पर्यायोक्तम् ॥ ३७ ॥

दर्शं दर्शं फलितफलदान् पाकिमं पीतलत्वं

विभ्रद्भृः सरसमकृतं यानशालाटयान्यत् ।

गर्जद्गर्जः फलमथ लल्लौ लीलयान्नाश्रुवार्धं

सारग्रन्थान् कविरिवसुधीः सद्गुणं सूक्तजातम् ॥ ३८ ॥

‘अथ’ अतन्तरं ‘वधुः’ कृष्णः ‘फलितफलदान्’ फलितवृक्षान्
‘दर्शं दर्शम्’ आभीक्ष्येन दृष्ट्वा लीलयान् फलं लल्लौ । किरूपम् ?

'पाकिमं' पाकेन निर्वृत्तं पाकिम् । किं कुर्मन् ? पीतलत्वं विभक्त्य-
 सरसं अहसं अत एव 'वानशालाटपान्यात्' वानं शुष्कं शलाटु
 अपकं तेषां समूहारन्यात् । पुनः किरूपः ? गर्जन् गर्जो गजो
 यस्य । एतेन पुशणां सरलत्वसकलत्वादिगुणा दर्शिताः, येन गजा-
 रुदेनापि लीलया फलानि टायन्ते । क इव ? 'मुधीरिव' यथा
 मुधीः मारुप्रन्यान् दर्शं दर्शं सूक्तजातं मुभापित्तममूहं छाति ।
 द्विरिदिष्ट सूक्तजातम् ? अनाश्रयो निर्दोषोऽर्षो यस्त स तम् ।
 'मदृणं' मन्तः प्रशस्या गुणा माधुर्याणा यस्मिन् तम् । दर्शनं पूर्णं
 "मृगं आभीक्ष्ण्ये" (गि० ५-४-४८) ऋणम् । पाकेन निर्वृत्तं
 पाकिमम्, पाकारिमः इमप्रत्ययः । वानानो जन्तूनां समूहः
 "पश्याः समूहे" (गि० ६-२-९) अण्प्रत्ययः । अत्र परिकर-
 जान्युपमाऽनुप्रासाः ॥ ३८ ॥

त्यक्त्वा नागं ददितपरमप्रेम हभेन हसं

बद्धा बन्धोर्गत्र इव गजर्णव बध्नन्प्रमाणः ।

वीथाशक्तं सरससरगीः सन्धितं पाणिपरमै-

सम्भिनसन्धितं कल्पकान् पविणः गेन्द्यन्तीः ॥ ३९ ॥

'पाणः' दृग्णः सन्धितं यथा भवति सरससरगीः वीथाशक्ते ।
 किं कुर्मन् ? 'नागं' नागं लाक्या ददितं ददीदत्तं परमं प्रदत्तं
 प्रेम श्रेयो यथा भवति 'बन्धोः' बन्धोर्गत्र हभेन हसं बद्धा 'बध्न-
 न्प्रमाणः' अन्वयं अन्वय, 'द इव' ? 'गज इव' यथा गजो गजस्य
 'हभेन हसं' दृग्णत्वा दृग्णत्वं बद्धा प्रेम्णाऽन्वयं प्रमत्तः । 'विश्याः'
 स्रग्धर्याः ? 'पविणः' पविणः पविणः 'पविणः' पविणः 'पविणः'
 'पविणः' 'पविणः', 'पविणः' पविणः । 'विश्याः' पविणः ?
 'हभेन हसं' 'हभेन हसं' 'हभेन हसं' 'हभेन हसं' 'हभेन हसं' ।
 'पविणः' 'पविणः' 'पविणः' 'पविणः' 'पविणः' 'पविणः' ।
 'पविणः' 'पविणः' 'पविणः' 'पविणः' 'पविणः' 'पविणः' ।

पुनः किरूपान् ? 'कलकान्' मपुराजान् । पाणिपदैरिति गुल्या-
 धंवापकाभर्मलोपे लुभोपमा मुगलोचनाम् । अम्भमोऽपत्यानि आ-
 म्भयः "भूयःसंभूयोऽम्भोऽनितौजसः म्लुक् ष" (सि० ६-१-
 ३६) इष्मत्ययः सलोपः, "वृद्धिः त्वरेष्वादेश्चिगति तद्धिते"
 (सि० ७-४-१) वृद्धिः, "अवर्णेषणंस्" (सि० ७-४-६८)
 अलोपः, आग्भिरिति निष्पन्नं, ततः पुँल्लिङ्गे शसि आग्भीनिति ।
 अत्रोपमाजात्युत्प्रेभारूपकानुप्रासाः ॥ ३९ ॥

तत्रान्यत्रोत्तरगरिमरिद्रापितोयेषु चंप

क्रीडां कर्तुं रतिवशवशाद्द्वन्द्ववर्ती मुगात्रः ।

मृदन् पद्भ्यां नलिननिकरं नीरपूरं करेणो-

दस्वन् पश्यमधिमदमुपाकंस्व हस्तीव शस्तः ॥ ४० ॥

'एषः' वृष्णः 'तत्र' तामु सरसीषु 'ष' अन्यन् अन्यत्र, उत्तरः
 सरिसरिद्रापितोयेषु क्रीडां कर्तुमुपाकंस्व, उत्तराणि प्रधानानि सरिः
 निर्हरः मरिद्व नदी वापी (ष) तेषां तोयेषु । क इव ? हस्तीव
 यथा हस्ती सरोनिर्हरादिजलेषु क्रीडां कर्तुमुपक्रमते । किंत्स्य
 एषः ? 'रतिवशवशाद्द्वन्द्ववर्ती' रतिवशा रागवशा वा वशाः
 स्त्रियः वासां वृन्दे वर्तन इत्येवंशीलः, पश्ये रतिवशा वशा
 हस्तिन्यः वासाम् । पुनः किंविदिष्टः ? 'मुगात्रः' सुन्दरदरीट,
 हस्तिपक्षे गात्रं पश्चिमभागः । पुनः कथंभूतः ? 'पद्भ्यां' पादाभ्यां
 नलिननिकरं मृदन्, समम् । नीरपूरं 'करेण' (हस्तेन पश्ये)
 शुण्डया 'उदस्वन्' उहालयन् । अधिमदं यथाभवति पश्यन्,
 समानम् । (पुनः कथंभूतः ? शस्तः, समम् ।) वापितोयेष्विति
 "वेदुतोऽनव्ययपृथ्वीचूचीषुवः पदे" (सि० २-४-९८) दस्वः,
 उपाकंस्वेति "प्रोपादारम्भे" (सि० ३-३-५१) आत्मनेपदम् ।
 अत्र परिकरोपमाश्लेषाः ॥ ४० ॥

नाडीं कापि कचन घटिका याममेकं कचिच्च
 द्वित्रान् कापि कचिदपि दिनं पक्षिणं गर्भकं च ।
 स्थायं स्थायं सलिलनिलये तीव्रतापोपशान्त्यै
 शौरिर्मग्नोऽपि हि रतिरसे दीर्घिकायां ममज्ज ॥ ४१ ॥

‘हि’ निश्चितं ‘शौरिः’ कृष्णो ‘रतिरसे’ रागरसे मग्नोऽपि दीर्घिकायां ममज्ज । किं कृत्या ? ‘सलिलनिलये’ जलस्थाने का ‘नाडी’ घटिकाम्, कचन घटिकाः बहुवचनाद्बह्वीः, ‘च’ अन्य कचित् ‘एकं यामं’ प्रहरम्, कापि द्वित्रान् प्रहरान्, कचिदपि ‘दि पक्षिणं’ द्वाभ्यां रजनीभ्यां वेष्टितमहः पक्षी तं पक्षिणम्, पार्श्वद्व रात्रिरन्तराले दिनम्, कापि ‘गर्भकं’ रजनीयुगम्, अर्वाचीना पर चीना च रात्रिरेकत्र मध्ये दिनमन्यत्र, ‘स्थायं स्थायं’ आर्भी क्ष्येन स्थित्वा स्थित्वा । किमर्थम् ? ‘तीव्रतापोपशान्त्यै’ तीव्रतापो पशमन्तार्थम् । स्थायं स्थायमिति स्थानं पूर्वं “एणं चाभीक्ष्ये (सि० ५-४-४८) एणम् । अत्र रतिरसे मग्नोऽपि दीर्घिकाय ममज्जेति विरोधः, योऽन्यत्र मग्नो भवति सोऽन्यत्र कथं मज्जति । तापाधिक्यप्रतिपादनं वाच्यम् । अत्रोदात्तविरोधानुप्रासाः ॥ ४१ ॥

तस्यां श्रोणिद्वयसपयसि स्नेरपङ्केरुहायां
 रत्नधेणीखचितनिचितस्वर्णसोपानकायाम् ।
 हर्षात् खेलन् सह सहचरीरत्नवारेण तारा-
 चक्रेणेवाभ्रमदुडुपतिर्भेरुमन्वेप नेमिम् ॥ ४२ ॥

‘एषः’ कृष्णो नेमिं अनु अभ्रमन् । किं कुर्वन् ? ‘तस्यां’ दीर्घिकायां ‘सहचरीरत्नवारेण’ अन्तःपुररत्नमगूहेन सह हर्षात् ‘खेलन्’ श्रीडन् । किंविशिष्टायां तस्याम् ? ‘श्रोणिद्वयसपयसि’ शोणेः षटी- तटभ्योर्ध्वं पयो यत्र सा तस्याम् । (पुनः कथंभूतायाम् ?) रत्नधे- णीभिः स्यचितानि यस्मानि निचितानि दृढानि स्वर्णसोपानकानि यस्यां सा तस्याम् । क इव ? ‘उडुपतिरिव’ चन्द्र इव, यथोडुप-

विष्णाराधनेन सह मेरुमनु भ्रमति । भोगैर्ध्वं भोगिद्वयसं
 “दोषं दमद्दयमद्” (सि० ७-१-१४२) द्वयसदप्रत्ययः,
 अश्रमदित्यत्र अद्यतनी हस्तनी वा, हस्तन्यां “भासम्भास”-
 (सि० ३-४-७३) इति विकल्पेन दाव्, अद्यतन्यां सदित्वाद्
 मद् । अश्रीशोषमानुश्रामाः ॥ ४२ ॥

पत्याहृतं यदुपतिगृहाः संविदाना मदाना-
 मायं वीजं निवसितसितश्रृणपचोर्णवर्ण्याः ।

एवोपेन त्रिभुवनमपि क्षोभयन्त्यः परीयुः
 कर्मापेक्षाः परमपुरुषं मोहसेनाः प्रभुं तम् ॥ ४३ ॥

‘यदुपतिगृहाः’ कृष्णान्तःपुर्यः सं प्रभुं ‘परीयुः’ परिशृतवत्यः ।
 किंरूपा यदुपतिगृहाः? ‘पत्याहृतं’ पत्यभिप्रायं ‘संविदानाः’ ज्ञानन्द्यः,
 पुनः किंरूपाः ? मदानामायां ‘वीजं’ कारणम्, पुनः कथंभूताः ?
 ‘निवसितसितश्रृणपचोर्णवर्ण्याः’ निवसितानि परिहितानि सितानि
 श्वेतानि श्रृणानि शूद्रानि पचोर्णानि धौतयस्यानि तैर्वर्ण्याः, (पुनः
 किंभूताः?) ‘एवोपेन’ नयनप्रान्तभागेन त्रिभुवनमपि क्षोभयन्त्यः,
 कर्म विलासकर्म अपेक्षन्त इति कर्मापेक्षाः, पुनः किंभूताः ? मोहस्य
 सेना इव मोहमेनाः । किंरूपं तम् ? परमपुरुषम्, पश्ये यथा मोहसेनाः
 परमपुरुषं आत्मानं परियन्ति, किंरूपा मोहसेनाः ? कर्म ज्ञानाव-
 रणादि मदपेक्षन्त इति कर्मापेक्षाः । संविदाना इति ‘विद्क् ज्ञाने’
 संपूर्वः संबदन्तीत्येवंशीलाः “द्वयःशक्तिर्नीले” (सि० ५-२-२४)
 इति ज्ञानप्रत्ययः । अश्रातुप्रासुरूपकश्लेषातिशयोक्तयः ॥ ४३ ॥

तासां लीलोद्धलनत्रनिता गुन्दलन्ति स तोय-

ध्वाना वीचिप्रचलनलिनीनापिकाः साध्वनृत्सन् ।

धोत्रापेयं मधुकरकुलैर्गीयते सातिरक्तं,

तस्येत्यासीदिव नवरत्ना शुद्धसद्गीतरीतिः ॥ ४४ ॥

अपेक्षयते—‘सस्य’ भगवतः ‘इति नवरत्ना शुद्धसद्गीतरीतिः

नाडीं कापि कचन घटिका याममेकं कचिच्च
 द्वित्रान् कापि कचिदपि दिनं पक्षिणं गर्भकं च ।
 स्थायं स्थायं सलिलनिलये तीव्रतापोपशान्त्यै
 शौरिर्ममोऽपि हि रतिरसे दीर्घिकायां ममज्ज ॥ ४१ ॥

‘हि’ निश्चितं ‘शौरिः’ कृष्णो ‘रतिरसे’ रागरसे ममोऽपि दी-
 र्घिकायां ममज्ज । किं कृत्वा ? ‘सलिलनिलये’ जलस्थाने कापि
 ‘नाडी’ घटिकाम्, कचन घटिकाः बहुवचनानुद्धीः, ‘न’ अन्यत्
 कचिन् ‘एकं यामं’ प्रहरम्, कापि द्वित्रान् प्रहरान्, कचिदपि ‘दिनं
 पक्षिणं’ द्वाभ्यां रजनीभ्यां वेष्टितमहः पक्षी तं पक्षिणम्, पापं द्रुये
 रात्रिरन्तराले दिनम्, कापि ‘गर्भकं’ रजनीयुगम्, अशोभीना पय-
 र्चीना च रात्रिरेकत्र मध्ये दिनमन्यत्र, ‘स्थायं स्थायं’ आभी-
 क्षयेन स्थित्वा स्थित्वा । किमर्थम् ? ‘तीव्रतापोपशान्त्यै’ तीव्रतापो-
 पशमनाथम् । स्थायं स्थायमिति ज्ञान पूर्वं ‘एण आभीक्ष्ये’
 (सि० ५-४-५८) क्लम । अत्र रतिरसे ममोऽपि दीर्घिकायां
 ममज्जेति विशेषः, योऽवयव ममो भवति सोऽवयव कथं मज्जति ?
 सासाधिक्यप्रतिपादनं वाक्यम् । अत्रोदात्तविरोधानुप्रायाः ॥ ४१ ॥

तस्यां श्रोणिद्वयमपयमि मौरपद्मेरहायां

रश्मिर्धर्माम्बुजनिचिन्मर्गगोशानकायाम् ।

दृष्टान् मोऽन् मद् मद्भरीरमराणेण तागा-

वद्रेषेवाध्रमद्दृष्टानिर्मकमन्वेण नेमिम् ॥ ४२ ॥

‘एषः’ कृष्णो नेमिः अनु अधमम् । किं कुर्वन् ? ‘तस्यां’ शीर्षि-
 कायां ‘मद्भरीरमराणेण’ अन्तःपुररश्मिर्मूर्धेन मद् दृष्टान् ‘मोऽन्’
 दृष्टान् । किं किञ्चित्कथां मभ्याम् ? ‘नेमिर्धर्माम्बुजनि’ नेमिः कृष्ण-
 कर्मणोऽर्थे पयो यत्र सा मभ्याम् । (पुनः कथं नृणाम् ?) रश्मि-
 र्धर्मिः शर्वकानि कर्तुमि निर्विकारि दृष्टानि शर्मगोशानकायामि
 कथं सा मभ्याम् । क इव ? ‘मद्भरीरमराणेण’ मद्भरी रश्मि, यथोदु-
 र्ध्वम् ।

तिन्मारापकेण सह मेरुमनु भ्रमति । श्रोणेरूर्ध्वं श्रोणिद्वयसं
 “वोर्ध्वं दप्रट्द्वयसट्” (सि० ७-१-१४२) द्वयसट्प्रत्ययः,
 अभ्रमदित्यत्र अद्यतनी ह्यस्तनी वा, ह्यस्तन्यां “भ्रासम्हास”-
 (सि० ३-४-७३) इति विकल्पेन शब्, अद्यतन्यां लृदित्वाद्
 अह् । अत्रोदात्तोपमानुप्रासाः ॥ ४२ ॥

पत्याकृतं यदुपतिगृहाः संविदाना मदाना-
 माद्यं वीजं निवसितसितश्लक्ष्णपत्तोर्णवर्ण्याः ।

दृकोणेन त्रिभुवनमपि क्षोभयन्त्यः परीयुः

कर्मापेक्षाः परमपुरुषं मोहसेनाः प्रष्टं तम् ॥ ४३ ॥

‘यदुपतिगृहाः’ कृष्णान्तःपुर्यः सं प्रभुं ‘परीयुः’ परियृतवत्यः ।
 किंरूपा यदुपतिगृहाः? ‘पत्याकृतं’पत्यभिप्रायं ‘संविदानाः’जानन्त्यः,
 पुनः किंरूपाः ? मदानामाद्यं ‘वीजं’ कारणम्, पुनः कथंभूताः ?
 ‘निवसितसितश्लक्ष्णपत्तोर्णवर्ण्याः’ निवसितानि परिहितानि सितानि
 श्वेतानि श्लक्ष्णानि मृदूनि पत्तोर्णानि धौतवस्त्राणि तैर्वर्ण्याः, (पुनः
 किंभूताः?) ‘दृकोणेन’ नयनप्रान्तभागेन त्रिभुवनमपि क्षोभयन्त्यः,
 कर्म विलामकर्म अपेक्षन्त इति कर्मापेक्षाः, पुनः किंभूताः ? मोहस्य
 सेना इव मोहमेनाः । किंरूपं तम् ? परमपुरुषम्, पश्चे यथा मोहसेनाः
 परमपुरुषं आत्मानं परियन्ति, किंरूपा मोहसेनाः ? कर्म ज्ञानाव-
 रणादि तदपेक्षन्त इति कर्मापेक्षाः । संविदाना इति ‘विदक् ज्ञाने’
 संपूर्वः संवदन्तीत्येवंशीलाः “वयःशक्तिशीले” (सि० ५-२-२४)
 इति ज्ञानप्रत्ययः । अत्रानुप्रासरूपकश्लेषातिशयोक्तयः ॥ ४३ ॥

तासां लीलोद्धलनजनिता गुन्दलन्ति स्र तोय-

ध्वाना वीचिप्रचलनलिनीनायिकाः साध्वनृत्यन् ।

श्रोत्रापेयं मधुकरकुलैर्गीयते सातिरक्तं,

तस्येत्यार्त्तादिव नवरसा शुद्धसङ्गीतरीतिः ॥ ४४ ॥

उत्प्रेक्षयते—‘तस्यै’ भगवतः ‘इति नवरसा शुद्धसङ्गीतरीतिः’

आसीदिव' नवो रसो अद्भुतादिर्यस्याः शुद्धा निर्दोषा सङ्गीतस्य
 नाट्यस्य रीतिः । इतीति किम् ? 'तासां' अन्तःपुरीणां 'लीलोद्दलनज-
 न्मिताः' लीलाखेलननिष्पादिताः 'तोयध्वानाः' तोयशब्दाः 'गुन्द-
 लन्ति स्म' मर्दलस्य ध्वनिर्गुन्दलः कथ्यते ततो मर्दलघोङ्कारायन्ते
 स्म, 'वीचिप्रचलनलिनीनायिकाः' वीचिभिः कहोलेः प्रचलाः
 चपला नलिन्यः कमलिन्य एव नायिका नर्तक्यः साधु यथा
 भवति अनृत्यन्, 'मधुकरकुलैः' मृङ्गपटलैः श्रोत्रापेयं 'अतिरक्तं'
 अतिमधुरं गीयते स्म श्रोत्रैः श्रवणैः आपीयत इति लक्षणयाऽप्यर्थ
 श्रूयत इति । अन्यत्रापि नाट्ये मर्दलघोङ्कारा भवन्ति, नर्तक्यो नृ-
 त्यन्ति, गायना गायन्ति । अत्र रूपकोत्प्रेक्षोदात्तातिशयोक्तयः ॥४४॥

पूरं पूरं सुरभिसलिलैः स्वर्णशृङ्गाणि रङ्गात्

सारङ्गाक्षयः सितकृतममुं सर्वतोऽप्यभ्यपिञ्चन् ।

धारा धाराधर ! सरलगास्ताश्च वारामपाराः

सारादोऽङ्गप्रसृमरशरासारसारा विरेजुः ॥ ४५ ॥

'सारङ्गाक्षयः' स्त्रियः रङ्गात् 'अमुं' भगवन्तं सर्वतोऽपि 'अभ्य-
 पिञ्चन्' अभिपिपिचुः । किं कृत्वा ? स्वर्णशृङ्गाणि सुरभिसलिलैः 'पूरं
 पूरं' (आभीक्ष्ण्येन) पूरयित्वा, किंरूपं अमुम् ? स्मितं हास्यं करोतीति
 सितकृत् तं स्मितकृतम् । 'हे धाराधर !' हे मेघ ! 'च' अन्यत् साः
 'वारां' जलानां अपारा धाराः 'सारादोऽङ्गप्रसृमरशरासारसाराः'
 मरसंबन्धिनः अमुष्य अङ्गं प्रति प्रसृमराः प्रसरणशीलाः शरा
 वाणान्तेषां आसारो वेगवद्दृष्टिस्तद्वन् साराः शोभनाः 'विरेजुः'
 शुशुभुः, वारिधारा एव भगवदङ्गे प्रसृमराः स्वरवाणधोरणि
 (प्यः) । किंरूपा धाराः ? सरलं गच्छन्तीति सरलगाः "क-
 विन्" (सि० ५-१-१७१) उपन्ययः, स्थामिनोऽङ्गे सरलतया
 पतन्त्यः सन्तीत्यर्थः । अत्र जात्युदात्तनिदर्शनाद्युपपत्त्याः ॥ ४५ ॥

नित्योन्निद्रं पुरुपरिमलं राजतेजोविराजि

स्पष्टधीकं वदनकमलं देव ! ते सेवतेऽद्ः ।

स्थानभ्रष्टं जितमिति वदन्त्येव कर्णावतंसी-

चक्रे काचिदशशतदलं लीलपोद्भूय तस्य ॥ ४६ ॥

काचिन् 'दशशतदलं' महस्रदलं लीलया 'उद्भूय' उचिता तस्य 'कर्णावतंसीचक्रे' कर्णाभरणं विदधे । किं कुर्वती ? इति वदन्त्येष, इतीति किम् ? हे देव ! 'अदः' कमलं 'ते' तव वदनकमलं भवते । कुतः सेवते ? विशेषणद्वारेण हेतुमाह—जितम् । तज्जये हेतु-नाह—किरूपं वदनकमलम् ? 'नित्योन्निद्रं' नित्यविकस्वरं, कमलं तु दिवा विकस्वरं रात्रौ सफुचति, पुनः किरूपम् ? पुरुः प्रभूतः परिमलो यस्य तन्, कमलस्य तु परिमलः परिमित एव, पुनः किरूपम् ? 'राजतेजोविराजि' राजतेजो राजतेजस्मेन विराजते इत्येवंशीलम्, कमलं तु राजतेजोविराजि न स्यात्, राजा चन्द्रस्य तेजसा न विराजते, पुनः किरूपम् ? स्पष्टा प्रकटा भीर्यस्य तन्, कमले हि धी रुद्यैव, किंविशिष्ट कमलम् ? स्थानाद्भ्रष्टम्, यतः स्थानभ्रष्टं येन जितं स्यात्तत्तस्य मेवां कुरुते, स्वामिनो वदनगोभा-धिक्यं प्रतिपादितम् । अत्र परिकरहेतुभ्यतिरेकाः ॥ ४६ ॥

स्पर्धध्वे रे ! नयननलिने निर्मले देवरस्य

सित्वेन्त्येयं शिततरतिरःकाशकाण्डान् किरन्ती ।

कन्दोत्पातान् धवलकमलान् कामपाशप्रकाशान्

नाशाशास्थानुरसि सरसाऽहारयत् स्वामिनोऽन्या ॥४७॥

अन्या सरसा धवलकमलान् स्वामिनः 'उरसि' हृदये 'आहार-यत्' हारमकरोत् । किं कृत्वा ? इत्येवं सिन्वा । एवमिति किम् ? रे कमलाः ! शूर्यं देवरस्य निर्मले 'नयननलिने स्पर्धध्वे' नयनक-मलाभ्यां सह स्पर्धां कुरुथ । किं कुर्वती ? 'शिततरतिरःकाश-काण्डान् किरन्ती' तीक्ष्णतरतिर्यकटाश्रवाणान् विशिपन्ती । किरू-पान् धवलकमलान् ? कन्दान् उत्पातान् उत्पाटितान् कन्दोत्पा-

तान्, पुनः किंरूपान् ? 'कामपाशप्रकाशान्' कामपाशवत् प्रकाशान् प्रकटान्, प्रकटः कामपाशो यादृशः स्यात्तादृशान्, पुनः किंरूपान् ? 'नाशाशास्यान्' नाशया नासिकया आशास्यान् अनिलध्यान् । अत्र कमलानि हारीकृतानि तेषामपि कामपाशारोपः कमलशब्दः पुंनपुंसकलिङ्गे । हारमकरोत् "णिञ्प्रत्ययः" (सि० ३-४-४२) णिच्प्रत्ययः । अत्र प्रत्यनीकजातिरूपदानुप्रासाः ॥ ४७ ॥

श्रीडां हेमद्युतिहरिवधूचन्दितो बान्धवस्य
प्रीत्यै तन्वन् प्रतिकृतशतैरप्सु हर्षकहेतुः ।

श्यामः स्वामी चिकुरविगलद्वारिधारश्चकाशे

विद्युन्मालापरिगतवपुर्वल्गु वर्षन्निव त्वम् ॥ ४८ ॥

श्यामः स्वामी चिकुरविगलद्वारिधारः सन् चकाशे, चिकुरेभ्यः केशेभ्यो विगलन्ती वारिधारा यस्यासौ । किं कुर्यन् ? 'अप्सु' जलेषु 'बान्धवस्य' श्रीकृष्णस्य प्रीत्यै प्रतिकृतशतैः श्रीडां तन्वन्, कृतान् प्रति यन् क्रियते तन् प्रतिकृतमुच्यते, अन्तःपुर्यो जलच्छटाभिः स्वामिनं सिञ्चन्ति, स्वाम्यपि श्रीकृष्णस्य प्रमोदाय वारिधाराभिस्ताः सिञ्चन्ति । किंरूपो भगवान् ? ('हर्षकहेतुः' प्रमोदस्य एक अद्वितीयो हेतुः, पुनः किंभूतः) 'हेमद्युतिहरिवधूचन्दितः' हेमद्युतिद्युतियासां वा हेमद्युतयः, हेमद्युतयश्च ता हरिवध्वश्च हेमद्युतिहरिवध्वः वानिर्धन्दितः वन्दीकृतः, यथा कोऽपि वन्दीकृतो न मुच्यते तथा ता अपि वेष्टयित्वा स्थिता भगवतो गन्तुं न ददन्ति । क इव ? स्वामिन्, यथा हे मेघ ? त्वं 'वन्तु' मनोशं वपेन् जागते दीप्यते । किंरूपः (त्वम्) ? विद्युन्माला मौसमिनीपङ्क्तिभ्या परिगतं वेष्टितं वपुर्वल्गुसः, हरिवध्वो विद्युन्माला, गच्छन्नद्वारात् च वृष्टिः, स्वामी च मेघः । चकाशे इत्यत्र "काशुर् दीप्तौ" इतिधातोः परोडाएभ्यः यान्तस्य रूपम् । अत्र जानिनिर्गन्तानुप्रासाः ॥ ४८ ॥

अथान्तोऽपि भ्रममिव पदन् व्यक्तमुक्तापिनाम्भो-

पिन्दु रक्तोन्पददन्तवामुक्तरक्ताष्टराटः ।

श्रीमात्रेभिर्जलपतिकफत्पुण्डरीकप्रकाण्डो

घारांराशेरिव सुरकरी पुष्करिण्या निरैयः ॥ ४९ ॥

श्रीमात्रेभिः 'पुष्करिण्याः' दीर्घिकायाः 'निरैयः' निरागच्छन् ।

क इव ? 'सुरकरी इव' यथा सुरकरी ऐरावणो 'घारांराशेः' समुद्रान्
निरियति (स्म) । किंरूपो भगवान् ? 'अश्रान्तोऽपि' अनिर्विण्णोऽपि

भ्रमं वह्मिव, यद्यपि भगवाननन्तवीर्यत्वात् क्रीडया खेदं नाप्नोति
सथापीमा अपारमार्थिक्य इत्यनादरेण भ्रममिव वह्न् । पुनः

किंरूपः ? 'व्यक्तमुक्तायितान्भोविन्दुः' व्यक्तं स्पष्टं मुक्तावदाच-
रिता अम्भोविन्दवो यस्य स व्यक्तमुक्तायितान्भोविन्दुः, यथा ऐरा-

वणस्य समुद्रे धीदित्वा निर्गतस्य मुक्ताः शरीरे लगन्ति, स्वामिनस्तु
मुक्तासदृशा अम्भोविन्दवः, एवं सर्वत्रैरावणधर्मो ज्ञेयः । पुनः

कथंमूतः ? रक्तोत्पलदलानां लवैः पत्रशकलैरामुक्ता यदा रक्ता-
ङ्गानां प्रवालानां राटा शोभा यस्य सः, समुद्रान्दः प्रवालानि अत्र

च रक्तोत्पलदलशकलानि । पुनः किंरूपः ? जलपतिकफः फेनस्त-
द्वदाचरन्तः पुण्डरीकप्रकाण्डा धवलकमलमूलानि यस्य सः, ऐरा-

वणस्य शरीरे फेनो लगति, प्रभोः फेनतुल्याः पुण्डरीकप्रकाण्डाः ।
निरैयरित्यत्र "क्रंक् गतौ" क् निरूपर्वः, हास्तनी-दिष्, "ह्यः

शिति" (सि० ४-१-१२) द्विः, "कृतोऽर्" (सि० ४-१-
३८) क् अ, "पृथुमाहाहामिः" (सि० ४-१-५८) इत्वम्,

"पूर्वस्वास्वे स्वरे च्वोरियुव्" (सि० ४-१-३७) इय्, "स्वपारे-
स्तामु" (सि० ४-४-३१) ष्टद्धिः ऐ, "नामिनो गुणोऽद्विति"

(सि० ४-३-१) अर्, "व्यञ्जनादेः सञ्च दः" (सि० ४-३-
७८) दिव्य्लोपः, "रः पदान्ते विसर्गस्योः" (सि० १-३-५३)

विसर्गः । अत्र रूपकनिर्दर्शनोपमानुपमासालङ्काराः ॥ ४९ ॥

इत्याचार्यं-श्रीश्रीलक्ष्मणसूरिविरचितानां श्रीजैनभेषहृत-

महाकाव्यटीकार्यां प्रितीयः सर्गः ४ ९ ४

अथ तृतीयः सर्गः ।

पूर्वमिन् सर्गं भगवान् जलश्रीडां कृत्वा निर्गन् इति तद्
वसरोचितां चेष्टामाह—

तस्योत्तंसीकृतशतदले तोयविन्दून् वमन्ती
यभ्रासाते विरुतनिरतालीलगोलम्बुमुच्ये ।
हा ! त्रैलोक्यप्रभुनयनयोः स्पर्धनादेनसां नौ
वृत्ते पात्रं प्ररुदित इतीवानुतप्ते मशब्दम् ॥ १ ॥

‘तस्य’ भगवतः ‘उत्तंसीकृतशतदले’ कर्णाभरणीकृतशतपत्रे ‘यभ्रा-
साते’ रेजाते । किं कुर्वती ? ‘तोयविन्दून् वमन्ती’ उदकविन्दून्
स्रवन्ती, पुनः किरूपे ? विरुतेषु शब्देषु निरता आमक्ता आलोलः
चञ्चला रोलम्या भ्रमराः तैश्च्युमुच्ये चर्वणीये । उत्प्रेक्ष्यते—इति
‘अनुतप्ते’ पश्चात्तापतापिते सती मशब्दं ‘प्ररुदित इव’ प्रकृष्टं रुदित
इव । इतीति किम् ? ‘नौ’ आवां ‘हा’ धिक्, किरूपे नौ ? ‘त्रैलो-
क्यप्रभुनयनयोः’ श्रीनेमिनयनयोः स्पर्धनात् ‘एनसां’ पापानां ‘पात्रं’
भाजनं ‘वृत्ते’ जाते, तोयविन्दुस्रवणं रोदनं भ्रमराख्य सशब्द-
पश्चात्तापतयोत्प्रेक्षाञ्चक्रे । नौ इत्यत्र हायोगे “गौणान् समयानिक-
पाहाधिगन्तरान्तरेणातिथेनतेनैर्द्वितीया” (सि० २-२-३३) इति
द्वितीया । प्ररुदित इत्यत्र “रुत्पञ्चकाच्छिदयः” (सि० ४-४-८८)
इतीट् । अत्रोत्प्रेक्षानुमानानुप्रासाः ॥ १ ॥

दानश्चयोती द्विप इव शरन्निर्झरो वाञ्छनाद्रिः
पिण्डीभूतं वियदिव मनाक् शारदं वर्षदब्दम् ।
निन्ये सर्वापघननिपतन्मेघपुष्पोऽञ्जनाभः

श्रीमान्नेमिः सपरिवृढतां फुल्लकङ्केलिमूलम् ॥ २ ॥

श्रीमान्नेमिः फुल्लो विकसितः कङ्केलिः अशोकस्तस्य मूलं सपरिवृढतां
सनाथतां निन्ये, एतावता कङ्केलिमूले प्रभुस्तस्यावित्यर्थः । किरूपो
... ? ‘सर्वापघननिपतन्मेघपुष्पः’ सर्वेऽपघना अद्वावयवास्ते-

ध्वो निषण्ण धरण मेघपुत्रं जलं चम्प, पुनः किरूपो भगवान् ।
 'अञ्जनामः' अञ्जनपत्रैः । गलज्जलविन्दून् वर्षे चाभिन्य तदनुरूपा
 उपदेश्य भाट, उपदेश्यते—'दानध्वोती' दानं मदजलं ध्वोततीति
 धरतीति इदमो 'द्विषः' गज इव, उपदेश्यते—'सगमिर्गः' निर्झ-
 रकारी अञ्जनाद्विषो इव, वा इवार्थे, अथवा उपदेश्यते—पिण्डीभूतं
 'शावटं' शरन्तं पन्थि 'विषण्ण' आषाशमिव । किञ्चिद्विष्टं विषण्ण ?
 'मनात्' अन्तं 'वर्षदृष्टं' वर्षेन अच्यो मेघो यस्मिन् तन् । अत्र
 मानारूपोपदेश्यपर्यायोक्तानुमाणाः ॥ २ ॥

गोमुं शक्ते अपि गुणवती नैव मद्गाजलानां

गुह्यं भर्तुमन्दलमनयोः सेवयेत्येष तूर्णम् ।

ध्वोतन्पाथःपृषतमिपतः साधुणी वातिसक्ते

अप्यत्याधीन् परिहितचरे वासमी श्वासहार्ये ॥ ३ ॥

'ध्वः' भगवान् इति 'परिहितचरे' पूर्वं परिहिते 'वासमी'
 चरे 'तूर्ण' शीघ्रं 'अन्याधीन्' त्यक्तवान् । इतीति किम् ? इमे
 गुणवती अपि जलानां मद्गाद् भर्तुगुह्यं गोमुं न शक्ते, गुणान्तवः,
 'गुह्यं' आच्छाद्यमद्गम, 'तन्' तस्मात्कारणान् अनयोः मेवया 'अलं'
 पूर्यताम् । अत्रान्योक्तिमाह—अन्योऽपि यो गुणवानपि 'जलानां'
 मूर्खाणां मद्गान् 'भर्तुगुह्यं' रक्ष्यं 'गोमुं' रक्षितुं शक्तो न भवति
 न गमिनः मेवकान्याजो भवति । किरूपे वासमी ? उपदेश्यते—
 'ध्वोतन्पाथःपृषतमिपतः साधुणी' 'वा' इवार्थे ध्वोतन्तः क्षरन्तः
 पाथमो जलस्य पृषता विन्दुवन्नेपां मिपतः कपटात् साधुणी
 अधुमन्ति इव, पुनः किरूपे ? 'अन्या(नि)मते अपि' अन्यर्थ-
 मंगन्ते लप्ते अपि । अन्योऽपि यः सेवकोऽन्यामन्तोऽतिभक्तो
 यदा केनचिदोपेण त्यजते तदा स साधुर्भवति । पुनः किरूपे ?
 अविद्युन्वान् 'श्वासहार्ये' श्वासेन हरणीये । साधुणी वेति ५
 इवमन्प्रयोगोऽपि मणी इव मणीवेत्यादिवन् परमतेन ५

यथा नैपथे—“मणीय नीलो तरली विरेजतुः” । श्रुतशब्दोऽश-
रान्तोऽप्यन्ति “श्रुतश्रुतविश्रुतः” (अमि० चिन्ता० ४-१५५) इति
बचनान् । पूर्वं परिहिते परिहितगरे “भूतपूर्वं पचरद्” (सि० ७-२-
७८) पचरत्प्रत्ययः । अत्र समामोक्तिश्चाव्यलिङ्गोत्प्रेथानुप्रासाः ॥१॥

मूर्धो मूर्धानुपममहमा गीपसे शम्बरस्या-
रातिसप्तपरिणितिरनौचित्यमाविधिषते ।

इत्युपाना निजशुचिसिन्धा भीष्मजोन्मृज्य यस्मा०ऽऽ-
नैपीये ते स शशिविशदे वाससी पर्यधत् ॥ ४ ॥

‘भीष्मजो’ रुक्मिणी ये ‘वागमी’ वस्ये भानैरीत् ‘सः’ भगवान्
‘ने’ शानमी ‘पर्यधत्’ परिहितवान् । किं कृत्वा ? ‘निजशुचिसिन्धा’
गिन् वस्यं तथा ‘वस्ये’ शरीरे ‘उन्मृज्य’ निजैलं कृत्वा, मिहृष्टप्रः
शीतिङ्गः । किं शशागा भीष्मजा ? ‘इति’ कृत्वाता’ इति जल्पित-
वर्ता, इतीति किम् ? हे देवद ! एवं ‘शुश्रूषो’ शरीरेण मूर्धः शम्बर-
स्य ‘अशतिः’ शत्रुः कामः ‘गीपसे’ कथयसे । किं परिहित-
मूर्धो ? अनुपममहमा । नपम्यात्कारणान् ‘नपरिहितः’ तस्य
शम्बरस्य परिहितः ‘अनौचित्यं’ अनुचितः । ‘माविधिषते’ प्रवृत्तं
करोति, यो हि यस्य वैगि तस्य ताम्रो न युक्तः, एवं तु मूर्धेऽप्य-
दृष्टव्यस्य वैगि कामः, अतः शम्बरपरिधयो नातः, शम्बरशब्देन
कामवैगि जटं च कथ्यते । किं च वागमी ? ‘शशिविशदे’ शम्भो-
ऽदे । अत्र शेषविशेषणः शशागानुप्रासाः ॥ ४ ॥

मौख्येऽप्यन्यत्र विद्विषेरे शिष्टोऽप्या-

लेनमोऽपदे मितमिगनः मन्पुके तरेव ।

नन्द्यातवर्तितविविदि मन्पुके निगन्यं

नदानेऽप्यन्यत्र तदा मन्पुकेऽप्यन्यत्र ॥ ५ ॥

‘मौख्ये’ शम्बरस्य शिष्टः ‘मौख्ये’ शम्बरस्य ‘शिष्टो’ शशागे
‘नन्द्यातवर्तितविविदि’ शम्बरः । ‘मन्पुके’ शम्बरस्य ‘निगन्यं’

रिष्टरत्नानां रेखास्तासां लेखाभिः भेगिभिः आलोक्ष्ये विलोकनाहं,
 अथवा रेखाभिर्लेखानां देवानामपि आलोक्ष्ये विलोकनीये । पुनः
 किरूपे ? 'तयैव' रुक्मिण्यैव 'संप्रयुक्ते' स्थापिते । किरूपो भग-
 वान् ? 'सितनिवसनः' सितानि श्वेतानि निवसनानि घृक्षाणि यस्य
 सः । तथा तस्मिन्नयमरे विभुस्त्वामेव 'स्मरयति स्म' असस्मरत्,
 जनमिति कर्माध्याहारः, जनस्त्वामस्मरत्, प्रभुर्जनं त्वां स्मरयति
 स्म । किरूपं त्वाम् ? 'स्वर्णशैले' मेरुगिरौ 'निषण्णं' निविष्टम् ।
 किरूपे स्वर्णशैले ? 'नन्त्यावर्तावलिबलयिनि' नन्त्यावर्तानां वृक्षाणा-
 मावलिः भेगिस्तस्या बलयं विद्यते यस्मिन् स तस्मिन् । पुनः
 किरूपं त्वाम् ? सन् प्रधानो बलाकानां कलापो यस्मिंस्तम् । मेघः
 स्वामी, स्वर्णशैलः सिंहासनम्, वृक्षावलिबलयमरिष्टरेखा, बलाका-
 कलापः श्वेतवस्त्रानि । न्यविशतेति "निविशः" (सि० ३-३-२४)
 इत्यात्मनेपदम् । सुवर्णस्य विकारोऽवयवो वा सौवर्णम्, "हेमा-
 दिभ्योऽञ्" (नि० ६-२-४५) अञ्प्रत्ययः । स्मरयतीत्यत्र "स्मृ-
 ञ् आप्याने" इति स्मृपानुर्णिगन्तः, वृद्धौ सत्यां "घटादेर्ह्रस्वो०" (सि०
 ४-२-२४) इत्यादिमूत्रेण ऋस्वः । अत्र स्मरणानुप्रासौ ॥ ५ ॥

विष्णोः पत्न्यः प्रकृतय इव स्पष्टमष्टासु काष्ठा-
 स्वष्टाप्येतं परमपुरुषं कर्मणां पर्यवृष्वन् ।

भावान्वायिस्थितिविरचना व्यक्तसद्वेपराणा

भोगामुक्ता विविधरुचयः सङ्गतात्मप्रदेशाः ॥ ६ ॥

अष्टापि विष्णोः पत्न्यः स्पष्टं यथा भवति अष्टास्वपि काष्ठासु एतं
 'परमपुरुषं' भगवन्तं 'पर्यवृष्वन्' परितृतवत्यः । का इव ? 'कर्मणां
 प्रकृतय इव' यथा कर्मणां प्रकृतयः परमपुरुषं आत्मानं परिवृष्वन्ति ।
 क्विविशिष्टा विष्णोः पत्न्यः प्रकृतयश्च ? "भावान्वायिस्थितिविरचना"
 इति भावः स्त्रीणामङ्गजो विकारः किलिकिञ्चित्तादिः तदन्वायिनी
 तदनुगामिनी स्थितिः देहावस्था सत्या भुजोत्क्षेपनयनोद्घामादेर्विरचनं
 यासां ताः, भावानुमानेन देहावस्थानं विरचयन्त्यः । पक्षे भावो

मनःपरिणामस्तदन्वायिनी वदनुगामिनी स्थितिः कालावधारणं
 तस्या विरचनं यासां ताः, कर्मणां हि स्थितिर्मनःपरिणामेन
 भव्यते, यथा यथा छिष्टः परिणामः तथा तथा कर्मणां स्थितिर्वर्धते,
 “ठिइअणुभागं कसायओ कुणइ” इति वचनान् । यथा ज्ञानावरणस्य
 त्रिंशत्सागरकोटाकोटिमाना स्थितिः, एवं शेषाणामपि । पुनः
 किरूपाः? ‘व्यक्तमद्वेषरागाः’ व्यक्तः स्पष्टः सन् प्रधानो वेपे
 शृङ्गाररूपे रागो यासां ताः, ‘भोगामुक्ताः’ भोगैरमुक्ताः, प्रकृति-
 पक्षे व्यक्तः प्रकटः सद्वेषो द्वेषसहितो यो रागस्तस्याऽऽभोगो
 विस्तारस्तोन आमुक्ता वद्धाः, रागद्वेषविस्तारेण कर्मबन्ध इति । पुनः
 किरूपाः? ‘विविधरुचयः’ विविधा बहुप्रकारा रुचिः इच्छा का-
 न्तिवां यासां ताः, प्रकृतिपक्षे विविधा रुचिः इच्छा भोगमुत्सुकी-
 दादिका याभ्यस्ताः, कर्मप्रकृतिप्रेरणयैवाऽऽत्मनो विविधवाञ्छासं-
 भवान् । सङ्गतो युक्त आत्मनः प्रदेशोऽवस्थानरूपो यासां ताः, युक्ते
 युक्ते स्थाने स्थिता इत्यर्थः, प्रकृतिपक्षे सङ्गता मिलिता आत्मनः प्रदेशा
 यासां ताः, आत्मनः प्रदेशैर्हि कर्मस्कन्धप्रदेशा बहुवयःपिण्डन्या-
 येन सङ्गताः श्रिष्टा वर्तन्ते इति । अत्रोपमानश्लेषानुप्राणाः ॥ ६ ॥

आचम्यावित्यथ सविनयं भीष्मजा राजदन्त-

ज्योन्म्राव्याजान्मलयजरमैः स्वामिनं सिञ्चती तम् ।

विधेयाम्भान् महमि भगवद्युदपसे तद्विशङ्कं

श्री गङ्गेवाधिरमति शिरो मानिताऽपीधरस्य ॥ ७ ॥

‘अथ’ अनन्तरं ‘भीष्मजा’ रुक्मिणी सविनयं यथा भवति
 ‘आचम्यौ’ जगात् । किं कुर्वती? राजदन्तश्लेषाव्याजान्
 ‘ज्योन्म्राव्याजान्मलयजरमैः’ स्वामिनं सिञ्चती, राजदन्ता मुदप-
 से तद्विशङ्कं शिरोमानिताऽपीधरस्य । इति किं किम्? दे भगवन्! येन यदि त्वं ‘विधा इव’
 वृष्टी इव धर्यान् ‘महमि’ क्षमणे, यथा पृथिवी गर्भतादा तथा
 स्वमणि श्रम्यात्तुवनीधरधनैर्वरि न कुर्वति ‘तम्’ तस्मात् ‘विशङ्कं’

निःशब्दं 'उदयसे' त्वं जल्प्यसे, स्त्री मानिता सती गद्गेव ईश्वर-
 म्बापि शिरोऽधिबसति, यथा गद्गा ईश्वरेण मानिता सती शिरोऽ-
 पितव्यौ । अत्र दन्तानां राजा राजदन्तः "राजदन्तादिपु" (सि०
 ३-१-१४९) अनेन राजशब्दस्य प्राप्तिपातः । सहसीति "पह
 मर्षणे" पद्, "घात्वादेः षः सो—" (सि० २-३-९८) सद्,
 "युजादेर्न वा" (सि० ३-४-१८) इति विकल्पेन निज्भावः ।
 उदयसे इति "वशक् कान्ती" वश् ते ऋः, "वशेरयष्टि" (सि० ४-
 १-८३) वकारस्य ध्वनू ष । अधिबसतीति योगे शिर इत्यत्र
 "वपान्वभ्याङ्वसः" (सि० २-२-२१) अनेन आधारस्य
 कर्मत्वम् । अत्रातिशयोक्ति-अपहृति-उपमानार्थान्तरन्यासाः ॥ ७ ॥

पुनरपि रुक्मिणी वाक्यमाह—

रूपं कामस्य निशमयन् धीदितोऽभूदनङ्गो

लावण्यं चाविम ऋषुविभ्रुलोचनानां सहस्रम् ।

तारुण्यधीर्ष्यशिपदय ते पुष्पदन्तौ शरद्व-

श्वेताऽरण्यप्रसवसमतां त्वं विना स्त्रीरमूनि ॥ ८ ॥

हे देवर! कामस्य रूपं 'निशमयन्' विलोकयन् सन् 'धीदितः'
 लज्जितोऽनङ्गोऽभूत्, अग्रे काम एव रूपवानिति प्रसिद्धिरभूत्,
 यदा च भागवतो रूपं लोकोत्तरमात्माधिकं दृष्टं तदा तेन लज्जि-
 तेनाङ्गमेव त्यक्तं तदाप्रभृत्यनङ्गोऽभूत् । 'ऋषुविभ्रुः' इन्द्रः तव
 लावण्यं निशमयन् लोचनानां सहस्रं 'अविमः' अधरन्, इन्द्रस्तु
 लावण्यं विलोकयन् द्वाभ्यां लोचनाभ्यां द्रष्टुमश्रमत्वाल्लोचनसहस्रं
 वभार । 'अध' अनन्तरं तारुण्यभीः ते रूपलावण्ये 'ध्यशिपत्'
 विशिनष्टि म्, किञ्च? 'शरद्वत्' यथा शरत् 'पुष्पदन्तौ' चन्द्र-
 सूर्यौ विशिनष्टि । त्वं 'रमूनि' रूपलावण्यतारुण्यभियः स्त्रीर्विना
 'अरण्यप्रसवसमतां' अरण्यपुष्पतुन्यतां 'नेता' प्रापयिता, यथाऽ-
 रण्यपुष्पाणि कस्यापि कार्ये नाऽऽयान्ति एवं तथापि रूपलावण्य-
 तारुण्यानि पाणिपदं विना स्त्रीभोगाभावान् व्यर्थानि भविष्यन्ति ।

निशामयन् अत्र णिग् स्वार्थे यथा पालयतीति, ततः “शमोऽदर्शने” (सि० ४-२-२८) इतिसूत्रेण दर्शनार्थे ह्रस्वो न स्यात्, तेन निशामयन् स्यात्, परं केचित्तु दर्शनेऽपीच्छन्ति । अविमः “दुडुभुंग्क् पोपणे च” श्च, ह्यस्तनी-दिब्, “अड् घातोरादि०” (सि० ४-४-२९), “हवः शिति” (सि० ४-१-१२) द्विः, “ऋतोऽन्” (सि० ४-१-३८) अन्, “द्वितीयतुर्ययोः प्रथमतृतीयौ (पूर्वौ)” (सि० ४-१-४२) भ व, “पृथुमाहा-
 ङामिः” (सि० ४-१-५८), “नामिनो गुणो०” (सि० ४-३-१) अर्, “व्यञ्जनादेः सञ्च दः” (सि० ४-३-१८) दिलोपः । व्यशिपन् “शिष्कंप् विशेषणे” अद्यतनी-दि, “लदित्” (सि० ३-४-६४) अ । पुष्पः० “पुष्पदन्तौ पुष्पवन्तावेकोक्त्या शशिभास्करौ” (अभिधानचि० का० २-३८) इति । स्त्रीरित्यत्र “विना ते तृतीया च” (सि० २-२-११५) इति द्वितीया । इदं रूपं च इदं लावण्यं च इयं तादृष्यधीश्च अमूनि “समाना-
 मर्थेनैकः शेषः” (सि० ३-१-११८) एकशेषः, “स्त्रीपुं-
 पुंसकानां सहवचने स्यात्परं लिङ्गम्” (लिङ्गानुशासने) इति नपुंसकलिङ्गम् । अत्रोदात्तदृष्टान्तकाव्यलिङ्गालङ्काराः ॥ ८ ॥

अथ जाम्बवत्याह—

नामेयोपक्रममिह यथा श्रायसोऽध्वा तथैवो-

द्वाहस्यापि स्वरसि तदुपज्ञं न किं देवरेति ।

तत्तां दैवीं सृतिमपमृजन् कोऽपि नृलोऽसि सार्वो

हारीभूतद्विजमणिघृणिर्जाम्बवत्यप्यगासीत् ॥ ९ ॥

जाम्बवत्यपि ‘इति अगासीन्’ एवमयादीन् । किंभूता जाम्ब-
 वती ? ‘हारीभूतद्विजमणिघृणिः’ हाररूपतया भूता द्विजमणीनां
 दन्तमणीनां घृणयः (कान्तयः) यस्याः सा । इतीति किम् ? ‘इह
 यथा श्रायसोऽध्वा नामेयोपक्रमं’ इह जगति यथा येन प्रकारेण
 श्रायसो मौद्गसंबन्धी अध्वा मार्गो नामेयस्य भीम्रादिदेवस्य उपक्रमं

कृता रतिर्येन सः, पक्षे जले कृता रतिर्येन सः । दीर्घनिद्रां मरणं
अभिलषतीति, पक्षे दीर्घा बद्धी निद्रामभिलषतीति, भीष्मे हि
निद्राप्राचुर्यं स्यात् । शोभनो राजा यस्मिन् स राजन्वान् “राज-
न्वान् सुराक्षि” (सि० २-१-९८) इति निपातः । अबोधूयि-
ष्टेति चेक्रीयतान्वस्य भूधातोरद्यतनीतप्रत्यये रूपम् । अत्र परिकर-
विरोधश्लेषाः ॥ ३५ ॥

ऊष्मोत्कर्षाच्च सुखमपुपत् सौधमाध्यन्दिनोर्वा
लूकास्तोकोदयदरतितः सौधमूर्धाधिवासः ।

दूरीकृत्य द्वयमिति जले केलिकामः सनेमिः

शौरिलीलोलोपवनमसरचूरसंहृतपौरः ॥ ३६ ॥

‘शौरिः’ विष्णुः ‘लीलोपवनं’ श्रीडावनं असरत् । किरूपः
शौरिः ? ‘सनेमिः’ नेमिसहितः । पुनः किरूपः ? ‘चूरसंहृतपौरः’
चूरैः वातैः संहृताः पौराः नागरा येन सः । अतो वाचरवं धृत्वा
लोका अपि तत्र गताः । पुनः किंविशिष्टः शौरिः ? इति द्वयं सौधमध्य-
गृहोर्ध्ववामलक्षणं ‘दूरीकृत्य’ परिहृत्य जले ‘केलिकामः’ केलौ
कामोऽभिलापो यस्य सः । इतीति किम् ? ‘सौधमध्यन्दिनोर्वा’
आवासमध्यभूमिः ‘ऊष्मोत्कर्षान्’ धर्मप्राचुर्यान् सुखं न अपुपत्,
‘सौधमूर्धाधिवासः’ सौधोपरितनमूमिः ‘लूकास्तोकोदयदरतितः’ सुखं
नापुपत् लूकातोऽन्वोका बद्धी उदयन्ती उत्पद्यमाना अरतिः
तस्याः सक्ताज्ञान् । सौधमध्ये तापश्यापः, सौधोपरि लूकाट्टेशः
इति द्वयं परिहृत्य जले श्रीहिनुं श्रीकृष्णः भीनेमिना सह सपौर-
लोकः श्रीडावनमगारित्यर्थः । अपुपदित्यत्र “लदिद्विपुतादि पुप्यादेः”
(सि० ३-४-६४) इति अद् । सौधमाध्यन्दिनोर्वा मध्ये मया
“मध्यादिनज्ञेया मोऽन्तश्च” (सि० ६-३-१२६)
वृद्धिः, ही, माध्यन्दिनी शान्ती उर्वा च माध्य-
न्दिनोर्वा, “पुंवल्लभं धारये” (सि० ३-२-५७) पुंषुद्धायः ।
अत्र काव्यलिङ्गपर्यायोत्तरहोतयल्लक्षणाः ॥ ३६ ॥

आद्यं कृत्यम्, श्रीआदिदेवेन प्रथमं दर्शित इत्यर्थः, तथैव उदाह-
 स्थापि अध्वा 'तदुपसं' तस्यैव श्रीआदिदेवस्य उपसं आद्यज्ञानम्,
 यतः—“उपसा ज्ञानमाद्यं स्वान्” (अभिधानचि०का० ६-९) इति,
 ततः ह्रीवत्वे “ह्रीवे” (सि० २-४-९७) ह्रस्वः, विवाहस्यापि
 मार्गः प्रथमं सेनैव दर्शितः, हे देवर! इति किं न स्मरसि? 'तत्'
 तन्मात्कारणान् त्वं तां 'देवी' देवसंघन्धिनी 'सृति' मार्गं 'अप-
 मृजन्' लुम्पन् कोऽपि 'नूजः' नवीनः 'सार्वः' सर्वहोऽस्ति ।
 उपक्रमं उपसं इत्यत्र “आदावुपक्रमोपसं” (लिङ्गा० नपुं० ११)
 इति नपुंसकलिङ्गम् । भेयो मोक्षः भेषसोऽयं भायसः “तस्येदम्”
 (सि० ६-३-१६०) अण्प्रत्ययः, “देविकाशिशपादीर्घसत्रभेष-
 सस्तत्यात्तावाः” (सि० ७-४-३) एकारस्य आकारः । देव-
 स्येयं देवी अण् ङी । अहारो हारो भूवाः हारीभूवाः अभूतवद्भावे
 च्विः, “ईक्ष्वाववर्णस्थानव्ययस्य” (सि० ४-३-१११) ई ।
 “कै गै रै शब्दे” गै, “आन् सन्व्यधरस्य” (सि० ४-२-१)
 गा, अद्यवनी-दि, “सिजद्यतन्याम्” (सि० ३-४-५३) सिच्
 “सः सिजसोर्दिस्योः” (सि० ४-३-६५) ईआगमः, “यमि-
 रमिनम्यातः सोऽन्तश्च” (सि० ४-४-८६) इद् सोऽन्तः,
 “इट् ईति” (सि० ४-३-७१) सिच्लोपः । अतस्त्वं पूर्वं पाणि-
 महणं कृत्वा पश्चाद्भवं प्रदीयाः, इति धीरूपभप्रणीतौ द्वावपि मार्गौ
 समाचीर्णौ स्तः । अत्र काव्यलिङ्गट्टान्तनिर्देशनालङ्काराः ॥ ९ ॥

अथ लक्ष्मणाऽऽह—

गामानैपीद्वदनसदनं लक्ष्मणा लक्ष्मणास्ते

लक्ष्मीर्येषां घनवनमिवान्योपयोगिककृत्या ।

त्वद्रूपश्रीर्जलधिजलवन्नोपजीव्या परैधेत्

तल्लोके कैर्विरस इति नो तवयसे तद्देव ॥ १० ॥

लक्ष्मणा वदनसदनं 'गामानैपीन्' गां वाणीं, एतावता उवाचे-
 त्यर्थः, अन्याऽपि गौः सदनं गृह्मानीयते । लक्ष्मणावाच्यमाह—

निशामयन् अत्र जिग् स्वार्थे यथा पालयतीति, ननः “शमोऽदर्शने” (सि० ४-२-२८) इति सूत्रेण दर्शनेनार्थे ऋस्यो न स्यात्, तेन निशामयन् स्यात्, परं केचित्तु दर्शनेऽपीच्छन्ति । अविभः “दुडुभृङ्क् पोपणे च” भृ, हस्तनी-दिच्, “अङ् घातोऽदि०” (सि० ४-४-२९), “हवः शिति” (सि० ४-१-१२) द्विः, “ऋतोऽन्” (सि० ४-१-३८) अन्, “द्वितीयतुर्ययोः प्रथमवृतीयौ (पूर्वो)” (सि० ४-१-४२) भ व, “पृथुमाहा-हामिः” (सि० ४-१-५८), “नामिनो गुणो०” (सि० ४-३-१) अर्, “व्यञ्जनादेः सश्च दः” (सि० ४-३-१८) द्विलोपः । व्यशिपन् “शिष्टंप्. विशेषणे” अघतनी-दि, “लृदिन्” (सि० ३-४-६४) अ । पुष्पः० “पुष्पदन्तौ पुष्पवन्तावेकोक्त्या शशिभास्करौ” (अभिधानचि० का० २-३८) इति । स्त्रीरित्यत्र “विना ते तृतीया च” (सि० २-२-११५) इति द्वितीया । इदं रूपं च इदं लावण्यं च इयं तारुण्यश्रीश्च अमूनि “समाना-मर्थेनैकः शेषः” (सि० ३-१-११८) एकशेषः, “स्त्रीपुंन-पुंसकानां सहवचने स्यात्परं लिङ्गम्” (लिङ्गानुशासने) इति नपुंसकलिङ्गम् । अत्रोदात्तदृष्टान्तकाव्यलिङ्गालङ्काराः ॥ ८ ॥

अथ जाम्बवत्याह—

नाभेयोपक्रममिह यथा श्रायसोऽध्वा तथैवो-

द्वाहस्यापि सरसि तदुपज्ञं न किं देवरेति ।

तत्रां दैवीं सृतिमपमृजन् कोऽपि नृवोऽसि सार्वो

हारीभूतद्विजमणिघृणिर्जाम्बवत्यप्यगासीत् ॥ ९ ॥

जाम्बवत्यपि ‘इति अगासीत्’ एवमवादीन् । किंभूता जाम्ब-वती? ‘हारीभूतद्विजमणिघृणिः’ हाररूपतया भूता द्विजमणीनां दन्तमणीनां घृणयः (कान्तयः) यस्याः सा । इतीति किम्? ‘इह यथा श्रायसोऽध्वा नाभेयोपक्रमं’ इह जगति यथा येन प्रकारेण श्रायसो मोक्षसंबन्धी अध्वा मार्गो नाभेयस्य श्रीआदिदेवस्य उपक्रमं

आद्यं कृतम्, भीमादिदेवेन प्रथमं दर्शित इत्यर्थः, तथैव उद्गाह-
 स्यापि अथ्वा 'तदुपसं' तस्यैव भीमादिदेवस्य उपसं आद्यज्ञानम्,
 यतः—“उपसा ज्ञानमाद्यं म्यान्” (अभिधानचि०का० ६-९) इति,
 यतः ङीबत्ये “ङीबे” (सि० २-४-९७) ङ्खः, विवाहस्यापि
 मार्गः प्रथमं तेनैव दर्शितः, हे देवर! इति किं न स्मरसि? 'तत्'
 तन्मात्कारणान् त्वं तां 'देवी' देवसंयन्धिनी 'सृति' मार्ग 'अप-
 सृजन्' लुम्पन् षोऽपि 'नृन्नः' नवीनः 'सार्वः' सर्वज्ञोऽसि ।
 उपक्रमं उपसं इत्यत्र “आदाबुपक्रमोपसं” (लिङ्गा० नपुं० ११)
 इति नपुंसकलिङ्गम् । भयो मोक्षः भयतोऽयं भायसः “तस्येदम्”
 (सि० ६-३-१६०) अण्प्रत्ययः, “देविकादिशपादीर्यसत्रभेय-
 सस्तत्प्राप्तावाः” (सि० ७-४-३) एकारस्य आकारः । देव-
 स्त्रेयं देवी अण् ङी । अहारो हारो भूताः हारीभूताः अमृतवद्भावे
 त्विः, “ईक्ष्वाववर्णस्थानव्ययम्य” (सि० ४-३-१११) ई ।
 “क्वे गै रै शब्दे” गै, “आन् सन्ध्यक्षरस्य” (सि० ४-२-१)
 गा, अद्यवनी-दि, “सिजद्यवन्याम्” (सि० ३-४-५३) सिच्
 “सः सिजसोर्दिस्थोः” (सि० ४-३-६५) ईआगमः, “यनि-
 रमिनम्यातः सोऽन्तश्च” (सि० ४-४-८६) इद् सोऽन्तः,
 “इट् ईति” (सि० ४-३-७१) सिच्लोपः । अतस्त्वं पूर्वं पाणि-
 महणं कृत्वा पद्याद्गतं मदीथाः, इति भीरूपभ्रमणीतौ द्वावपि मार्गौ
 समाचीणौ सः । अत्र काव्यलिङ्गट्टणान्तनिदर्शनालङ्काराः ॥ ९ ॥

अथ लक्ष्मणाऽऽह—

गामानैपीद्भदनसदनं लक्ष्मणा लक्ष्मणास्ते

लक्ष्मीर्येषां घनवनमिदान्योपयोगककृत्या ।

त्वद्रूपथीर्जलधिजलवन्नोपजीव्या परंश्वेत्

तल्लोके कर्विरस इति नो त्वर्यसे तद्भदेव ॥ १० ॥

लक्ष्मणा घदनसदनं 'गामानैपीन्' गां वाणी, एतावता उवाचे-
 त्यर्थः, अन्याऽपि गौः सदनं गृहमानीयते । लक्ष्मणावाच्यमाह—

‘लक्ष्मणाः’ लक्ष्मीवन्तसे येषां लक्ष्मीः ‘घनवर्नमिव’ मेघजलमिव ‘अन्योपयोगैककृत्या’ अन्योपयोग एव परोपकार एव एकं कृत्यं यस्याः सा, येषां लक्ष्मीः परोपकारे समेति ते लक्ष्मीवन्तः, यथा मेघजलं परोपकारे एति । ‘चेत्’ यदि त्वद्रूपश्रीः परैर्न उपजीव्या, किं वन्? ‘जलधिजलवत्’ यथा जलधिजलं परैर्नोपजीव्यते, ‘वत्’ तस्मात्कारणात् त्वं लोके कैः पुरुषैः ‘तद्ब्रह्मदेव’ समुद्रब्रह्मदेव विरस इति ‘नो तर्क्यसे?’ नो विचार्यसे?, विरसः शृङ्गारसरहितत्वा-
 श्रीरसः, अपि तु सर्वैरपि विचार्यसे, यथा समुद्रः सर्वैरपि विरस इति कथ्यते विरहो रसो यस्येति विरसः क्षार इत्यर्थः, तथा त्वमपि विरसः कथ्यसे । लक्ष्मीर्विद्यते येषां ते लक्ष्मणाः “लक्ष्म्या अनः” (सि० ७-२-३२) अनप्रत्ययः, “अवर्ण-
 वर्णस्य” (सि० ७-४-६८) ईलोपः, “रूपवर्णान्नो णः०” (सि० २-३-६३) इति नस्य णत्वं । घनवर्नमिव जलधिजलवदित्यत्र यद्यपि लिङ्गभेद उपमादोषः तथाप्ययं कापि कापि प्रयुज्यते, यथा वाग्भटालङ्कारे—“हिममिव कीर्तिर्धेवला” (४-५९) इति । अत्र पर्यायोक्तुत्ययोगितोपमानानुप्रासाः । अत्र तव रूपलक्ष्मीः रुयाशुपभोगे सति सरसा स्यादिति विशेषे प्रस्तुते सति सामान्यरूपाया लक्ष्म्या वक्तिरिति तुल्ययोगिता, “कार्ये निमित्ते सामान्ये, विशेषे प्रस्तुते सति । तदन्यस्य वचस्तुल्ये, तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥ १ ॥” ॥ १० ॥

अथ मुसीमा प्राह—

उत्तस्येऽथो सपदि गदितुं वाग्मिसीमा मुसीमा

धीमन् ! पश्याकल इव गृही न प्रणाप्यः प्रणाप्यः ।

तत्त्वं तन्वन्ननु गुरुगिरा स्वद्वितीयां द्वितीयां

प्राप्स्यस्यद्रया विधुरिव कलाः सर्वपक्षे बलक्षे ॥ ११ ॥

‘अथो’ अनन्तरं मुसीमा ‘सपदि’ वृत्कालं ‘गदितुं’ वक्तुं ‘उत्तस्ये’ वचुक्त्वा वभूवेत्यर्थः । किंभूता मुसीमा? ‘वाग्मिसीमा’

वाग्मिनां वाचोबुद्धीनां सीमा मर्यादा, अत्यर्थं वाग्मिनीत्यर्थः । हे भीमन्! 'पश्य' विलोकय 'गृही' गृहस्यः 'प्रणाप्यः' निष्कामः सन् 'अकल इव' निष्कल इव 'न प्रणाप्यः' न असम्मतः ? अपि तु असम्मत एव । 'तन्' तस्मात्कारणान् 'नतु' निश्चितं त्वं 'गुरु-गिरा' शातिशुद्धवचनेन स्वस्य आत्मनो द्वितीयां 'द्वितीयां' पत्नीं तन्वन् सन् भग्याः फलाः सौभाग्यादिकाः प्राप्स्यसि । क इव ? 'विधुरिव' यथा विधुः 'बलक्षे' उच्चबले सर्वपक्षे स्वद्वितीयां द्वितीयां तिथिं तन्वन् अट्टयाः कलाः प्राप्नोति । उत्तस्थे इत्यत्र "उदोऽनूर्ध्वे हे" (सि० ३-३-६२) आत्मनेपदम् । प्रणीयते इति प्रणाप्यः "प्रणाप्यो निष्कामासम्मतो" (सि० ५-१-२३) इति घ्यण्प्रत्यये निपातः । अत्र रूपकतुल्ययोगितोपमानानुप्रासाः ॥ ११ ॥

अथ गौरी प्राह—

नार्या आर्यापर परामिति त्वं द्विपन् कोऽसि निष्णो
जिष्णोर्मान्या प्रतनभगवच्छान्तिमुख्यार्हतो या ।

संपश्यस्व क्षणमपि महाप्रत्यपीशो न मुञ्चेद्

गौरीं गौरी गिरमिति जगौ प्रेमकोपादगौरी ॥ १२ ॥

गौरी इति गिरं जगौ । इतीति किम् ? 'हे आर्यापर!' आर्येभ्यो मुग्धेभ्योऽपर वक्त्वं 'नार्याः' स्त्रियः 'द्विपन्' द्वेषं कुर्वन् कः 'निष्णः' दक्षोऽसि ? या नारी 'जिष्णोः' नारायणस्य मान्या, अथवा जिष्णोः जयनशीलस्य 'प्रतनभगवच्छान्तिमुख्यार्हतो मान्या' प्रतनः विरन्तनो भगवान् भीशान्तिमुख्यो यस्यासौ अर्हन् जिनः तस्य, भीशान्तिबुद्ध्युभरजिनानां चतुःपष्टिसहस्राणि अन्तःपुर्योऽभूवन् । 'संपश्यस्व' विलोकय महाप्रत्यपि ईशः क्षणमपि गौरीं न मुञ्चेत्, यो महाप्रतभृन् स्यात् स स्त्रियां सङ्गं कथं कुर्यात् ? ईशस्तु महाप्रतीति प्रसिद्धोऽपि अर्धाङ्गविभच्छत्वान् पार्वतीं क्षणमपि न मुञ्चति, अतो या नारी जिष्णूनां लोकोत्तरभीशान्तिनाथमुख्य-

जिनानां मान्या, लौकिकस्य महाव्रतिनो हरस्यापि मान्या पाणिप्रह-
णाकरणेन पराङ्मुखतया तस्या नार्या द्विपन् नवीनः कोऽपि त्वं
दक्ष इति प्रेमोपहासः । किंरूपा गौरी? 'प्रेमकोपात्' स्नेहकोपात्
अगौरी, एतावता कोपाधिकारादारक्ता, सकोपोपया जनस्ताम्ररर्णः
स्यादिति । नार्या इत्यत्र "द्विपो याऽष्टशः" (सि० २-२-८४)
पठ्यते । संपश्यस्वेति "समो गमृच्छिप्रच्छि०" (सि० ३-३-८४)
इत्यात्मनेपदम् । अत्र वक्रोक्तिविषमविरोधश्लेषानुप्रासाः ॥ १२ ॥

अथ सत्यभामाऽऽह—

सत्या सत्यापितकृतकवाकोपमाचष्ट सख्यः !

साध्यः साम्नां न जलपृथतां तप्तसर्पिर्वदेयः ।

रुद्धा तन्न स्वयमतिबलाधाशु वश्यं विधाय

स्नान्तं संविद्धदिममबलेत्यात्मदोषोऽथ नोयः ॥१३॥

'सत्या' सत्यभामा सत्यापितः (सत्यः) कृतः कृतकः कृत्रिमो
वाकोपो वचनकोपो यत्र एवं यथा भवति 'आचष्ट' आचक्ष्यी,
हे सख्यः ! 'एयः' देवः 'साम्नां' सामवाच्यानां न साध्यः, साम-
वाच्यैः साधयितुं वशीकर्तुं न शक्य इत्यर्थः । किंयत्? 'तप्तसर्पि-
र्वन्' यथा तप्तसर्पिः 'जलपृथतां' पयोविन्दूनां न माध्यम् । 'तप्तं'
सम्प्रात्कारणान् 'एनं (इमं)' नेमितं रुद्धा 'य' अन्यत् 'आशु'
शीघ्रं भद्रिष्यन् वश्यं विधाय अग्नौ अवस्था इति आत्मनो दोष
आत्मदोषः 'न नोयः' न स्फोटनीयः ? अपि तु स्फोटनीय एव ।
किंयत्? 'संविद्धन्' यथा संविद्धं ज्ञानं 'स्नान्तं' शिथं रुद्धा वश्यं
विधाय आत्मनो दोषं नोदयति, सर्वत्रापि स्त्री अवस्था कथ्यते,
अग्नौ वशीकर्तुं वश्यं कृत्वाऽप्यं दोषो भस्मयते, अथप्रपृष्टि महाका-
र्यसमर्थत्वात्कोऽपि आत्मनामवस्था इति न कथयिष्यति, एतावता
हृदयैः एव वश्यः कार्यं इति । मयेति "ते एतन्वा" (सि०
३-२-१०८) इत्युत्तरपदभामास्तद्व्यञ्जनाः । सत्यः कथ्यते एव सा-

त्यापितः “गिञ् षहुलं०” (सि० ३-४-४२) गिञ्, “सत्या-
र्थवेदस्याः” (सि० ३-४-४४) आकारः । साम्प्रामित्यत्र
“कृत्यस्य वा” (सि० २-२-८८) इति षष्ठी । अत्र दृष्टान्ता-
र्थान्तरन्यासानुप्रासाः ॥ १३ ॥

सत्यभामयोद्धतं वाक्यमुक्तं ततः पद्मावती प्रशस्तं वाक्यं प्राह—

पद्मावत्या तदनु जगदे नो मुदे देवरोऽसौ

नो कुत्राभूद्दद कुमुदिनीवत् कलाभृद्वयस्ये ! ।

अन्तर्घातुं प्रतिषमलिनाम्भोभृता तन्न युक्तं

पीयूषाब्धि किमुत शिरसेशानवद्वर्तुमेतम् ॥ १४ ॥

‘तदनु’ ततोऽनन्तरं पद्मावत्या ‘जगदे’ प्रोचे—हे ‘वयस्ये !’
सखि सत्यभामे ! ‘वद’ मूहि असौ देवरो ‘नः’अस्माकं कुत्र ‘मुदे’
हर्षाय नोऽभूत् ? अपि तु सर्वत्राभूत् । किं वन् ? ‘कुमुदिनीवत्’
यथा कुमुदिनीनां ‘कलाभृत्’ चन्द्रः कुत्र हर्षाय न भवेत् ? अपि
तु सर्वत्रापि स्यात् । एषोऽपि कलाध्रातुर्यादिका विभर्तीति कला-
भृत् । ‘तन्’ तस्मात्कारणाद् एतं ‘प्रतिषमलिनाम्भोभृता’ ‘अन्त-
र्घातुम्’ आच्छादयितुं न युक्तम्, प्रतिषः कोप एव मलिनोऽम्भो-
भृत् मेषस्तेन, किमुत ईशानवन् शिरसा एतं घर्तुं युक्तम् ।
किं विशिष्टमेतम् ? ‘पीयूषस्य अब्धि’ अमृतस्य समुद्रं, मौभाग्यादिगुणै-
रत्यर्थमानन्दहेतुत्वाद्मृतसमुद्रवदाप्यायकत्वान् पीयूषाब्धिरेव यथा
गौरेवायमित्यादि, चन्द्रोऽपि पीयूषस्य अब्धिः अमृतभृतत्वात्,
कोऽर्थः ? यथा चन्द्रो मलिनघनेनाऽऽच्छाद्यते तदयुक्तम्, यत्
(च) ईश्वरेण शिरसि धार्यते तद्युक्तम्, तथा एषोऽपि भगवान्
सकोपवाक्यैर्यत्तिरस्त्रिक्रियते तदयुक्तं परं भक्त्या सत्क्रियते तद्युक्तं,
महान्तो हि भक्त्या प्राह्य न तु शक्यः । अत्रोपमानरूपकाति-
शयोक्त्यलङ्काराः ॥ १४ ॥

अथ गान्धारी प्राह—

गान्धारी चावगिति न परं ब्रह्मतो ब्रह्म जन्मा-
द्भूत्वैतासे ध्रुवमुपयतावप्यवाप्तासि तच्च ।

अस्तुङ्कारात् सुखय ननु नः पादयोः पत्यते ते

दास्यः सस्ते पटुचटुगिरा राज्यमप्याप्यमीश ! ॥ १५ ॥

‘च’ अन्यद् गान्धारी इति अवक्-हे देवर ! त्वं जन्मान् ‘ब्रह्म’
ब्रह्मचर्यं धृत्वा ‘ब्रह्मतः’ मोक्षात् परं ‘न एतासे’ न गन्तासि,
‘उपयतावपि’ पाणिप्रहणेऽपि ‘ध्रुवं’ निश्चितं ‘तत्’ ब्रह्म अवाप्तासि
(प्राप्तासि), कोऽर्थः ? यदि यावज्जीवमपि ब्रह्मचर्यं धरसि तदापि
मोक्षादूर्ध्वं न यास्यसि, यदि च परिणेष्यसि तदापि मोक्षं यास्य-
स्येव, अर्हतां मोक्षगतेर्निश्चितत्वान् । ‘ननु’ वितर्के, अस्तुङ्कारात्
‘नः’ अस्मान् ‘सुखय’ सुखभाजः कुरु, अस्तु भवतु अधिकारात्
पाणिप्रहणमस्तु इति वचनकरणान् । ‘ते’ तव पादयोः पत्यते ।
वयं ‘ते’ तव दास्यः स्मः । हे ईश ! ‘पटुचटुगिरा’ स्पष्टचाटुवाण्या
राज्यमपि ‘आप्यं’ प्राप्यम् । अस्तु इति त्यादिप्रतिरूपकमव्ययम्,
ततः अस्तु करणं अस्तुङ्कारः “भावाकर्त्रोः” (सि० ५-३-१८)
घञ्प्रत्ययः, “सत्यागदासोः कारे” (सि० ३-२-११२)
मोऽन्तः । सुखय इति “मुख दुःखण् तत्क्रियायाम्” इति घातुः ।
अत्र काव्यलिङ्गोदात्तानुप्रासाः ॥ १५ ॥

अन्योऽन्यस्यां सरसरसना नेतुरुत्केतुरागा

मत्स्यण्डीयुश्चित्रकटुगुटिकाकल्पमित्युक्तवत्यः ।

प्रेमस्येमक्षितितलमिलन्मौलिमाणिक्यमाला-

चालांशुश्रीशरणचरणाम्भोजयोः पेतुरेताः ॥ १६ ॥

‘एताः’ अन्तःपुर्यः ‘नेतुः’ स्वामिनः ‘प्रेमस्येमक्षितितलमिल-
न्मौलिमाणिक्यमालाचालांशुश्रीशरणचरणाम्भोजयोः पेतुः’ प्रेम स्नेहः
तस्य स्येन्ना स्यैरेण क्षितितले पृथ्वीतले मिलन् मौलिः मस्तकं
तत्र या माणिक्यमाला तस्या या चालांशुश्रीः चालकिरणलक्ष्मीः
तस्याः शरणे स्थाने ये चरणाम्भोजे चरणकमले तयोः पेतुः । रिं

कुर्वतः ? 'अन्योऽन्यस्यां' परस्परं 'इति' अमुना प्रकारेण 'मत्स्य-
 ण्डीयुक्त्रिकदुगुटिकाकल्पवत्यः' मत्स्यण्डी रण्डं तेन (तया)
 युक् तन्मिमा या त्रिकदुगुटिका तत्कल्पं तत्समानं भाषितवत्यः,
 कोऽयं ? यथा रण्डमिमात्रिकदुगुटिकाः किञ्चित्छिन्नाः किञ्चिन्
 मधुराश्च भवन्त्येवं काचिदुद्धतं काचिन्मधुरं च यभाषे । किंरूपाः ?
 'सरसरसनाः' सरसजिह्वाः, पुनः किंविशिष्टाः ? उत्केतुः उत्पताक
 एतावताऽयुक्लष्टः रागो यासां ताः, एतावता सर्वा अपि पट्टदेव्यः
 स्वां स्वां युक्तिमुक्त्वा युगपत्प्रभोः पादयोः पेतुरित्यर्थः । अन्योऽ-
 न्यस्यामिलत्र "परस्परान्योऽन्येवरेतरस्यां स्वादेर्वा पुंसि" (सि०
 ३-२-१) इत्यनेन अन्योऽन्यस्य शब्दस्वाप्ते विभक्तेराम्, ईपद-
 परिसमाप्ता त्रिकदुगुटिका त्रिकदुगुटिकाकल्पम्, "अतमवादेरी-
 पदसमाप्ते कल्पप् देश्यप् देशीयर्" (सि० ७-३-११) इति
 कल्पप्रत्ययः । अत्रातिशयोक्त्युपमोदात्तानुप्रासाः ॥ १६ ॥

सर्वानन्यानापि ननु मुखाकुर्वतः प्रीतितन्तु-

स्यूतस्वान्ताः प्रणयविनयाधानदैर्न्यं प्रपन्नाः ।

दुःखाकर्तुं तव समुचिता न प्रजावत्य एता

राजीविन्यो दिनकृत इवावोचदित्यच्युतोऽपि ॥ १७ ॥

'अच्युतोऽपि' नारायणोऽपि इति अवोचन्, इतीति किम् ?
 हे बन्धो ! तव एताः 'प्रजावत्यः' भ्रातृजायाः 'दुःखाकर्तुं' दुःख-
 यितुं न समुचिताः । कस्येव ? 'दिनकृत (इव)' मूर्यस्येव, यथा
 दिनकृतः 'राजीविन्यः' कमलिन्यो दुःखाकर्तुं न समुचिताः ।
 किंरूपा एताः ? 'प्रीतितन्तुस्यूतस्वान्ताः' प्रीतिरेव तन्तुस्तेन स्यूतं
 स्वान्तं मनो यासां ताः, एतावताऽत्यन्तस्नेहलाः, पुनः किंरूपाः ?
 'प्रणयविनयाधानदैर्न्यं प्रपन्नाः' प्रणयः प्रेम विनयश्च तयोराधानेन
 न्यसनेन दैर्न्यं दीनत्वं प्रपन्नाः । किं कुर्वतस्तव ? सर्वानन्यानापि
 'मुखाकुर्वतः' मुखयतः, एतावता त्वमन्यान् सर्वानपि मुखयसि
 तव एता भ्रातृजाया दुःखयितुं कथं युक्ताः ? । मुखाकुर्वत इत्यत्र

“प्रियमुखादानुकूल्ये” (सि० ७-२-१४०) डाप्रत्ययः । दुःखा
कर्तुमिद्यत्र “दुःखात्प्रातिकूल्ये” (सि० ७-२-१४१) डाप्रत्ययः
अत्रोपमानकाव्यलिङ्गानुप्रासाः ॥ १७ ॥

वाहौ धृत्वा प्रियमधुमुखा अप्यभापन्त बन्धो !

• सन्तः प्रायः परहितकृते नाद्रियन्ते स्वमर्थम् ।

प्रष्टोतेपामपि वत ! कुतोऽतद्विलोपेऽपि दत्से-

अनन्वग्भूय स्वजनमनसामेवमाभीलकीलाः ॥ १८ ॥

‘प्रियमधुमुखा अपि’ बलदेवमुख्या अपि अर्थात्तं भगवन्तं वाहौ
धृत्वाऽभापन्त, लोके हि संबन्धी सदाक्षिण्यः स्मितपूर्वकामहेण
वाहौ धृत्वा असम्मतमपि वस्तु अङ्गीकार्यत इति । हे बन्धो ! सन्तः
प्रायः ‘परहितकृते’ अन्यहितार्थं ‘स्वमर्थं’ स्वकार्यं नाद्रियन्ते
आत्मार्थं भुक्त्वा परहितं कुर्वन्ति, वत इति खेदे, त्वं ‘तेषां’ सतां
‘प्रष्टोऽपि’ मुख्योऽपि ‘अतद्विलोपेऽपि’ तस्य स्वार्थस्य विलोपो
विनाशः तद्विलोपः, न तद्विलोपोऽतद्विलोपस्तस्मिन् स्वार्थस्याविना-
शेऽपि ‘अनन्वग्भूय’ प्रतिकूलो भूत्वा स्वजनमनसां ‘एवं’ अमुना
प्रकारेण ‘आभीलकीलाः’ कष्टञ्जालाः कुतो हेतोर्दत्से ? कोऽर्थः ?
परोपकारपराणां साधूनां मुख्यस्वरम्, तवार्थो मोक्षलक्षणः पाणि-
प्रहणेऽपि न विगश्यन्नन्ति, एवं सति त्वं स्वजनमनसां पाणिप्रहणनि-
पेघरूपाः कष्टञ्जालाः कुतो ददासि ? । अनन्वग्भवनं पूर्वं अनन्वग्भूय,
न अनन्वग्भूय अनन्वग्भूय “आनुलोम्बेऽन्वषा” (सि० ५-४-८८)
पत्वाप्रत्ययः, “अनन्वः क्तवो यप्” (सि० ३-२-१५४) ।
अत्रापस्तुतप्रशंसाविरोधरूपकानि ॥ १८ ॥

तीर्थेष्वन्येष्वमितविमतिर्दृश्यते दर्शनानां

सर्वेषां तु स्फुरति पितरां तीर्थमत्यन्तमान्यम् ।

तौ ताम्यन्तौ त्वदनुपयमान्मोदयस्य चेषत्

• को दोषः सादितखनिता अप्ययोधन्त चेति ॥ १९ ॥

‘इतरधनिता अपि’ अन्यनार्योऽपि ‘ष’ अन्यत् इति अबोचन्त । इतीति किम् ? ‘दर्शनानां’ शैवमाहारादिशासनानाम् अन्येषु तीर्थेषु ‘अमितविभक्तिः’ यदुयिमंवादो दृश्यते, सर्वेषु शासनेषु तीर्थविषये-
 ऽपरिमितो विषादो दृश्यते, यथा मादेश्वराणां गङ्गागयादिकं जे-
 नानां भीशत्रुअरैषतादिकमित्यादि, ‘तु’ पुनः सर्वेषां दर्शनानां
 ‘पितरौ’ मातापितरौ अत्यन्तमान्यं तीर्थं स्मरति, सर्वेष्वपि दर्शनेषु
 मातापितरौ निर्विषादं तीर्थतया मन्वेते, यतः--“असार्थप्रार्थनं
 तीर्थमदेहदोहणं तपः । अनम्भःसंभवं ज्ञानं मातुश्चरणचर्च-
 नम् ॥ १ ॥” अद्य चेत्तौ पितरौ ‘भोदयसि’ हर्षयसि, किं कुर्वन्तौ
 पितरौ ? ‘स्वदनुपयमान्’ तथापाणिमहणान् ‘ताम्यन्तौ’ रिचमानौ,
 तन् को दोषः स्यात् ? कोऽर्थः ? यौ पितरौ सर्वदर्शनमान्यौ तौ यदि
 विषाहस्वीकारान्भोदयसि तदा कोऽपि दोषः स्यात् ? । अत्रार्यान्तर-
 न्यासविषमालङ्कारौ ॥ १९ ॥

ध्येयधेयः प्रणव इव यद्यद्विधेयोरसं यद्

दुःसाधं चाभिदधति विदः प्राणितव्यव्ययेऽपि ।

ओमित्युच्यत्याऽप्यखिलतनुमन्मोदनं तद्विधातुं

किं कौसीयं विदुर तव तद्वर्तिनोऽन्येऽप्यबोचन् ॥ २० ॥

‘तद्वर्तिनः’ तत्सगानस्थायिनोऽन्येऽपि लोका इति अबोचन्, इतीति
 किम् ? यत् ‘अखिलतनुमन्मोदनं’ सकलप्राणिहर्षणं ‘प्रणव इव’
 ऽकार इव ‘ध्येयधेयः’ ध्येयेषु धेयः धेष्टं यथा ध्येयेषु ऽकारः
 शक्यते, एवं यदपि प्रतिदिनं ध्यायते यद् ‘विधेयोरसं’ विधेयेषु कर्तव्येषु
 सरसं प्रधानं यत् ‘विदः’ विद्वांसः ‘प्राणितव्यव्ययेऽपि’ जीवितव्य-
 विनाशेऽपि ‘दुःसाधं’ साधयितुमशक्यं ‘अभिदधति’ भुवते, यदि
 प्राणितव्यं व्यव्यते तथापि यत् कर्तुं न शक्यते, ‘हे विदुर!’ हे
 वृक्ष! तव तद् अखिलतनुमन्मोदनं ओमित्युच्यथापि विधातुं ‘किं
 कौसीयं’ किमालस्यम्, ओम् अङ्गीकृतं मया पाणिमहणम् इति वच-
 नेनापि यदि सकलप्राणिनोऽपि हृष्यन्ति तदा तद्विषये किमालस्यं

क्रियते ? । विधेयेषु उरः प्रधानं विधेयोरमम् “उरमोऽग्रे” (सि०
७-३-११४) अत्प्रत्ययः । दुःखेन कृच्छ्रेण माध्यते इति दुः-
साधं “दुःस्वीपतः कृच्छ्राकृच्छ्रार्थान् म्वल्” (मि०-५-३-१३९)
खल्प्रत्ययः । अत्र परिकरातिशयोक्त्युदात्तानि ॥ २० ॥

नेताऽप्यन्तर्मनसमसकृन्मीलितोन्मीलिताक्षः

किञ्चिद्ध्यात्वा लसितदशनाभीशुकिञ्जल्ककान्तम् ।

दुःखादास्यं दरविकसिताम्भोजयन्त्रावभापे

माधुर्याधःकृतमधुमुधं सम्मतं यो विधास्ये ॥ २१ ॥

नेताऽपि ‘माधुर्याधःकृतमधुमुधं’ यथा भवति आवभापे, मा-
धुर्येण अधःकृते मधुमुधे यत्र तन्, किं कृत्वा ? ‘अन्नर्मनसं’ मनो-
ऽन्तः किञ्चिद्ध्यात्वा, किं कुर्वन् ? दुःखान् ‘आस्यं’ मुखं ‘दरवि-
कसिताम्भोजयन्’ दरविकसितं ईपद्विकसितं अम्भोजं तद्विव कुर्वन् ।
किंरूपः ? ‘असकृन्मीलितोन्मीलिताक्षः’ असकृन् पुनः पुनः मी-
लिते संकुचिते उन्मीलिते उद्घाटिते अक्षिणी येन सः । किंरूपं
आस्यम् ? ‘लसितदशनाभीशुकिञ्जल्ककान्त’ लसिता उद्घसिता दश-
नानां दन्तानां अभीशवः किरणास्त एव किञ्जल्कः परागः तेन
कान्तम् । किं वभापे ? तदाह—अहं ‘वः’ युष्माकं ‘सम्मतं’ इष्टं
विधास्ये । अयमर्थः—यदा स्वामी कृष्णान्तःपुरीकृष्णवलदेवयदुवर्गेण
भृशं रुद्धो नाच्छुटन् तदा स्वामी चिरकालं नयनसंकोचविकाशा-
भ्यां ध्यानं कृत्वा राजीमत्या अगोचरं यदहं पश्चादपि व्रतमादास्य
इत्यादिकं मनसि चिरं चिन्तयित्वा गम्भीरार्थं वचनं व्याजहार—
यदहं युष्माकं सम्मतं विधास्ये परमार्थतः सम्मतं व्रतमेव । मनसो-
ऽन्तरन्तर्मनसं “शरदादेः” (सि० ७-३-९२) अत्प्रत्ययः स-
मासान्तः । सम्मीलिते उन्मीलिते अक्षिणी येन सः “सकथ्यक्ष्णः
स्वाङ्गे” (सि० ७-३-१२६) अत्प्रत्ययः । दरविकसिताम्भो-
जमिव कुर्वन् “णिजू यहुलं नाग्नः कृगादिपु” (सि० ३-४-४२) ।
अत्र जातिरूपकातिशयोक्त्यनुप्रासाः ॥ २१ ॥

एतद्वर्णधयणमुदितः भीपतिः प्रोत्पत्ताका-

दष्टर्हादादिव सपुलकां तत्पटान्तैः प्रनृत्ताम् ।

वर्णाणोभिः सरणिनिदितैः हृत्सपीनाङ्गरागां

मुक्तालेख्यैः श्पुरितदक्षितां द्वारिकामम्यगच्छन् ॥२२॥

‘भीपतिः’ कृष्णो द्वारिकाम् अभ्यगच्छन् । अत्र द्वारिकाया विशेष-
णरूपैः कृत्वा कलादपि बान्ताधर्मरिष आश्लिष्यते, अन्योऽपि
यदा श्यामी स्वबान्तामभिगच्छति तदा सा शृङ्गारमुद्गारमारभयति,
अतो विशेषणद्वारेण तद्भावमाह—किंरूपां द्वारिकाम् ? ‘प्रोत्पत्ताका-
दष्टैः सपुलकां’ प्रकृष्टा उन् ऊर्ष्याः पताबानां बेगूनां दडामैः सरो-
माश्वाम्, उल्लेख्यते—‘हादादिव’ ह्योदिव, ‘तत्पटान्तैः’ ध्वजप-
टाश्वलैः ‘प्रनृत्तां’ कृतनृत्याम्, पुनः किंरूपां ? ‘सरणिनिदितैः’
मार्गन्यमैः ‘वर्णाणोभिः’ बुद्धुमाम्भोभिः ‘हृत्सपीनाङ्गरागां’ हृत्सो-
दपितः पीनोऽङ्गरागो यया सा नाम्, ‘मुक्तालेख्यैः मौक्तिकचित्रैः
‘श्पुरितदक्षितां’ श्पुरितदक्षिताम् । किंरूप भीपतिः ? ‘एतद्वर्णधयण-
मुदितः’ अहं मुष्माकं मम्मनं विधाम्ये एते वर्णा अक्षराणि तेषां
भक्षणेन शुरितो हृष्टः । अत्रातिशयोक्तिसमागोक्तयनुप्रासाः ॥२२॥

दुग्धं स्निग्धं समयतु सिता रोहिणी पार्षणेन्दुं

हृमीं मुद्रा मणिमुखृष्टिं कल्पवल्ली गुमेरुम् ।

दुग्धाम्भोधिं श्रिदशतटिनीत्यादिभिः सामबाधयैः

भीनेम्यर्थं श्रिगिति च सु मद्गीजिनं मां ययाचे ॥२३॥

हं जलधर ! ‘सः’ भीकृष्णः ‘भीनेम्यर्थं’ भीनेमिनाथकृते ‘श्रि-
गिति च’ तत्कालमेव ‘मद्गीजिनं’ मत्पितरं मां ययाचे, ‘च’ अव-
धारणे, याविधानुद्विकर्मकः, अतो द्वारिकानुपुटीमागल्य तत्कालमेव
भीनेमिपाणिग्रहणाय मत्पितुः पार्श्वेऽहं भीकृष्णेन प्रार्थिता । कदा-
चित्प्राणेन प्रभुतया प्रार्थिता भविष्यतीत्येतदपोहायाह—कैः ?
इत्यादिभिः सामबाधयैः, इतीति किम् ? ‘सिता’ शकंरा स्निग्धं दुग्धं

‘समयतु’ मिलतु, रोहिणी ‘पार्वणेन्दु’ पार्वणचन्द्रं समयतु, ‘हीमी’ सुवर्णसंघन्धिनी मुद्रा मणिं ममयतु, किरूपं मणिम् ? ‘वरुघृणि’ गुरुकान्तिम्, कल्पवल्ली सुमेरुपर्वतं ममयतु, ‘त्रिदशतटिनी’ गङ्गा ‘दुग्धाम्भोधि’ समुद्रं ममयतु । यथैते योगाः श्लाघ्याः सन्ति तथा श्रीनेमिराजिमत्योरपि योगो भवतादित्यर्थः । अत्राप्रस्तुतप्रशंमाम-
मुच्चयतुल्ययोगितामामान्यविशेषममासोत्तयनुप्रासाः ॥ २३ ॥

तद्बुद्धान्तर्मुदमविभृतां श्रीसमुद्रः शिवा च
प्राष्ट्रकालोदितमिव नवं त्वां सुराजा प्रजा च ।

तत्तत्कार्येष्वथ गणकतोऽवेत्य लभं विलभं

प्राप्तोद्वाहोद्बहमहमहःसंपदामक्रमेताम् ॥ २४ ॥

श्रीसमुद्रः शिवा च तत् ‘बुद्धा’ ज्ञात्वा ‘अन्तः’ चित्ते ‘मुदं’ हर्षम् ‘अविभृतां’ अधरताम्, कमिव ? त्वामिव, यथा सुराजा प्रजा च ‘प्राष्ट्रकालोदितं’ वर्षाकालोन्नतं ‘नवं’ नवीनं त्वां बुद्ध्वा मुदं विभृतः । ‘अथ’ अनन्तरं श्रीसमुद्रः शिवा च ‘तत्तत्कार्येषु’ विवाहसंघन्धिलोकप्रसिद्धकार्येषु ‘अक्रमेतां’ उत्सहेते स्म, किं कृत्वा ? ‘गणकतः’ ज्योतिषिकात् लभं ‘अवेत्य’ ज्ञात्वा, किरूपं लभम् ? ‘प्राप्तोद्वाहोद्बहमहमहःसंपदां विलभं’ प्राप्त उद्वाहो विहावो येन एवंविध उद्बहः पुत्रस्तस्य मह उत्सवस्तस्य या महःसंपदः तेजोलक्ष्म्यः तासां विलभं मध्यम् । एतावता एके उत्सवा लभ्यात्पूर्वं भवन्ति अपरे उत्सवा लभ्याघनादनु भवन्ति अतो लभं मध्यम् । अक्रमेतामित्यत्र “क्रमोऽनुपसर्गात्” (सि० ३-३-४७) “वृत्ति-
... (सि० ३-३-४८) सर्ग उत्साहस्तत्रार्थे आत्म-
... । अत्रोपमानोदात्तानुप्रासाः ॥ २४ ॥

लाभेऽभ्यासीभवति दिवसे दारकर्मण्यकर्मा-

प्यारभ्यन्त प्रति यदुगृहं त्यक्तकृत्यान्तराणि ।

वासन्ताहे प्रतितरु यथा पल्लवानि प्रकामं

पुष्पोत्पाद्यान्यखिलगलितप्रसन्नपत्रान्तराणि ॥ २५ ॥

‘लाप्ते’ लप्रसङ्गन्धिनि दिवसे ‘अभ्यागीभवति’ आगमे जाय-
माने गति प्रति यदुगृहं ‘दारकर्मण्यकर्मणि’ विवादकर्मणाधूनि वा-
याणि आरभ्यन्त । विरूपानि दारकर्मण्यकर्मणि । ‘लक्षकृत्या-
न्तराणि’ स्वप्राणि कृत्यान्तराणि वार्यान्तराणि येभ्यः । अत्र
दृष्टान्तमाह—यथा ‘वागन्ताहं’ वामन्तरसन्धिनि दिने ‘प्रतिवह’ वृक्षं
वृक्षं प्रति ‘प्रवामं’ अन्वर्थं पक्ष्यानि आरभ्यन्ते, विविदिष्टानि
पक्ष्यानि । ‘पुष्पोरवाद्यानि’ पुष्पाणि उत्पाद्यानि उत्पादनीयानि
येषां तानि, पक्ष्यान्तरं हि पुष्पाणि जायन्त इति, पुनः विरू-
पाणि पक्ष्यानि । ‘अभिलगदितप्रज्ञपत्रान्तराणि’ अग्नितानि
समन्त्राणि गलितानि प्रज्ञानि पुष्पानि पत्रान्तराणि अन्यपत्राणि
येषु तानि । अत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरित्थं पटना—पक्षवस्थाने क-
र्मणि, विवादस्थाने पुष्पम्, कृत्यान्तरस्थाने पत्रान्तराणि इति ।
लाप्ते इत्यत्र लप्रत्याये लाप्रः “तस्येदम्” (सि० ६-३-१६०) अण्
प्रत्ययः, “वृद्धिः स्वरेष्या०” (सि० ७-४-१) वृद्धिः । अन-
भ्यागोऽभ्यागो भवति अभूततद्भावे च्चिः, “ईभावावपेभ्या०”
(सि० ४-३-१११) ई । दारकर्मणि साधूनि “तत्र साधौ”
(सि० ७-१-१५) । वामन्तस्येदं वातन्तम् “तस्येदम्” (सि०
६-३-१६०) अण्, वृद्धिः वामन्तं च तन् अह्वय, “अह्वः” (सि०
७-३-११६) अट् प्रत्ययः, “नोऽपदस्य तद्धिते” (सि०
७-४-६१) अनलोपः । प्रतिवह वरं वरं प्रति प्रतिवह “भा-
गिनि च प्रतिपर्यनुभिः” (सि०-२-२-३७) इति द्वितीया-
कारके “विमलिसमीप०” (३-१-३९) इत्यध्ययीभावः ।
अत्रानुप्रामादिनयोक्तिदृष्टान्तानुशासाः ॥ २५ ॥

हृषातोषध्वनितरसितः कैकिकण्ठाभिराम-

सामोहोचोन्नतपनततिर्दर्पणोत्कम्पशम्भः ।

रत्नभेरीसुचितनिचितस्पर्णमद्गल्यदामो-

दीक्षेत्रासः सनुकृतपयोधारमुक्तावचूलः ॥ २६ ॥

‘समयतु’ मिलतु, रोहिणी ‘पार्वणेन्दु’ पार्वणचन्द्रं समयतु, ‘हैमी’ सुवर्णसंघन्धिनी मुद्रा मणि समयतु, किरूपं मणिम् ? ‘उरुषृण्ण’ गुरुकान्तिम्, कल्पवल्ली मुमेरुपर्वतं समयतु, ‘त्रिदशतटिनी’ गङ्गा ‘दुग्धाम्भोधि’ समुद्रं समयतु । यथैते योगाः श्लाघ्याः सन्ति तथा श्रीनेमिराजिमत्योरपि योगो भवतादित्यर्थः । अत्राप्रास्तुतप्रशंसासमुच्चयतुल्ययोगितासामान्यविशेषसमासोत्थयनुप्रासाः ॥ २३ ॥

तद्बुद्धान्तर्मुदमविभृतां श्रीसमुद्रः शिवा च

प्राष्टृकालोदितमिव नवं त्वां सुराजा प्रजा च ।

तत्तत्कार्येष्वथ गणकतोऽवेत्य लघं विलघं

प्राप्तोद्वाहोद्बहमहमहःसंपदामक्रमेताम् ॥ २४ ॥

श्रीसमुद्रः शिवा च तत् ‘बुद्धा’ ज्ञात्वा ‘अन्तः’ चित्ते ‘मुदं’ हर्षम् ‘अविभृतां’ अधस्ताम्, कमिव ? त्वामिव, यथा सुराजा प्रजा च ‘प्राष्टृकालोदितं’ वर्षाकालोद्गतं ‘नवं’ नवीनं त्वां बुद्धा मुदं विभृतः । ‘अथ’ अनन्तरं श्रीसमुद्रः शिवा च ‘तत्तत्कार्येषु’ विधाहसंबन्धिलोकप्रसिद्धकार्येषु ‘अक्रमेतां’ उत्तमहेते स्म, किं कृत्वा ? ‘गणकतः’ ज्योतिषिकान् लघं ‘अवेत्य’ ज्ञात्वा, किरूपं लघम् ? ‘प्राप्तोद्वाहोद्बहमहमहःसंपदां विलघं’ प्राप्त उद्वाहो विहावो येन एवंविध उद्बहः पुत्रस्तस्य मह उत्सवस्तस्य या महःगोपद्ः तेजोऽक्षयः तारां विटघं मध्यम् । एतावता एके उत्तमवा लघमात्पूर्वं भवन्ति अपरे उत्तमवा लघमाधनादनु भवन्ति अतो लघं मध्यम् । अक्रमेतामित्यत्र “क्रमोऽनुपमगां” (नि० ३-३-४७) “वृत्ति-मर्गतायने” (नि० ३-३-४८) तां उत्तमाहस्तप्रार्थे आगत-नेपदम् । अत्रोपमानोदात्तानुप्रासाः ॥ २४ ॥

लाप्रेऽम्प्यामीभवति दिवसे दारकर्मण्यकर्मा-

प्यारम्यन्त प्रति यद्गृहं त्यक्तकृत्यान्वराणि ।

बाधन्त्याहे प्रतिवृत्त यथा पहरानि प्रक्षार्य

पुन्योत्पाद्यान्यशुद्धगच्छितप्रश्नप्रान्तराणि ॥ २५ ॥

‘लाप्ते’ लप्रमन्थन्धिनि दिवसे ‘अभ्यासीभवति’ आसप्ते जायमाने सति प्रति यदुगृहं ‘दारकर्मण्यकर्माणि’ विवाहकर्मसाधूनि कार्याणि आरभ्यन्त । किंरूपाणि दारकर्मण्यकर्माणि ? ‘त्यक्तकृत्यान्तराणि’ त्यक्तानि कृत्यान्तराणि कार्यान्तराणि येभ्यः । अत्र दृष्टान्तमाह—यथा ‘वासन्तादे’ वसन्तसंवन्धिनि दिने ‘प्रतितरु’ वृक्षं वृक्षं प्रति ‘प्रकामं’ अत्यर्थं पल्लवानि आरभ्यन्ते, किंविशिष्टानि पल्लवानि ? ‘पुष्पोत्पाद्यानि’ पुष्पाणि उत्पाद्यानि उत्पादनीयानि येषां तानि, पल्लवानन्तरं हि पुष्पाणि जायन्त इति, पुनः किंरूपाणि पल्लवानि ? ‘अरिलगलितप्रज्ञपत्रान्तराणि’ अरिलानि समस्तानि गलितानि प्रज्ञानि पुराणानि पत्रान्तराणि अन्यपत्राणि येषु तानि । अत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरित्थं घटना—पल्लवस्थाने कर्माणि, विवाहस्थाने पुष्पम्, कृत्यान्तरस्थाने पत्रान्तराणि इति । लाप्ते इत्यत्र लप्रस्यायं लाप्रः “तस्येदम्” (सि० ६-३-१६०) अण् प्रत्ययः, “वृद्धिः स्वरेष्व्वा०” (सि० ७-४-१) वृद्धिः । अनभ्यासोऽभ्यासो भवति अभूततद्भावे च्चिः, “ईश्रावषण्स्या०” (सि० ४-३-१११) ई । दारकर्मणि साधूनि “तत्र साधौ” (सि० ७-१-१५) । वसन्तस्येदं वासन्तम् “तस्येदम्” (सि० ६-३-१६०) अण्, वृद्धिः वामन्तं च तत् अहश्च, “अहः” (सि० ७-३-११६) अट् प्रत्ययः, “नोऽपदस्य तद्धिते” (सि० ७-४-६१) अन्लोपः । प्रतितरु त्रुं त्रुं प्रति प्रतितरु “भागिनि च प्रतिपर्यनुभिः” (सि०-२-२-३७) इति द्वितीयाकारके “विभक्तिसमीप०” (३-१-३९) इत्यव्ययीभावः । अत्रानुप्रासाविशयोक्तिदृष्टान्तानुशासाः ॥ २५ ॥

दृष्टातोद्यध्वनितरसितः कैकिः कण्ठाभिराम-

क्षौमोल्लोचोन्नतपनततिर्दर्पणोत्कम्पशम्भः ।

रत्नश्रेणीखचितनिचितस्वर्णमद्गल्यदामो-

दीप्तेन्द्रासः खनुकृतपयोधारसुक्तावचूलः ॥ २६ ॥

पङ्काशङ्कास्पदमृगमदो वर्षवैर्हर्षनद्ध-

क्षोणीखण्डोन्मुखरुचिरुहो मागधाधीतिकेकः ।

आसीत् पित्रा स्थपतिकृतिनाऽनेहमा सद्ब्रहेणे-

वाम्भोदर्तुः प्रगुणिततमो मण्डपथोपयामः ॥२७॥युग्मम्॥

‘औपयामः’ विवाहसंबन्धी मण्डप आसीत् । किंरूपो मण्डपः ?

पित्रा प्रयोजकेन कर्त्रा ‘स्थपतिकृतिना’ स्थपतिषु सूत्रधारेषु कृती कुशलो यस्तेन गौणकर्त्रार्थे ‘प्रगुणिततमः’ अत्यर्थं सज्जीकारितः, क इव ? ‘अम्भोदर्तुः’ मेघर्तुरिव यथाऽम्भोदर्तुः ‘अनेहसा’ कालेन प्रयोजककर्तृभूतेन ‘सद्ब्रहेण’ अनुकूलब्रहेण प्रयोज्यकर्तृरूपेण प्रगुण्यते सज्जीकार्यते । अथ वर्षर्तुमामग्रीयुक्तानि मण्डपविशेषणान्युच्यन्ते—पुनः किंविशिष्टः ? ‘हृद्यातोयध्वनितरसितः’ हृद्यानां मनोज्ञानाम् आतोद्यानां वादित्राणां ध्वनितं शब्दितमेव रसितं गर्जितं यत्र सः, केकिनां मयूराणां कण्ठम्लद्वद् अभिरामा एनावता श्यामाः क्षौमोल्लोचा दुकूलचन्द्रोद्द्योताम्न एवोन्नता घना मेघास्तेषां ततिः श्रेणिर्यत्र, दर्पणा आदर्शा एव उत्कम्पाः शम्पाः विद्युतो यग्निन् उन् प्रायत्येन कम्पो यासां ता उत्कम्पाः, रत्नश्रेणिभिः स्वचितं वद्धं निचितं दृढं सुवर्णसम्बन्धि महत्त्वदाम तोरणं तदेवोद्दीप्तं भासुरमिन्द्राम्बं इन्द्रधनुर्ग्रथ, मुमु अत्यर्थमनुकृता अगुगताः पयोधारा जलधारा ये-स्तानि मुक्तावचूलानि मौक्तिकशुम्बनकानि यत्र, मौक्तिकशुम्बनकानि जलधरा इत्यर्थः, पद्मस्य कर्दमस्य आशङ्काया भ्रान्तेराम्पदं स्थानं मृगमदः फस्तूरी यत्र, सौगन्ध्यापादनाय न्यस्तानि फस्तूरीखण्डान्येव कर्दमभ्रान्तिकराणि । वर्षवैर्हर्षनैर्द्वं वद्धं क्षोणीखण्डं तस्योन्मुस्या ऊर्ध्वमुखा रुचयः किरणान्येव रुहा अहुरा यत्र, वर्षासु हि भूमावहुरा उह्वमन्ति । मागधानामधीनिः महत्त्वजगद्गच्छन्दोगीतकवित्वादिमगनं सैव केका मयूरध्वनिर्यत्र मः । प्रगुणं सज्जं क्रियते स्म “निष् वट्टुं” (मि० ३-४-४२) निष्प्रत्ययः, “इयन्ता-स्वरादेः” (सि० ७-४-४३) अन्त्यम्बरोपः । प्रगुण्यते स्म

सः प्रत्ययः “म्लानशितो०” (सि० ४-४-३२) इद्, “सेट्-
 स्योः” (मि० ४-३-८४) इति णिञ्लोपः, प्रकृष्टः प्रगुणितः
 प्रगुणितनमः “प्रकृष्टे समप्” (मि० ७-३-५) । औपयाम
 इति “यम् उपरमे” यम् उपपूर्वेः, उपयमनमुपयामः “संनिव्यु-
 पाद्यमः” (सि० ५-३-२५) इति अल्विकन्पान् “भावा-
 कर्षोः” (सि० ५-३-१८) घष् प्रत्ययः, वृद्धिः, उपयामस्यायं
 औपयामः “तम्येद्म” (मि० ६-३-१६०) अण् प्रत्ययः,
 वृद्धिः । अग्रानुप्रासट्टान्तरूपकममुषयपरिकराः ॥ २६-२७ ॥

आमोदेनानुपरततरोऽहर्दिवं यादवीनां

विष्वग्व्यापी पुरुरथ पुरेऽभूदुल्लध्वनिर्यत् ।

मन्ये धन्येतरनरकुलेष्वप्यनुत्साहधाम्नां

शोकानां तत्प्रतिहतिजुषां तन्ननाशवकाशः ॥ २८ ॥

‘अथ’ अनन्तरं ‘पुरे’ नगरे यत् ‘यादवीनां’ यदुर्वीणां ‘पुरुः’
 प्रभूतः ‘उल्लध्वनिः’ धवलध्वनिरभूत् । किंरूप उल्लध्वनिः ?
 ‘आमोदेन’ हर्षेण ‘अहर्दिवं’ दिने दिने ‘अनुपरततरः’ अत्यन्तम-
 निवृत्तः, हर्षेण यदुस्त्रियः कदापिदपि धवलान् ददाना न निवर्त-
 मानाः सन्ति इत्यर्थः । पुनः किंभूतः ? ‘विष्वग्व्यापी’ अतीव
 मधुरतारत्वात्समन्तात्प्रसरणशील इति । अहमेवं मन्ये ‘तन्’ तस्मा-
 त्कारणान् ‘धन्येतरनरकुलेष्वपि’ सशोककुलेष्वपि शोकानामवकाशो
 ननाश, किरूपाणां शोकानाम् ? ‘अनुत्साहधाम्नां’ द्वैव्यस्थानकानाम्,
 पुनः कथं भूतानाम् ? ‘तत्प्रतिहतिजुषां’ तेन उल्लध्वनिना
 प्रतिहतिः निराकरणं तां जुषन्तीति तत्प्रतिहतिजुषाम्, एताव-
 ताऽधमकुलेष्वपि तदा हर्षं एवास्ति न शोक इत्यर्थः । अहर्दिव-
 मिति अहश्च दिवा च अहर्दिवम् “ऋक्सामर्ग्यजुषधेन्वनहुद्वाह्य-
 नम०” (सि० ७-३-९७) इत्यादिना समासान्तः अत्प्रत्ययः,
 अहर्दिवेति निपातः, पश्चान् “कालाध्वनोर्व्याप्तौ” (सि० २-२-४२)
 इति द्वितीया-अम् । अत्रातिशयोक्तिरनुमानमनुप्रासश्च । तत्रानु-

मानम्—एतन्नगरकुलानि सर्वाणि शोकरहितानि, उल्लुध्वनिव्या-
सत्वान्, जायमानविवाहादिमङ्गलगृहवन् ॥ २८ ॥

भूसृत्रेक्ष्या अपि वरवधूतातयोः प्रीतिमाजोः

सौधेष्वन्धङ्करणतिमिरारातिरत्नाजिरेषु ।

सीत्यस्यात्यादरभरमिलत्पौरसद्गौरवार्य

पुञ्जा ग्रीहिप्रथनमुमनाढ्यस्य चापीपचन्त ॥ २९ ॥

वरवधूतातयोः सौधेषु अत्यादरभरमिलत्पौरसद्गौरवार्य 'भूसृत्रे-
क्ष्या अपि' पर्वतवर्दर्शनीया अपि 'ग्रीहिप्रथनमुमनाढ्यस्य' 'सी-
त्यस्य' धान्यस्य पुञ्जा अपीपचन्त प्रथना मुद्राः मुमना गोधूमा
आढ्या यत्र तन् ग्रीहिप्रथनमुमनाढ्यं तस्य । अपीपचन्तेति जनाः
पुञ्जान् पचन्ति, तान् पचतः पितरौ प्रयुञ्जाते । द्वितीयोक्तौ पि-
तरौ जनैः पुञ्जान् पाचयतः, तावेवं विवक्षेते—नावां पुञ्जान्
पाचयावः किन्तु पुञ्जा एव योग्यतया सुपरिकर्मिततया पाचने
जनान् स्वयमेव प्रायुञ्जन् इति । तृतीयोक्तौ कर्मकर्तरि पुञ्जाः स्वय-
मेवापीपचन्तेत्यर्थः, अत्र "एकधातौ कर्मक्रिययैकाकर्मक्रिये" (सि०
३-४-८६) इति सूत्रेणात्मनेपदम् । "भूपार्थसन्किरादिभ्यश्च
विक्यौ" (सि० ३-४-९३) अनेन सूत्रेण एकधातावितिसूत्र-
पलात्प्राप्तस्य "स्वरमदृश०" (सि० ३-४-६९) इत्यादिना
सूत्रेणाऽऽगतस्य त्रिट्प्रत्ययस्य निषेधः, ततो "जिभ्रिदुसुकमः कर्तरि
ङः" (सि० ३-४-५८) इति ङः, ततो द्विवचनेनादिना सिद्धं
रूपम् । धान्यपुञ्ज आपङ्णी पचमाणो इति लोकाप्रसिद्धोऽर्थः ।
किरूपयोस्तावयोः ? प्रीतिमाजोः । किंविशिष्टेषु सौधेषु ? 'अन्धङ्-
रण०' अनन्वोऽन्धः क्रियते यैस्तानि अन्धङ्करणानि "कृगः शनद्
करणे" (सि० ५-१-१२९) इति शनद् प्रत्ययः, एवंविधानि
यानि त्रिगिरानि तेषामराशयः शत्रवो यानि रत्नानि तेषामजिरानि
अङ्गानि येषु । अत्र तावयोरिति द्विवचनेऽपि सौधेष्विति बहुत्व-

मेवैकस्य बहुषु आवासेषु अतिविस्तीर्णरत्नाङ्गणेषु अमराशयः पर्वत-
प्रायाः पञ्चा इति ज्ञापनार्थम् । अत्रोदात्तजाल्यनुप्रासाद्याः ॥ २९ ॥

राघस्याघाभरणसिचयाघर्चया वन्धुवर्गो

नानादेशागतनरपतीनेकतः सञ्चकार ।

वर्णोद्घर्णस्त्रपनवसनालेपनापीडपुण्ड्रा-

ऽलङ्कारैस्त्रं प्रभुमपि च मामन्यतोऽलञ्चकार ॥ ३० ॥

वन्धुवर्गः 'एकतः' एकस्मिन् पार्श्वे 'राघस्याघाभरणसिचयाघ-

र्चया नानादेशागतनरपतीन् सञ्चकार' सत्करोति स्म, राघ्यानि
मोदकादीनि, स्वाद्यानि लवङ्गैलापत्रपूगादीनि, आभरणानि मुक्ता-
दीनि, सिचयाः शीनांशुकाद्याः, आदिप्रदणान् पुष्पादिपरिमहः तैः
कृत्वाऽर्चया—यूजया । 'अन्यतः' अन्यस्मिन् पार्श्वे 'वर्णोद्घर्णस्त्रपन-
वसनालेपनापीडपुण्ड्राऽलङ्कारैस्त्रं प्रभुं मामपि चालञ्चकार' धानाङ्क-
वना इति लोके ह्येवै वर्णोद्घर्णो, स्त्रपनं स्नानविधापनम्, वसनानि
वस्त्राणि, आलेपनं चन्दनचर्चनम्, आपीडो मुकुटः, पुण्ड्रं तिलकम्,
अलङ्काराः केयूरहारमुद्रादिकाः । एकस्मिन् पार्श्वे एकतः, अन्यस्मिन्
पार्श्वे अन्यतः "आद्यादिभ्यः" (सि० ७-२-८४) तस् प्रत्ययः ।
अत्र वन्धुवर्गस्य राजसमूहसत्कारवरवधूऽङ्गारवैद्यव्येण विवाहस्य
गौरवं प्रतिपादितम् । अत्रातिशयोक्तिरीपकानुप्रासाः ॥ ३० ॥

रोदोरन्ध्रे सुरनरवराहृतिहेतोरिवोर्ध्व-

रातोर्ध्वापध्वनिभिरभितः पूरिते भूरितेजाः ।

अध्यारोहन्मदकलमिभं विश्वभर्तापवाहं

गत्यैवाधःकृतिमतिवरां प्रापिपत् पौनरुत्थम् ॥ ३१ ॥

('भूरितेजाः' प्रभूतदीप्तिमान्) 'विश्वभर्ता' भीनेमिनाथ औ-

पवाहं इभं अध्यारोहन् सन् 'अतिवरां' अत्यर्थं पौनरुत्थं 'प्रा-
पिपत्' प्रापितवान्, राजा यस्योपरि चटति स पट्टमजेन्द्र औपवाहः
कथ्यते यतः—'राजवाहस्तूपवाहः' (अभिधान० ४-२८८)
इति वचनान् । किंविशिष्टम् ? मदकलं स्पष्टम्, पुनः कथंभूतम् ?

गल्लेवाधःकृतम् , कोऽर्थः ? अत्रेऽपि भगवता गजो गन्याऽधःकृतः
 गजपतेरप्यधिकलीलागतिव्यान् , पुनरपि तं गजेन्द्रमारोहणेनाः
 कुर्वन् अत्यर्थं पौनरुप्यं प्रापितवानित्यर्थः । कः मनि ? 'आनोर्दान-
 ध्वनिभिः' वादिग्रममूहनादेः 'उभेः' अतिशयनो रोदोरन्ध्रे 'अमितः'
 ममन्तान् पूरिते सति रोदम्शब्देनाकाशपृथिव्यौ कथ्येते तयो-
 रन्तराले विचरे । किमर्थम् ? उत्प्रेक्ष्यते—'मुरनखराहूतिहेनोरिव'
 आकाशे मुरा भुवि नखराम्नेषामाहूतिः आकाशं तस्य हेतोरिव,
 ते ध्वनयो रोदोरन्ध्रं स्वभावात् पूरयन्तः मन्ति किन्तु मुरनख-
 राणामाकारणार्थमिति, विवाहे हि सर्वेषां शिष्टानामाकारणं कि-
 यत इति । प्रापिपदिति "आप्तृद् व्याप्तौ" आप् प्रपूर्वः, प्राप्नुवन्तं
 प्रायुङ्क्त णिग्, अद्यतनी-दिप्रत्ययः "णिश्चिदुसुकम कर्नरिडः"
 (सि० ३-४-५८) इप्रत्ययः, "स्वरादेर्द्वितीयः" (सि० ४-१-४)
 इति पिद्विर्वचनम्, "णेरनिटि" (सि० ४-३-८३) णिग्लोपः ।
 अत्रोत्प्रेक्षापर्यायोक्त्यतिशयानुप्रासाः ॥ ३१ ॥

सर्वैः प्राप्तेऽप्यधिकमुचिते साधु संभावितो यत्

पूर्वो भागो भुवनविभुना स्कन्धमध्यास्य नैयम् ।

अद्याप्येनं ननु गजपतेः प्राभवं विप्रकारं

स्मारं स्मारं भजति कृशतां साऽपरा सिद्धमाना ॥ ३२ ॥

सा 'गजपतेः' गजेन्द्रस्य अपरा सिद्धमाना सर्ता कृशतां
 भजति, अपराशब्देन गजस्य पश्चिमो भागः कथ्यते, स स्वभा-
 वेन तलिनो भवति, तत्र कथिरुत्प्रेक्षामाह—नन्विति उत्प्रेक्ष्यते—
 'अद्यापि' अद्य यावत् एनं 'प्राभवं' प्रभोः श्रीनेमिनाथस्य सम्ब-
 न्धिनं 'विप्रकारं' पराभवं 'स्मारं स्मारं' आभीक्ष्येन स्मृत्वा, एनं
 कम् ? यत् 'भुवनविभुना' विश्वस्वामिना श्रीनेमिनाथेन 'स्कन्धम-
 ध्यास्य' गजेन्द्रस्य स्कन्धमारुह्य पूर्वो भागः 'साधु' भव्यं यथा भ-
 वति 'सम्भावितः' सम्मानितः, 'इयं' अपरा न सम्भाविता, क
 सति ? पाणिप्रहणोत्सवे 'सर्वैः' इति सामान्योक्त्या सम्बन्धिवन्धु-

भिन्नपरिजनप्रकृतिजनैः 'उचिते' योग्ये अधिकमपि प्राप्ते सति, अयमर्थः—पाणिप्रदणप्रस्तावे सर्वस्यापि मारा क्रियते, यस्य यन् आभरणपट्टदुहृन्त्यट्टादारादि उचितं स्यात्तदीयते तदा प्रभोः परिण-यावमरे सर्वयोग्यादधिकमपि शृङ्गारादिकं प्राप्तम्, गजेन्द्रस्वारोदणे पूर्वभागः कुम्भस्थलादिकः सम्मुग्गतया सम्भाव्यते न पश्चिमभागस्तु पृष्ठोऽपि न, अतोऽद्य यावद् गजेन्द्रस्य पूर्वभागः प्रभुणा पाणिप्रदणोन्मवे सम्भावितत्वात्तुष्ट इवोप्रतोऽभून्, पश्चिमभागस्तु तदा न सम्भावित इति पराभवस्मरणादिव अद्य यावन् कृशो भवतीति । आभीक्ष्ण्येन स्मरणं पूर्व स्मारं स्मारम्, प्राक्काले "एषाम् चाभीक्ष्ण्ये" (मि० ५-४-४८) इति णम् । अत्रोत्प्रेक्षापहु-त्यनुप्रासाः ॥ ३२ ॥

शीतज्योतिः ससकलकलः पुण्डरीकापदेशात्

गावो बालव्यजननिभतश्चन्द्रिका चेलदम्भान् ।

तारा मुक्तामणिगणमिषान्निर्निमेषं पिवद्भि-

देवं सेवास्थित इति तदाऽतर्कि नैशः प्रदेशः ॥ ३३ ॥

'तदा' तस्मिन् प्रस्तावे जनैः 'नैशः प्रदेशः' रात्रिमन्थन्धी प्रदेशः 'इति' अमुना प्रकारेण 'सेवास्थितः अतर्कि' विचारितः सेवायै(यां) स्थितः सेवास्थितः, अधिकारात्प्रभोरित्यर्थः । किंविशिष्टैर्जनैः ? 'देवं' श्रीनेमिनाथं 'निर्निमेषं' निमेषरहितं यथा भवति 'पिवद्भिः' अत्यादरेण दर्शनं पानमुच्यतेऽतः पश्यद्भिरित्यर्थः । इतीति किम् ? 'पुण्डरीकापदेशान् शीतज्योतिः' चन्द्रः पुण्डरीकं छत्रं तस्यापदेशान् मिषान्, किंविशिष्टः शीतज्योतिः ? 'ससकलकलः' सकलामिः कलामिः सह वर्तन इति ससकलकलः, 'बालव्यजननिभतो गावः' बालव्यजनानि पामराणि तेषां निभतः कपटान् गावः किरणानि, 'चेलदम्भान्' अत्युज्वलविभ्राजमानवस्त्रदम्भान् 'चन्द्रिका' चन्द्र-व्योक्ता, 'मुक्तामणिगणमिषान् तारा' छत्रे आभरणेषु व्यष्टा मौक्ति-कपङ्कयः ताराः, एवं चन्द्रचन्द्रकिरणचन्द्रज्योत्स्नातारकाभिः कृत्वा

रात्रिसम्बन्धी प्रदेशः किं दिवाऽपि स्वामिनं सेवितुमागतः ? इति निशाया अयं नैशः “निशाप्रदोषान्” (सि० ६-३-८३) इत्यण् । अत्रापहुत्यतिशयोक्त्यनुप्रामाः ॥ ३३ ॥

अग्नेऽभूवन् करिहरिरथारूढवृष्णिप्रवीरा

नानायानाधिगतगतयो वीरपत्न्यश्च पश्चात् ।

उत्कोशासिप्रहरणभृतः पत्नयः पार्श्वदेशे

प्रत्यावृत्तेः प्रकृतिविरतस्यास्य भीत्येव मार्गात् ॥ ३४ ॥

‘करिहरिरथारूढवृष्णिप्रवीराः’ अग्नेऽभूवन् करिणो गजाः, हरयः गुरङ्गाः, रथाः प्रसिद्धाः, नानारूढा वृष्णयो यादवास्तेषां प्रवीराः प्रकृष्टवीराः, ‘च’ अन्यन् वीरपत्न्यः पश्चादभूवन्, किरूपाः ? ‘नानायानाधिगतगतयः’ नानायानैः रथमुग्यामनादिभिः कृत्वाऽधिगता प्राप्ता गतिर्योमिन्नाः, ‘पत्नयः’ पदातिकाः पार्श्वदेशेऽभूवन्, कथम्भूताः ? ‘उत्कोशासिप्रहरणभृतः’ कोशः रथविधानकं कोशादुत्क्रान्तानि विधानवर्जितानि उत्कोशाणि असिप्रहरणानि रथविधानानि विधत्तीति उत्कोशासिप्रहरणभृतः । इत्यर्थे-अस्य मार्गात् प्रत्यावृत्तिः पश्चाद्गहनतस्याः ‘भीत्या’ भयेनेव, किविशिष्टस्यास्य ? ‘प्रकृतिविरतस्य’ स्वभावेन विरक्तस्य, अयमर्थः—अयं भगवान् स्वभावाद्द्विरक्तो रथेऽद्वित्वा यार्ताणि सर्वतो जनैर्वेष्टितः । अत्रोत्प्रेक्षा-नुप्रासान्तिशयोक्तयः ॥ ३४ ॥

भामुद्रोद्गं सृतिमुपपतः पत्न्युगघोतनोत्कै-

रात्रोर्धोपच्यनिनिगमनादेव धार्जं भजत्रिः ।

पौरगांराननदक्षिभरैर्दृतिरुमान्तरेण-

तस्यं नैराप्यधिकरुचिरेरिगुपादिन्यतेय ॥ ३५ ॥

इत्यर्थे-‘पौरैः’ नागरैः इति पारसरे ‘उपादिन्यतेषु’ अकथ्यत इव, इतीति किम् ? अत्रानिरपिदक्षिभरिणः ‘दृतिरुमान्तरेण’ अन्तरेण चर्चं विना नैव ‘एतस्यं’ गन्तव्यम्, अधिका दक्षिः इच्छा देवं देऽपिदक्षिभरिः नैः, पुनः कथम्भूतेः ? ‘गौतमनदक्षिभरिः’

गौर उज्ज्वल आननस्य मुरस्य रुचिभरः श्रीमरो येषां ते
 गौराननरुचिभराः सैः, यथाऽन्यत्रापि विवाहादौ धाढममिलाप-
 युक्तरपि आकारणं विना न गम्यते । पुनः किंविशिष्टैः ? आतोद्यौ-
 घध्वनिनिशमनादेश 'वाजं' वेगं भजद्भिः, आतोद्यानां घादिघ्राणा-
 मोघः समूहः तस्य ध्वनेः शब्दस्य निशमनम् आकर्णनं तस्मान्,
 (पुनः) किंविशिष्टैः ? 'पत्युः' स्वामिन आश्रोतनं दर्शनं तस्योक्ता
 उत्कण्ठिताश्चैरपि । किंविशिष्टस्य पत्युः ? मां 'उद्धोर्द्धु' परिणेतुं 'सृति'
 मार्गं 'उपयतः' आगच्छतः, कोऽर्थः ? लोकाः पतिं द्रष्टुं प्रकाम-
 मुत्कण्ठिता अपि घादिघ्राणि धुत्वैव वेगेन चलिताः, न त्वन्यथा ।
 यद्वादिन्नमयणं तदेव हृनिकर्म आकारणं जातमित्यर्थः । अत्रोत्प्रे-
 क्षाहेत्वनुग्रामाः ॥ ३५ ॥

यावन्नान्दीरवमशृणवं स्नातभुक्तानुलिप्ता

हृत्माकल्पा स्तनितमिव ते केकिनी प्रोषकर्णम् ।

तावद्वातविंधुमिव विभुं तं चकोरी दिदक्षु-

श्वधुःश्रेपं मुमरारशराभ्याहतेवाकुलाऽऽसम् ॥ ३६ ॥

हे जलधर ! अहं यावत् 'नान्दीरवं' द्वादशविधमङ्गलनूर्यनिर्घोषो
 नान्दीत्युच्यते तस्या रवं शब्दं प्रोषकर्णं यथा भवति प्रकर्षेण उच्चैः
 कर्णो यत्र भवजे तन् 'अशृणवं' शृणोमि स्त, किंविशिष्टाऽहम् ?
 'स्नातभुक्तानुलिप्ता' पूर्व स्नाता पश्चाद्भुक्ता ततोऽनुलिप्ता कृतविले-
 पता, पुनः किंरूपा ? 'हृत्माकल्पा' हृत्मा रचित आकल्पः पाणि-
 प्रहणयोग्यवेषो यथा सा । केव ? 'केकिनीव' यथा केकिनी प्रोष-
 कर्णं यथा भवति 'ते' तत्र 'स्तनितं' गर्जितं शृणोति, हे धातः !
 तावद्दहं तं विभुं 'दिदक्षुः' द्रष्टुमिच्छती 'पधुःश्रेपं' पधुः शिवा
 आकुलाऽऽसम् । उद्वेक्ष्यते—'मुमरारशराभ्याहता इव' मुमरारः
 कामस्तस्य शरैः याणैरभ्याहता पीडिता इव, केव ? चकोरीव, य-
 चकोरी विभुं दिदक्षतेऽनो नान्दीरवं धुत्वा तं द्रष्टुमाकुला जातेत्यर्थः ।

चक्षुःश्लेषणं पूर्वं चक्षुःश्लेषम् “स्वाङ्गेनाधुवेण” (सि० ५-४-७९)
इति णम्प्रत्ययः । अत्रोत्प्रेक्षोपमानुप्रासाः ॥ ३६ ॥

पेञ्जूपेषु स्वविषयसुखं भेजिवत्सुत्सुकाया-

मायान्त्यस्मै सखि ! सुखयितुं किं न चक्षूंषि युक्तम् ? ।

इत्यालीनां सुबहु वचनं मन्यमाना विमानं

मत्तालम्बं तदनुचरिताऽग्निश्रियं देवतेव ॥ ३७ ॥

अहं ‘तदनुचरिता’ तासां सखीनामनुचरिता अनुगामिनी सती
‘मत्तालम्बं’ गवाक्षम् अशिश्रियम्, किं कुर्वाणा ? इति ‘आलीनां’
सखीनां वचनं ‘सुबहु’ सुष्ठु अतिशयेन बहु वचनं मन्यमाना ।
इतीति किम् ? हे सखि ! ‘चक्षूंषि’ नेत्राणि ‘सुखयितुं’ सुखं प्रापयितुं
किं न युक्तम् ? अपि तु युक्तम्, अत्र पेञ्जूपेषु चक्षूंषि इत्यत्र बहु-
वचनं सखीबहुत्वापेक्षम्, किंविशिष्टानि चक्षूंषि ? ‘अस्मै’ स्वविषय-
सुखाय दर्शनलक्षणाय उत्सुकायां ‘आयान्ति’ प्राप्नुवन्ति, अनुत्सुक
उत्सुको भवति “च्यवर्थे भृशादेः स्तोः” (सि० ३-४-२९)
क्वड्प्रत्ययः, “दीर्घेश्वीयङ्यक्कोपु०” (सि० ४-३-१०८)
दीर्घः आ, उत्सुकायनं उत्सुकाया “शंसिप्रत्ययात्” (सि०
५-३-१०५) अङ्प्रत्ययः, “आन्” (सि० २-४-१८)
आप्रत्ययः, अत उत्सुकायाम् औत्सुक्यमित्यर्थः । केषु सत्सु ?
‘पेञ्जूपेषु’ कर्णेषु ‘स्वविषयसुखं’ स्वम् आत्मीयं विषयसुखं श्रवणसुखं
‘भेजिवत्सु’ प्राप्तेषु सत्सु । अन्यत्रापि पङ्कायुपविष्टायामेकेषु मिष्टान्नं
स्वादयत्सु अन्ये घुमुक्षिता मिष्टान्नभोजनाय व्याकुला भवन्ति, एवं
चक्षुषी कर्णौ च पङ्कायुपविष्टौ स्तः, तेषु वादित्रादिमधुरध्वनिश्रवण-
रूपस्वविषयसुखभोगान् कर्णेषु तुष्टेषु चक्षूंषि भगवद्दर्शनरूपस्वविषय-
सुखं भोक्तुमत्याकुलानि जातानीत्यर्थः । केव ? ‘देवतेव’ यथा
देवता विमानं श्रयति । अत्र हेत्वनुप्रासोपमाः ॥ ३७ ॥

श्रेयःसारागममुपयमाद्यङ्गमयासनस्थं

नासान्यस्तस्तिमितनयनं पुण्यनेपथ्ययोगम् ।

शुद्धध्यानोपगतमिव सचन्दनस्याङ्गरागै-

स्रत्राद्राक्षं जगदिनमहं भोगिनं योगिनं वा ॥ ३८ ॥

हे भेष ! अहं तत्र 'जगदिनं' जगत्सामिनं 'अद्राक्षं' पश्यामि
म्य, किंविशिष्टम् ? योगिनं 'वा' अथवा भोगिनम्, अलक्ष्यत्वा-
दुभयावस्थे अपि भजन्तमिवेत्यर्थः । किंविशिष्टं जगदिनम् ? 'भेषः-
सारागमं' पूर्वं भोगिपक्षः—भ्रंयोभिः कल्याणैः सारः प्रधानः आगम
आगमनं यस्य, पुनः कथंभूतम् ? 'उपयमाद्यङ्गं' उपयमं पाणि-
प्रदणम् इत्यादीनि अङ्गानि भोगप्रकारा यस्य स तम्, अत्र्ये प्रधाने
गजेन्द्ररूपे आगमे तिष्ठतीति अद्रयामनस्थम्, नासा नासिका तस्यां
न्यस्ते स्तिनिते निधले नयने यस्य स तम्, पुण्यः पवित्रो नेप-
थ्यस्य वेपथ्य योगो यस्य । योगिपक्षे—भ्रयो मोक्षस्तदेव सारं यस्य
ईदम् आगमः सिद्धान्तो यस्य, पुनः किरूपम् ? 'उपयमाद्यङ्गं' उप
सर्मापि यमादीनि अष्टौ अङ्गानि यस्य, यम १ नियम २ आसन ३
प्राणायाम ४ प्रत्याहार ५ ध्यान ६ धारणा ७ समाधि ८ रूपाणि
अष्टौ योगाङ्गानि, अत्र्ये आगमे पश्चामनाशौ तिष्ठतीति । 'नासा-
न्यस्तन्निमित्तनयनं' रणम् । पुण्यं धर्मं एव नेपथ्यस्य वेपथ्य योगो
यस्य । अथोत्प्रेक्षया द्वयोरपि मान्यमाह—मचन्दनस्य 'अङ्गरागैः'
विलेपनैः शुद्धध्यानोपगतमिव, उपगतः संयुक्तः, चन्दनमेव शुद्ध-
ध्यानमित्यर्थः । अत्र भ्रंयोत्प्रेक्षाऽनुप्रासाः ॥ ३८ ॥

मोहोदन्वान्मम निशमनं तस्य जैवावृकस्य

ध्यातन्वत्याः कथमपि तथा तत्र चेधिष्ट पुष्टः ।

कोऽयं काऽहं क किमु विदधामीति तद्वीचिमाला-

लोलघेताः क्षणमवजगे नो यथा जाड्यमाप्ता ॥ ३९ ॥

मम 'तत्र' गवाक्षे तस्य 'निशमनं' विलोकनं 'ध्यातन्वत्याः' कु-
र्वत्याः 'मोहोदन्वान्' मोहसमुद्रः पुष्टः (कथमपि) तथा 'चेधिष्ट'
अवधिष्ट, किंविशिष्टस्य तस्य ? 'जैवावृकस्य' दीर्घायुषः, अन्यस्यापि

‘जैवातृकस्य’ चन्द्रस्य दर्शनेन समुद्रो वर्धते, यथाऽहं क्षणम्
 ‘न अवजगे’ न ज्ञानवती, किंरूपा? ‘जाड्यं’ जडभावं ‘आत्ता’ प्र
 पुनः कथंभूता? ‘तद्वीचिमालालोलश्वेताः’ तस्य मोहसमुद्रस्य वी
 मालाभिः कल्लोलमालाभिः लोलत् चञ्चल इवाचरत् चेतः चित्तं य
 सा, इतीति किम्? अयं कः अहं का? अहं क किमु ‘विदध
 करोमि, अतो मम मोहसमुद्रकल्लोलचञ्चलीक्रियमाणचित्तायाः
 विस्मृतमित्यर्थः । “गाड् गतौ” अवपूर्वस्य परोक्षायाम् एष
 ‘अवजगे’—रूपम् । अत्रानुप्रासश्लेषरूपकातिशयोक्तयः ॥ ३९

कायं देवस्त्रिभुवनपतिर्मर्त्यकीटः क चैषा

यद्यप्यार्षीन्निलयवलजं नो तथापि प्रतीये ।

इत्पूहे मे स्फुरदपि तदा लोचनं भानवीयं

भाग्याभावेऽमुकुलयदहो! कामराजीवराजीः ॥ ४० ॥

हे मेघ! ‘मे’ मम तदा भानवीयमपि लोचनं स्फुरत् भाग्याभा
 सति ‘अहो’ इति आश्चर्ये ‘कामराजीवराजीः’ कामा मनोरया
 एव राजीवानि कमलानि तेषां राजीः श्रेणीः ‘अमुकुलयत्’ सद्दो
 यामाम, भानवीयशब्देन दक्षिणं लोचनं कथ्यते, ततः स्त्री
 दक्षिणलोचनस्फुरणमशुभहेतुः । अथ यद्गानोः श्रीसूर्यस्य संबन्धि
 लोचनं तन् कमलश्रेणीः कथं सद्दोचयतीति विरोधः । क सति
 इति ‘उहे’ विचारे मनि, इतीति किम्? अयं त्रिभुवनपतिर्देव
 कः?, ‘च’ अन्यन् ‘ण्या’ अहं ‘मर्त्यकीटः क’ मर्त्येषु मनुष्ये
 अप्रमिद्धतया कीटकस्येत्यर्थः । यत्तत्पेयः ‘निलयवलजं’ निलयम
 आशामस्य वलजं द्वारम् ‘आर्षीन्’ आगच्छन् तथापि ‘नो प्रतीये
 न शर्मानि प्राप्नोनि यदस्य पाणिग्रहणं मम भविष्यतीति विधास
 न । प्रतीये इत्यथ “इह्न् गतौ” घातोर्वर्तमाना-एतन्न्यये “द्विवादे
 इयः” (सि० ३-४-७२) इति इयश्लेषे रूपम् । मुकुल
 द्वापरीय समकल्पयत् “निलयवलजं तामः प्रगादिप” (सि०

१-४-४२) लिप्प्रत्ययः, हस्तानी-दिप्प्रत्यये रूपम् । मर्त्यकीट इति रूपकत्वात् लिङ्गव्यत्ययः । अत्र विषमविरोधानुप्रासाः ॥४०॥

शान्तं पापं ! क्षिपसि मसिने धीरपूरेऽक्षरगण्डान्
मद्गल्यानामयमर इहामङ्गलं ते रत्नूक्त्वा ।

मामुद्देगं सपदि दधतीमित्यबोधन् वयस्या
यावत्तापत्करणमशृणोदेष रावं पशूनाम् ॥ ४१ ॥

हे मेघ ! यावन् 'वयस्याः' सत्यो मानिति 'अबोधन्' अज्ञ-
स्यन् । विरूपां माम् ? 'सपदि' तत्कालं 'उद्देगम्' उषाटं दधतीम् ।
इतीति किम् ? हे सखि ! 'पापं' दुरितं शान्तम्, त्वं 'ससिते'
सितया शर्करया सदिते 'धीरपूरे' दुग्धपूरे 'अक्षरगण्डान्' अक्षस्य
विभीतकस्य रण्डान् शकलान् क्षिपसि, अपं मद्गल्यानां 'अवसरः'
प्रस्तावः, 'ते' तव 'इह' प्रस्तावे 'अमङ्गलं' दुर्निमित्तमूचकम् उक्त्वा
'रत्नू' पूर्वने, पतावताऽस्मिन्नवसरे मविपादं वचो न वाच्यमिति
भावः । तावन् 'एषः' भगवान् 'पशूनां' तिरश्चां 'करणं' दीनं 'रावं'
शब्दमशृणोत् । ते रत्नूक्त्वा अत्र "निषेधेऽलंकारव्योः क्त्वा" (सि०
५-४-४४) क्त्वाप्रत्ययः । अत्र विषमानुप्रासौ । यावत्सख्यो
मधुरवपनैरुद्देगं स्फोटयन्ति तावद्भविष्यन्महोद्देगकारणमेव भगवता
पशूनां करणरावोऽध्वावीति "कर्तुः क्रियाफलावाप्ति-र्नेवानर्थश्च
यद्भवेत् ।" इति विषमविशेषः, पूर्वार्धेऽपि विषमः ॥ ४१ ॥

हेतुं तेषामवजिगमिषुः प्रन्दने सादिनाऽथो

नाथो नन्वा मुकुलितकरेणेति विज्ञप्यते स्म ।

एषां कीर्तिरिव जलनिधिर्नाथ ! नादेयवाहैः

शूलैः शोभातिशयमयिता गौरवस्ते विवाहे ॥ ४२ ॥

'अथो', अनन्तरं 'सादिना' हस्तिपकेन नत्वा 'नाथः' स्वामी
इति विज्ञप्यते स्म, किंविशिष्टो नाथः ? 'तेषां' पशूनां 'प्रन्दने'

करुणशब्दे 'हेतुं' निमित्तं 'अवजिगमिषुः' ज्ञातुमिच्छुः, किंरूपेण सादिना? 'मुकुलितकरेण' योजितहस्तेन, हे नाथ! 'एषां' पशूनां 'कीनैः' मांसैः 'ते' तव विवाहे गौरवः 'शोभातिशयं' शोभाधिक्यं 'अयिता' प्राप्स्यति । किंरूपैः कीनैः? 'शूल्यैः' शूलाकृतैः, क इव? 'जलनिधिरिव' यथा जलनिधिः 'नादेयवाहैः' नदीसम्यन्धिप्रवाहैः शोभातिशयं प्राप्नोति । अत्र शूलया संरुक्तानि शूल्यानि "शूलोखाद्यः" (सि० ६-२-१४१) इति यप्रत्यये "अवर्णवर्णस्य" (सि० ७-४-६८) इति आलोपे शूल्य इति रूपम् । नदीनामिमे नादेयाः "नद्यादेरेयन्" (सि० ६-३-२) इति एयण्प्रत्यये "अवर्णवर्णस्य" (सि० ७-४-६८) ईलोपे नादेय इति रूपम् । अत्रानुप्रासोपमाद्याः ॥ ४२ ॥

मीलश्रेत्रद्वयमयमदःकृत्य कर्तास्म्यथैत-

निश्चित्यैवं समजमिभमानीनयत् सादिनैपाम् ।

श्रोतःसार्थं विविधगतिना चेतसा बन्धमोक्षा-

लङ्कर्मिणः सकलविषयग्राममात्मेव देवः ॥ ४३ ॥

हे जलधर! 'अयं देवः' भीनेगिनाथः 'सादिना' आधोऽरणेन 'इमं' गजेन्द्रं 'एषां' पशूनां 'समजं' वर्गं वाटकमिति यावन् आनीनयन् । किं कृत्वा? 'मीलश्रेत्रद्वयं' सङ्घुषन्नयनयुगलं यथा भवति एवं निश्चित्य, यदा विचारः स्वहृदि क्रियते तदाऽग्निणी निर्मास्य एकप्रीभूयते इति भावः । एवमिति किम्? अहं अदःकृत्य अथ एतत्कर्तामि, राजीमर्ता हि मुख्यनयनभाषैर्भ्यांनस्य ह्यूलतां वेति न तु हृष्टं भावम्, अतः पशून् मोचयित्वा दीक्षां लाम्बामिदि निश्चयं कृत्वैत्यर्थः । क इव? 'आमेव' यथा आत्मा 'धेतगा' मनसा 'भोतःसार्थं' भोतगां इन्द्रियागां सार्थं गमूदं 'सकल-विषयग्रामं' समस्तप्राणशब्दादिपदार्थराशिं भानयति प्रापयति । अयमर्थः—यथाऽऽत्मा मनसा हेतुभूतेनेन्द्रियाणि स्वविषयान्

शब्दादीन् प्राणयति तथा देवोऽपि सादिना हेतुना इभं पमुवाटक-
मानयदिति । किञ्चिदिष्टेन वेतसा? 'विविधगतिना' विविधा
विचित्रा शब्दादिग्रहणार्थं गतिर्यस्य, सादिनाऽपि किंरूपेण?
'विविधगतिना' विविधा गतिः शानं गजशिक्षास्वामिपित्तानुवर्तना-
दिरूपा वा यस्य स तेन । किञ्चिदिष्टो देवः? 'बन्धमोक्षालङ्घनीः'
बन्धेभ्यो मोक्षे मोचनेऽलङ्घनीः 'कर्मक्षमः, आत्माऽपि कर्मणां
बन्धे मोक्षे षालङ्घनीः समर्थः । भद्रः कृत्य इति "अमहानुपदे-
शोऽन्तरदः" (सि० ३-१-५) इति गतिसंज्ञायां क्तवो यप् ।
समजमिति "अज क्षपणे" संपूर्वः समजनं समजः "समुदोऽजः
पशौ" (सि० ५-३-३०) इति अल्प्रत्ययः । नी द्विकर्मणो
धातुः । अत्रोदात्तोपमादयः ॥ ४३ ॥

दीनोत्पश्यान् पुरवननभधारिणधारबन्धं

षद्धान् बन्धर्गलचलनयोर्वेपिनो मृत्युभीत्या ।

प्रीतः पृथ्वीपतिरिव जवादेप जन्तून् समन्त-

नुन्मोच्य स्वं द्विरदमनयद्वेष्मनः सम्मुपत्वम् ॥ ४४ ॥

हे भेष! 'एषः' भगवान् 'जवात्' वेगान् जन्तून् 'उन्मोच्य'

छोटयित्वा स्वं 'द्विरदं' हस्तिनं वेष्मनः सम्मुपत्वमनयन् ।

किंरूपान् पशून्? दीनं यथा भवति उन् ऊर्ध्वं पश्यन्ति विलोक-

यन्तीति दीनोत्पश्यान्, 'पुरवननभधारिणः' पुरचारिणः छागाऽऽ-

दयः वनधारिणो हरिणतित्तिरादयः आकाशचारिणः पक्षिणः,

पुनः कर्मभूतान्? गलचलनयोः 'धारबन्धं षद्धान्' चारे मुक्तिगृहे

यथा बध्यते तथा बन्धैः रज्ज्वादिभिर्षद्धान्, मृत्युभीत्या 'वेपिनः'

कम्पनशीलान् । क इव? 'पृथ्वीपतिरिव' यथा पृथ्वीपतिः 'प्रीतः'

मुष्टः सन् 'समन्तून्' सापराधान् मरुशादीनुन्मोचयति । कन्

ऊर्ध्वं पश्यन्तीति "प्राग्भाषाद्घेटसः शः" (सि० ५-१-५८) ।

शप्रत्यये "भौदि०" (सि० ४-२-१०८) इति परस्वरूपम् । चारे

वप्यते इति चारवन्धम् “आधारान्” (सि० ५-४-६८) इति सूत्रेण णम्प्रत्ययः । अत्र जातिपरिकरोपमाशाः ॥ ४४ ॥

यानत्याजं सपदि पितरावग्रतोऽथास्य भूत्वा
वर्षा वाप्पप्लवविगलनात् पौनरुक्त्यं नयन्तौ ।

इत्युच्चाते चिरमतमहाजातु! कस्मादकस्मा-
दस्मादश्माऽऽस्फलिततटिनीपूरवत्त्वं निवृत्तः ? ॥ ४५ ॥

‘अथ’ अनन्तरं पितरौ ‘सपदि’ तत्कालं ‘यानत्याजं’ यानं त्यक्त्वाऽस्य अमतो भूत्वा इति ‘उच्चाते’ अवदताम् । किंकुर्वन्तौ ? वाप्पप्लवविगलनात् वर्षाः ‘पौनरुक्त्यं’ पुनरुक्तभावं ‘नयन्तौ’ प्रापयन्तौ, वाष्पाणि अश्रूणि तेषां पुत्रः पूरः तस्य विगलनं क्षरणं तस्मान्, अप्रेऽपि वर्षासु घना वर्षन्तः सन्ति तदा पितरावपि अश्रुप्रवाहैर्वर्षितुं लग्नौ इति वर्षाकालस्य पौनरुक्त्यम् । इतीति किम् ? ‘हे जातु!’ हे पुत्र ! त्वं कस्मान् हेतोः ‘अकस्मान्’ सहसैव अस्मात् ‘चिरमतमहात्’ चिराभीष्टपाणिग्रहणमहोत्सवात् निवृत्तः ?, किं वन् ? ‘अश्माऽऽस्फलिततटिनीपूरवन्’ अश्मसु पापाणेषु आस्फलितः प्रतिहतः तटिनीपूरो नदीपूरस्तद्वत् । अत्र यानं त्यक्त्वा : यानत्याजं “द्वितीयया” (सि० ५-४-७८) इति सूत्रेण णम् । अत्रातिशयो-
चयनुप्रासोपमाः ॥ ४५ ॥

तौ खिन्दानौ यदुपरिवृढो वारयित्वेत्यजल्पद्
बन्धो ! सिन्धो ! विनयपयसामाश्रितान् प्राक् प्रसत्तिम् ।
प्राप्यथो दवयसि कुतः शुचिच्छखादक्षमानान्
नासंभाव्यं किमपि यदि वा ब्रह्मपर्यायसक्ते ॥ ४६ ॥

‘यदुपरिवृढः’ श्रीकृष्णः ‘तौ’ प्रभोः पितरौ ‘खिन्दानौ’ खेदं धरन्तौ वारयित्वा इति अजल्पत्—हे बन्धो ! हे विनयपयसां ‘सिन्धो’ ! समुद्र ! त्वं आश्रितान् ‘प्राक्’ पूर्वं ‘प्रसत्तिं’ प्रसादं ‘प्राप्य’ लम्भयित्वा ‘अथो’ अनन्तरं कुतः कारणात् ‘दवयसि’

परितापयन्ति ? “दृङ्च् परितापे” इति दृ, दवनं दवः, “युवर्ण-
 दृङ्क्वणरणगमदृङ्क्वः” (सि० ५-३-२८) अल्पत्ययः, “नामिनो
 गुणोऽदिति” (सि० ४-३-१) गुणः, दवं करोपि दवयसि
 “णिञ् षट्ठुलं” (सि० ३-४-४२) णिच् सिप्रत्यये रूपम् ।
 किंविशिष्टान् आभितान् ? ‘मुक्चिख्वादह्यमानान्’ मुक् शोकः स
 एव शिरसा ज्वाला तथा दह्यमानान् ज्वाल्पमानान् । ‘यदि वा’
 अथवा ब्रह्मपर्यायसक्ते पुरुषे एतन् किम् (किमपि न) असंभाव्यम्,
 ब्रह्म ब्रह्मचर्यं तस्य पर्यायः परिणामः तत्र सक्ते, अथवा ब्रह्मणो
 ब्राह्मणस्य पर्यायो बाह्यस्त्वत्र सक्ते, यद्यपि ब्रह्मपर्याया द्विजाद्या
 ब्रह्मोऽपि सन्ति तथाऽयत्र सिन्धुमाधर्म्याद्दहनाधिकायाश्च बाह्यो
 ऽभ्यते, अत्रापि सिन्धौ लोकहृदया बाह्यो ज्वलन् वर्णयते, ब्रह्म-
 हृदयेनापि ब्राह्मणः कथ्यते, यतः “सूर्यत्रावाक् मागर्वाश्वमेधिन्
 मकृद्दहमिति ब्रह्महन् मा विषादी” इत्यादि, “ब्रह्मस्त्रीभूणगोपात०”
 इत्यादि योगशास्त्रादिप्रसिद्धेः । अत्र विरोधसमसमासोक्तिरूपकानु-
 प्रामाः । “नासं०” इत्यादि समम् ॥ ४६ ॥

कारुण्यौक्यरिपु विघृणो बन्धुतायां सुतृष्णक्

मुक्ता मूर्त्तिद्विपि कुलकनीस्त्रीकृतौ वीततृष्णः ।

कौलीनात्तेर्दरविरहितः संसृतेः कान्दिशीकः

प्रारन्धार्थास्त्यजसि भजसेऽप्रस्तुतांस्तन्नमस्ते ॥ ४७ ॥

हे बन्धो ! ‘तन्’ तस्मात्कारणान् ‘ते’ तुभ्यं नमोऽस्तु, अयं
 नमस्कारो निन्दास्तुतिरूपः । यन् त्वं ‘परिपु’ तिर्यङ्मु ‘कारुण्यौकः’
 कारुण्यस्य करुणाया ओकः स्थानम्, ‘बन्धुतायां’ बन्धुसमूहे
 ‘विघृणः’ निर्दयः, मुक्ता ‘मुतृष्णक्’ मुहु अतिशयेन तृष्णक्
 दुःखः, किंरूपायां मुक्ता ? ‘मूर्त्तिद्विपि’ मूर्ति शरीरं द्वेष्टि न सहते
 शरीरक्षये मुक्तिभावान्, अन्या या स्त्री भर्तुः शरीरद्वेषिणि विप-
 कन्यारूपा साऽधमा । कुलकनी कुलकन्या तस्याः स्त्रीकृतौ अक्षी-

कारे 'वीतवृष्णः' निःस्पृहः, कुलकनीति कथनेन या उत्तमस्त्रीत्वात्
 मूर्त्तः सुखकारिणीति ज्ञापितम् । 'कौलीनाप्तेः' परापवादः कौलीनं
 तस्याप्तेः प्राप्तेः 'दरविरहितः' दरेण भयेन विरहितः अङ्गीकृत-
 विवाहत्यागेऽत्रापवादान्न विभेषि । 'संसृतेः' संसारान् 'कान्दिशीकः'
 भीरुः । 'प्रारब्धार्थान्' विवाहमुख्यान् त्यजसि, 'अप्रस्तुतान्'
 अप्रारब्धान् वैराग्यमुख्यान् भजसे । अन्यो विवेकवान् पूर्वं प्रारब्धं
 कार्यं समाप्य पश्चादन्यत् कार्यान्तरं प्रारभते । बन्धूनां समूहो
 बन्धुता "प्रामजनबन्धुगजमहायासल्" (सि० ६-२-२८)
 तल्प्रत्ययः, त, "आत्" (सि० २-४-१८) आप्प्रत्ययः ।
 वृष्णगिति "अितृपच् पिपासायां" वृष्यतीत्येवंशीलः "वृषिभृषि-
 स्वपो नजिह्" (सि० ५-२-८०) नञ्प्रत्ययः, नस्य णत्वम् ।
 अत्र विरोधरूपकममुक्षयपर्यायोक्तव्याजस्तुत्यगुप्राप्ताः । सर्वेषा-
 ष्यर्थेन भगवतो वैराग्यमेव वर्णितमिति पर्यायोक्तम् ॥ ४७ ॥

नर्तेऽर्तीनां नियतमवरायावरीमां तपस्यां

यस्योदकैः सततगुणकृत्कृत्यमर्घ्यं सतां तद् ।

दामत्कर्मप्रसितभविनो मोचयिष्ये चरीन् वा

नेमिः प्रत्यादिशदिति हरिं भूरि निर्बन्धयन्तम् ॥४८॥

नेमिः 'हरिं' भीकृष्णं 'इति प्रत्यादिशन्' इत्युक्तया निषिद्धयान् ।
 किंरूपं हरिम् ? 'भूरि' अत्यर्थं 'निर्बन्धयन्तं' आमहं कुर्वन्तम् ।
 इतीति किम् ? हे हरे ! इमां 'तपस्यां' दीक्षां 'वृत्ते' यिना 'अवरा'
 काऽपि स्त्री ('नियतं' निश्चितम्) 'अर्तीनां' बाधानां 'न अवावरी'
 न भवनेत्री स्मृतिवृत्तिं यावन् । 'सतां' साधूनां तन् 'कृत्यं' कार्यं
 अर्घ्यं स्थापयन्, यस्य उदकैः 'सततगुणकृत्' निरन्तरगुणकारी स्यात्,
 "उदकैः तद्भुवं पश्यम्" (अग्नि० वि० २-७६) उग्ररक्षाशोद्धवं
 पश्यमुदकैः कृष्यते । अहं दाम बन्धनं नदिवापरमि न्दाममि यानि
 कर्मानि नैः प्रतिता बद्धा ये भक्तिः प्राप्तिभ्यान् 'मोचयिष्ये' बन्ध-
 नान्धनेभ्यः शोचयिष्यामीत्यर्थः । कानिच ? 'वा' इवार्थे, 'चरीन् वा'

रयः तिर्यञ्चः तानिच, यथा तिर्यञ्चो षन्धनान्मोचिताः । 'नतेऽ-
नां' न कृते अर्त्तानाम् इति पदानि । तपस्यामित्यत्र "कृते द्वितीया
(सि० २-२-११४) इति कृतेयोगे द्वितीया । अवावरी
भोण् अपनयने" इति भोण् धातुः, भोणतीति "मन्वन्कृनिष्पिष्
पिन्" (सि० ५-१-१४७) क्त्, "अहृन्पञ्चमस्य कित्ठिति"
सि० ४-१-१०७) णकार आकार "भोदौभोऽवाव्" (सि०
-२-२४) इति अव् "लोकान्" (सि० १-१-३) ततोऽ-
वन् इति सिद्धम्, "णम्वरापोषाद्भनो रभ" (सि० २-४-४)
प्रत्ययः, णकारस्य रकारो "लोकान्" (सि० १-१-३) इति
वावरी सिद्धम्, प्रत्ययः सि, "दीर्घेऽप्यञ्चनान्तेः" (सि०
-४-४५) सिलोपः । दामेषापरन्ति "कृन्तुः क्विप् गर्भेऽपि-
दातु द्विन्" (सि० ३-४-२५) क्विप्, "नाम्नो नोऽनहः"
सि० २-१-९१) नलोपः, "अप्रयोगीन्" (सि० १-१-३७)
मन्तीति वर्तमाना-ञानृप्रत्ययः । अत्रोपमारूपकदेत्वलद्वाराः॥४८॥

तसिधेवं प्यवसितवति प्रश्नधमेमपाशा

नाशाश्वासच्छलपरिगलजीविता यादवौषाः ।

गोरम्नाडं गुगुरु रुद्रु रोदसी रोदयन्तः

प्रत्युत्पन्नप्रतिरवमिपान्मुष्टसर्वस्ववत्ते ॥ ४९ ॥

ते यादवौषाः 'सोरम्नाडं' यथा भवति उरमस्ताडनं पुट्टनं
रम्नाडः, मह उरम्नाडेन वर्तते इति सोरस्ताडम्, 'गुगुरु' अत्यर्थं
यथा भवति 'रुद्रुः' रुद्रितवन्तः । क मति ? 'तम्मिन्' भगवति
त्वं 'व्यवसितवति' निमित्तवति सति यन्मया प्रथमेव प्रदीतव्यम् ।
नविशिष्टा यादवौषाः ? 'प्रश्नधमेमपाशाः' प्रश्नधः शिथिलीभूतः
मपाशाः श्लेह्यन्धनं येषाम्, पुनः कथंभूताः ? 'नाशां' नाशा
तासिका तस्याः श्वासस्यश्च च्छलेन परिगलन् व्यवमानं जीवितं
जीवितव्यं येषाम् । किं रुदन्तः ? 'प्रत्युत्पन्नप्रतिरवमिपान् रोदसी'

रोदयन्तः, प्रत्युत्पन्नः समुत्पन्नः प्रतिरवः प्रतिदाहः तस्य निगार्
रोदमी आकाशावृथियौ । किंवा? 'मुष्टसर्गस्यायन्' यथा मुष्टसर्गशा
रुदन्ति । अत्र जालपद्भ्युपमानुप्रासाः ॥ ४९ ॥

तेषामेव प्ररुदितयतां किङ्करभाकिचक्रो-

पोपानीतं विदधदभितोऽप्यधिंसादर्धसार्धम् ।

प्रातः प्रातः सामन्नगतो डिण्डिमोद्भोगपूर्वं

प्राकंस्तामौ वितरणमथो वारिंके हर्षधाम ॥ ५० ॥

'अथो' अनन्तरं 'असौ' भगवान् प्रातः प्रातः स्वभरतगणो
'डिण्डिमोद्भोगपूर्वं' डिण्डिमः पददम्य उद्भोगपूर्वकं 'वारिंके'
सांभारिकं 'वितरणं' दानं 'प्राकंम्' प्रारम्भान् । केषां किंभूता-
नाम्? 'तेषां' यादवानां 'प्ररुदितयतामेव' रोदितुं प्रारम्भानामेव ।
किं कुर्वन्? 'अभितोऽपि' सामन्नतोऽपि 'अर्धसार्धं' द्रव्यसम्भवं
'अधिंसात्' वापद्यायधं रिद-वत् । किंवापार्धसार्धम्? 'किङ्करभा-
किचक्रोपोपानीतं' किङ्करता किङ्करवदायता नाकिचक्रेण देवदूतेन
वच समीरे उपानीतं दौकितम् । किंवापि रिदणम्? 'हर्षधाम'
स्वष्टम् । तेषामियत्र "नदी वाऽनाररे" (नि० २-२-१०८)
इत्यत्र (इति) नदी, यथा हरतो लोहस्य हरति वा लोहे प्राप्ता
कीन् । प्ररुदितयतानियत्र प्र-उपगतोः प्रारम्भे "सगर्भःर्धमृच्छि-
बनुतेः" (नि० ५-१-११) इत्यनेन चरिरे अर्धसार्धः ।
किङ्कर इत्यत्रार्थेन "दनुः किङ्क" (नि० ३-४-२५) इति
किङ्क, "प्रम्यन्तारैः" (नि० ०-४-४३) प्रम्यन्तारोः,।
"अथोऽपि" (नि० १-१-१०) विदोः, किङ्कराणि
वदन्तानि "अथयताः" (नि० ५-२-२०) शशुपदये किङ्कर-
मिति विदन्, किङ्करश्च मप्रःचपकं च किङ्कराःचपकं तेभ ।
अर्धेणु अर्धसार्धेणु "अथोऽपि" (नि० ०-२-१३३) इति
अथयताः । अथोऽपि "अथु वार्धोऽपि" अथुः, "अथोऽपि" ।

तस्य बहन्स्य पुनरुद्धरणं न भ्याद्यथा यदि त्वमपि अग्निपूज्यस्वजनसा-
 श्चिकं परिणीय मुष्ठाऽभविष्यन् सदा तय सत्याः पुनः पाणिग्रहणं
 नाघटिष्यन्, किन्तु स्वमपरिणीतैव मुष्ठाऽसि अतन्त्रव पुनरन्यो वरो
 भविष्यतीत्याह—‘अथ’ अनन्तरं तव ‘राजन्यानां’ राजकुमाराणां
 (अभिगुणतरो) अन्यः ‘विषोढा’ वरो भावी, अतो नेमिनाथे
 घलितेऽपि अधृतिर्न कार्येति भावः । धूमध्वजश्च गुरुजनश्च धूम-
 ध्वजगुरुजनौ, तयोरप्रे अप्रेधूमध्वजगुरुजनम् “पारे मध्येऽप्रेऽन्तः
 पष्ट्या वा” (सि० ३-१-३०) इति सप्तम्या अलुप्, अल्यधी-
 भावः ममासः । राजन्यानामित्यत्र “सप्तमी चाविभागे निर्धारणे”
 (सि० २-३-१०९) इति षष्ठी राज्ञोऽपत्यानि राजन्याः “जातौ
 राशि (ज्ञः)” (मि० ६-१-९२) इति यप्रत्ययः । विषोढेति
 “वर्ही प्रापणे” घह, विवहतीति विषोढा “णकट्षौ” (सि०
 ५-१-४८) टच्-प्रत्ययः, “हो धुद् पदान्ते” (सि० २-१-८२)
 ह ढ, “अधधतुर्धात्तथोर्धः” (सि० २-१-७९) त घ, “तवर्गस्य
 ध्रवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे षट्षर्गा” (सि० १-३-६०) घ ढ,
 “सहिवहरोष्वावर्णस्य” (सि० १-३-४३) पूर्वढलोपः अकार
 ओ सि इत्यादि । अत्र विषमसमाघट्टकाराः ॥ ५३ ॥

क प्रावाणः क कनकनगः काक्षकाः कामरट्टुः

काचांशाः क क दिविजमणिः कौडवः क धुरसम् ।

कान्ये भूपाः क भुवनगुरुस्तस्य तद्योगिनीव

ध्यानाश्लेष्ये समयमिति ताः प्रत्यथ प्रत्यजानि ॥ ५४ ॥

हे मेघ ! अहन् अथ ‘ताः’ सखीः प्रति इति ‘प्रत्यजानि’ प्रतिष्ठा-
 तयती । इतीति किम् ? अहं ‘तन्’ तस्मात्कारणान् योगिनीव तस्य
 ध्यानान् ‘समयं’ कालं ‘श्लेष्ये’ गमयिष्यामि । तन् किम् ? हे
 सख्यः ! क ‘प्रावाणः’ पापाणाः ? क ‘कनकनगः’ मेरुः ?

याति, त्रिविदिष्टसवम् ? (विश्वविद्याभिनन्द्यः) स्पष्टम् । 'तदपि च'
 तथापि च 'सा इयं' अहं आगार्हस्थ्यस्थिति 'अमुष्यैव' भगवत्
 'आशां' इच्छां (इति) विदधती अस्वाम् । अयं भावः—यावत्स
 भगवान् गृह्योऽभून् तावत्सव्यासा न मुक्ता यन् अशाङ्गीकरिष्यति
 वस्त्ये वा, येष ? 'प्रजेव' यथा प्रजा 'आवार्षिकर्ष' वार्षिकाणि
 वर्षासम्बन्धीनि क्रश्यानि नक्षत्राणि तानि यावत्सवैवाशां विदधती
 त्रिष्टुति, यथा स्वयि स्पष्टवृष्टिं कृत्वा गते सति यावदूर्ध्वानक्षत्राणि
 भवन्ति तावत्सव्यासाऽऽशां सुर्वेव त्रिष्टुति, यद् अथ वर्षिष्यति
 वस्त्ये वर्षिष्यतीति । अत्रिर्यंवारमिति निर्देशं कृत्वा तिर्यंवारम्
 "त्रिर्यंवारवर्गे" (सि० ५-४-८५) इति जन् । गार्हस्थ्यस्थि-
 तेर्यावन् आगार्हस्थ्यस्थिति "आडावधौ" (सि० २-२-७०)
 इति पञ्चमीप्रान्तौ "पथंवाहवदिरच् पञ्चम्या" (सि० ३-१-३२)
 इत्यध्ययीभावः समानः । एवमावार्षिकर्षमिति श्रेयम् । अत्र
 दृष्टान्तोपमायाः ॥ ५५ ॥

इति आषाढं-भीमन्मेरुगुहसूरिविरचितायां भीमन्मेरुगुह-
 मदाकाव्यटीकायां सूतीकाः सर्गः ॥ ३ ॥

यासि, किंविशिष्टस्त्वम् ? (विश्वविश्वाभिनन्द्यः) स्पष्टम् । 'तदपि च'
 यथापि च 'सा इयं' अहं आगाह्स्त्वस्थिति 'अमुष्यैव' भगवत
 'आशां' इच्छां (हृदि) विदधती अस्वाम्, अयं भावः—यावत्स
 भगवान् गृहस्थोऽभूत् तावन्म्याशा न मुक्ता यन् अद्याहीकरिष्यति
 वस्ये वा, केच ? 'प्रजेव' यथा प्रजा 'आवापिर्कर्ष' धार्मिकाणि
 यथासम्यन्धीनि ऋक्षाणि नक्षत्राणि तानि यावत्तवैवाशां विदधती
 तिष्ठति, यथा त्वयि गण्टवृष्टिं कृत्वा गते मति यावद्वर्षानक्षत्राणि
 भवन्ति तावज्जनस्तवाऽऽशां कुर्वन्नेव तिष्ठति, यद् अथ धर्मिष्यति
 वस्ये धर्मिष्यतीति । अनिर्यकारमिति निर्यञ्चं कृत्वा तिर्यङ्गारम्
 "तिर्यंचापवर्गे" (सि० ५-४-८५) इति णम् । आह्स्त्वस्थि-
 तेयावन् आगाह्स्त्वस्थिति "आहावधौ" (सि० २-२-७०)
 इति पञ्चमीप्रानौ "पर्यपाद्वहिरच् पञ्चम्या" (सि० ३-१-३२)
 इत्यद्वययीभावः समासः । एवमावापिर्कर्षमिति ज्ञेयम् । अत्र
 दृष्टान्तोपमायाः ॥ ५५ ॥

इति भाष्यं-धीशीलरत्नसूरिविरचितायां धीर्जनमेघदूत-
 महाकाण्डटीकायां तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः सर्गः ।

श्रीनेमीशः प्रतिदिनमथो ह्येष्टिमष्टौ च लक्षा
हेमः प्रातर्दददभिजनं कल्पमालायते स्म ।

चित्रं कम्प करकिजलं ना...प पादप्रदेशे

लगाः पुण्यास्मिन्मुमनसश्चायया चाग्नि विश्वम् ॥ १ ॥

अथो अतन्तर श्रीनेमीश प्रतिदिन प्रातः प्रभाते 'अभिजनं'
लोकमभिनुस्तीत्य 'हेम' सुवर्णस्य सोऽप्युष्टौ च लक्षा ददत्
सन इत्यन्ता पादना...प पादप्रदेशे स्म । 'चित्रं' आश्चर्यं
करकिजलं ना...प पादप्रदेशे स्थितलक्षणत्वेन करो न
कम्पते स्म, पादप्रदेशे पुण्यस्मिन्मुमनसश्चायया अथा पुण्यैः मुकृतैः स्मिता
विकल्पात् सुमनस गात्र च कल्प 'चायया' शोभया विश्वं
'आग्नि' व्यापम् । अन्तर्गतत्वे स्मितात्पुण्येण कम्पते, पुण्यानि
पवित्राणि सन्ति ॥ १ ॥ अन्तर्गतत्वेण अन्तर्गतेः अन्तर्गतेः अन्तर्गतेः अन्तर्गतेः
लक्षात्प्रातर्दददभिजनं ना...प पादप्रदेशे स्म । लक्षशब्दः
स्त्रीहीनत्विद्वा । अतोऽनोपमानपत्रेकश्रेयाः ॥ १ ॥

चिन्तार्त्तं त्वदपगतज्ञानदेशः गुरुदुः

स्वधेनुः सा पशुगतिगता पूर्णकुम्भश्च मृत्ना ।

चिन्तार्त्तं जगति चित्तम् रुस्मर तादि दोषैः

प्रोक्तैरन्यैरपि परिहृतः मेघ केतोपमेघः ॥ २ ॥

हे मेघ 'चिन्तार्त्तं' चिन्तामणि, 'दृपत' पाषाणः, 'गुरुदुः'
कल्पवृक्षः 'अपगतज्ञानदेशः' अपगतो ज्ञानस्य देशो यस्मात्स जड
इत्यर्थः, विशिष्टज्ञानाभावादेवमुक्तम् । सा 'स्वधेनुः' कामधेनुः 'पशु-
गतिगता' भ्रंष्टेय, 'च' अन्यन् 'पूर्णकुम्भः' कामकुम्भः 'मृत्ना'

इत्तिका, ततः स एष भगवान् केन 'उपमेयः' उपमानयोग्यः ?
 के कुर्वन् ? 'जगति' पृथिव्यां 'चिन्तातीतं' चिन्तातिक्रान्तं रुक्म-
 न्नादि 'दितरन्' ददन्, रुक्मं सुवर्णं, रत्नानि पद्मरागादीनि, आदि-
 ष्वाहुकृत्वाभरणहस्तितुरगादिपरिग्रहः। किंविशिष्टो भगवान्? प्रोक्तैः
 विषैः चिन्तामण्यादिसम्बन्धिभिः अन्यैः अप्रोक्तैरपि दोषैः 'परिहृतः'
 इत्युक्तः, अतः स भगवान् दानगुणेन अनुपमान एवेत्यर्थः। अत्राति-
 योक्तिममुषयाद्याः ॥ २ ॥

सम्पूर्णायां शरदि शरदः प्राक्तनतीं कदाचिन्
 नेमिः क्षेमङ्करचरितधीर्याप्ययानाधिरूढः ।

शक्रेशानाधिपधृतचलद्यामरोपास्यमानः

शुद्धध्यानद्वयनत इव उद्यत्लक्ष्येक्ष्यकीर्तिः ॥ ३ ॥

देवव्यूहैः ममनुचरितः सर्वतो मागधद्भि-

र्ज्ञातेषु प्रसूतमतिभिः साश्रुभिर्दृश्यमूर्तिः ।

दिव्यातोद्ये निनदति मया काननं भूपिताङ्गो

गच्छन् दृष्टो रविरिव वनाक्षीरजिन्या गवाक्षान् ॥ ४ ॥

॥ युग्मम् ॥

हे मेघ ! पाणिग्रहणत्यागादनु 'शरदि' वर्षे सम्पूर्णायां 'शरदः'
 इत्युक्तकालान् 'प्राक्तनतीं' पूर्वतीं वर्षासु ऋतौ 'कदाचिन्' कस्मिंश्चिद-
 क्षणमरे मया 'गवाक्षान्' गवाक्षमारुह्य नेमिः 'काननं' वनं गच्छन्
 दृष्टः । किंरूपो नेमिः ? 'क्षेमङ्करचरितधीः' क्षेमङ्करं कल्याणकारि-
 त्वचरितं चरित्रं तत्र धीः बुद्धिर्यस्य, पुनः कथंभूतः 'याप्यया-
 नाधिरूढः' याप्ययानं शिविकां अधिरूढः 'शक्रेशानाधिपधृतचल-
 द्यामरोपास्यमानः' सौधमेन्द्रेशानेन्द्राभ्यां धृताभ्यां चलद्यां चाम-
 र्याभ्यामुपास्यमानः सेव्यमानः । उत्प्रेक्ष्यते—शुद्धेन ध्यानद्व-
 येन धर्मध्यानशुद्धध्यानरूपेण नत इव । 'उद्यत्लक्ष्येक्ष्यकीर्तिः'
 उद्यत्स्य लक्ष्येण निवेण ईक्ष्या दर्शनीया कीर्तियस्य । पुनः कथंभूतः ?

देवव्यष्टैः सर्वतः । सर्वेषां च समनुत्तरितं मम मामग्नयेन अनु-
चरितं अनुगतं विष्णवे च यत् । मागधद्विः । मागधैरिव आव-
रद्विः । 'जातेषु स्वप्नेषु धमन्मन्त्रिभिः' धमन्ना विष्णुता मतिः
बुद्धिर्येषां ते धमन्मन्त्रोऽप्युच्यते । 'माधुभिः' क्षरद्दधुनेत्रैः
तद्यथा मन्त्रिण्यस्य । 'कमलि' ? 'विष्णवे' ? विष्णुवादित्रे 'निन्दति'
शब्दात्प्रमाणे मन्त्रि । 'विष्णु' ? 'मन्त्रिणा' ? 'मन्त्रिणा' । क
द्वय ? 'रविरिव यथा नारद्विन्वा' कमलिना रविः श्रीमूर्यः 'वनान्'
वनमारिण्यं मानसं तद्वत्तद्वत्तं वनं वनान्यं तदाश्रित्य तत्र
स्थितयेत्यर्थं । 'वन' ? 'वन' ? 'वन' ? 'वन' ? 'वन' ? 'वन' ?
कस्य पानीयस्य ज्ञानतः सुखम् । मायं पश्चिमाग्नेया रविर्निमज्ज-
तीति ऋति । 'क्षेमद्वारे' ? 'क्षेम' ? 'क्षेम' ? 'क्षेम' ? 'क्षेम' ?
(सि० ५-१-१०५) इति जगत्पथः । 'विष्णु' ? 'विष्णु' ? 'विष्णु' ?
इत्यर्थः । (सि० - - - - -) इति जगत्पथः । 'क्षेमद्वारे' इति पदम् ।
मागधा इवाचरन्तान् । 'वन' ? 'वन' ? 'वन' ? 'वन' ? 'वन' ?
(सि० - - - - -) इति जगत्पथः । 'विष्णु' ? 'विष्णु' ? 'विष्णु' ?
इति जगत्पथः । 'विष्णु' ? 'विष्णु' ? 'विष्णु' ? 'विष्णु' ? 'विष्णु' ?
(सि० ६-१-७२) इति
एषण् । दिव्यातोये इति जातावैकवचनम् । वनान् गवाक्षादिति
'गम्ययप कर्माशरे' (सि० ७-७-७५) इति पञ्चमी । अत्र
परिकरोत्प्रंक्षोपमानुषासा ॥ ३-१ ॥

सद्योमाद्यद्विषमविरहावाधविस्मार्गिणी मां

मूर्छास्तुच्छाज्मजदमुपरिश्रंशर्भाता मखीव ।

यावत्तावत् परपरिचितेर्मन्मरेणेव सख्यः

कृत्या किञ्चिच्छलमलमपासारयन्तां वराकीम् ॥ ५ ॥

हे मेघ ! यावत् अनुच्छा मूर्छा मां 'असजत्' आलिङ्गत्,
किञ्चिच्छिष्टा ? 'सद्योमाद्य०' सद्यः तत्कालं माद्यन् प्रथलीभवन् विप-
मविरहस्य आवाधः पीडा तां (त) विस्मारयतीति, उत्प्रेक्ष्यते—असूता
प्राणानां परिभ्रंशान् च्यवनान् मीता सखीव, यथा सखी काञ्चि-

द्राढदुःखितां सखीं विरहातिविस्मरणार्थं सजति तावन् सख्यः
 'किञ्चिच्छलं' जलसेचनादिकं कृत्वा तां वराकीं ('अलं' अत्यर्थं)
 अपामारयन्, उत्प्रेक्ष्यते—'परपरिचितेः' अन्यपरिचयस्य मत्सरेणैव,
 अप्रैतना हि सख्यः परपरिचयं न क्षमन्ते इति । एतावता श्रीने-
 मिनं गच्छन्तं दृष्ट्वा मम विरहदुःखान्मूर्छां समेता, ततः सखीभिः
 जलसेचनाद्युपचारैर्मूर्छां बालितेति । अत्रोत्प्रेक्षानुप्रासोपमायाः ॥५॥

त्यक्तपातः परमचिकित्त्रिप्रवासोवदेपा

हा किं भावि ? स्फुटसि हृदय ? द्वैधमापद्य किं न ? ।

ईदृक्चिन्ताकुलतममनस्तापवाप्पायितास्यो-

घातास्राम्बुर्व्यजनिपि ततोऽस्तोकशोकोदकुम्भः ॥ ६ ॥

हे मेघ ! 'ततः' तदनन्तरं अहं 'अस्तोकशोकोदकुम्भः व्यज-
 निपि' अस्तोको पहलुः शोकस्रदेव उदकं तस्य कुम्भः उदकुम्भः
 पानीयकुम्भरूपा जाता । किंरूपाऽहम् ? 'ईदृक्चिन्ता०' ईदृग्
 वक्ष्यमाणा या चिन्ता तयाऽऽकुलतमं अत्याकुलं यन्मनस्तस्य तापेन
 वाप्पान् उष्णनिःशामरूपान् उद्धान्तं यद् आस्यं मुरं तत्रोघातानि
 प्रवाहणं ध्यूदानि अस्राम्बुनि अधुजलानि यस्याः सा ईदृशा । 'एषा'
 अहं अतः परं 'अचिकित्त्रिप्रवासोवन्' त्यक्तैव, अचिकित्त्रिः कर्तु-
 मस्तेन शिष्टं आर्द्रं यद्वासो वस्त्रं तद्वन् । यावद्भगवान् गृहस्थ आसी-
 त्तावदाशाऽभून् यद् अद्य स्वीकुरिष्यति कल्पे वा, अतः परं तु
 दीक्षितेन भगवताऽहं त्यक्तैव । 'दा' इति संदे, किं भावि ? हे
 हृदय ! 'द्वैधं' द्विधात्वं 'आपद्य' प्राप्य किं न 'स्फुटसि' विदीर्यसे ? ।
 द्वौ प्रकारौ द्वैधम् "द्विधैर्धमज्जेषौ वा" (सि० ७-२-१०७)
 इति धमञ्प्रत्ययः, "वृद्धिः स्वरेष्या०" (सि० ७-४-१) ।
 वाप्पमुद्धान्तं वाप्पायितम् "केनोष्मवाप्पभूमादुद्दमने" (सि०
 ३-४-३३) वयङ्प्रत्ययः, "दीर्घं विश्वस्यस्वस्वेषु०" (सि०
 ४-३-१०८) दीर्घः, वाप्पायते स्म वाप्पायितं "स्वस्ववन्"

(सि० ५-१-१७४) कप्रत्यय इत्यादि । उदकस्य कुम्भ उद्रकुम्भ
 “वैकन्यञ्जने पूर्ये” (सि० ३-२-१०५) इति उदकस्य उद
 अत्रोपमातिशयोक्तिरूपकानुप्रासाः ॥ ६ ॥

प्राग्निर्दग्धं दिनदिननवत्तीव्रवर्षेजशुष्म-

प्रख्यासौख्यैर्जगदिनजगज्जीवनापानपीनम् ।

सम्प्रत्युष्णोच्छ्वसितवशतो वाष्पधूमायमानं

स्फोटं स्फोटं हृदयमिदकं चूर्णखण्डीयते स्म ॥ ७ ॥

हे मेघ ! ‘इदकं’ हृदयं ‘स्फोटं स्फोटं’ स्फुटित्वा स्फुटित्वा ‘चूर्ण-
 खण्डीयते स्म’ चूर्णखण्डमिवाचरति स्म, किरूपं हृदयम् ? ‘दिन-
 दिननवत्तीव्रवर्षेजशुष्मप्रख्यासौख्यैः प्राग्निर्दग्धं’ दिने दिने नवन्ति
 नवीनानीवाचरन्तीति तीव्राणि वर्षेजानि वर्षोत्पन्नानि शुष्मप्रख्यानि
 शुष्मा अग्निः तत्प्रख्यानि तत्प्रकाराणि असौख्यानि दुःस्थानि तैः
 (प्राक्-पूर्वं) निर्दग्धम्, पुनः कथंभूतम् ? ‘जगदिन०’ जगत इतः
 स्वामी श्रीनेमीशस्तस्य यजगज्जीवनं आपानं अत्यन्तदर्शनं तेन पीनं
 उपचितम्, पक्षे जीवनं पानीयं तस्य आ सामरस्येन पानम्, पुनः कथं-
 भूतम् ? ‘सम्प्रति’ अधुना ‘उष्णोच्छ्वसितवशतो वाष्पधूमायमानम्’
 उष्णानि उच्छ्वसितानि तेषां वशतो वाष्पसम्बन्धी धूमलमुद्गमत्,
 अयमर्थः—यथा चूर्णखण्डं पूर्वमग्निना दहते पश्चान् पानीयेन
 सिच्यते ततो वाष्पधूमं वमति ततः स्फुटति, एवमत्रापि यानि
 भगवत्तोरणपश्चाद्बलनदीक्षाप्रहणान्तरालवर्षेसमुत्पन्नानि दिने दिने
 नवीनान्येव विरहदुःस्थानि तान्यग्निमदृशानि पश्चाद्दीश्रावसरे भगवते
 यद्दर्शनं तदेव जलं तेन पानम्, अधुना तु उष्णोच्छ्वासा वाष्पधूम-
 तुल्याः । वर्षेज इत्यत्र वर्षे जायन्त इति वर्षेजानि “सप्तम्याः” (सि०
 ५-२-१६९) इति इप्रत्ययः, “दित्यन्त्यस्वरादेः” (सि० २-१-
 ११४) अनलोपः, “वर्षश्चरवराप्सरःशरोरोमनसो जे” (सि० ३-
 २-२६) इति सप्तम्या अत्रुप् । धूममुद्गमतीति “केनोष्वावाष्पधू-

गादुद्रमने" (सि० ३-४-३३) स्फोटं स्फोटं णमप्रत्ययः । कुत्सितम-
 ल्यमज्ञातं वा इदं इदकम् "लोकान्" (सि० १-१-३) अम्, अमे
 विश्लेषः, "त्यादिसर्वादेः स्वरेष्वन्त्यात्पूर्वोऽङ्" (सि० ७-३-२९)
 विचालेऽङ्प्रत्ययः । अत्रोपमानुप्रासाद्याः ॥ ७ ॥

अत्र त्यक्त्वाऽखिलमपि यता म्यामिना काननाय
 व्युच्छिन्नाशा मुकुलितमुखी दीर्घदाहैकमद्य ।

रक्तोदेष्यमिजपतिकरामञ्जनादस्तिसायं-

वीकाशाशा दिनकुमुदिनीर्षह्मन्येज्य मत्तः ॥ ८ ॥

अहं अत्र 'मत्तः' मत्तवाशाशा 'दिनकुमुदिनीः' बहु 'अमन्ये' दिने
 कुमुदिन्यः संकुचिता निःधीरा भवन्ति पर ता अपि मत्तो भव्या
 त्यर्थः, किंविशिष्टाऽहम् ? म्यामिना 'व्युच्छिन्नाशा' त्रंशिताभि-
 ज्ञाया । किंविशिष्टेन म्यामिना ? अत्र 'अखिलमपि' पृष्टपरिवासात्-
 क्षारादिकं त्यक्त्वा 'काननाय' यनाय 'यता' गच्छता । 'मुकुलित-
 मुखी' संकुचितषक्ता, 'दीर्घदाहैकसद्य' स्वष्टम् । विरूपा दिनकु-
 मुदिनीः ? 'रक्तोदेष्यमिजपतिकरामञ्जनाम् अस्तिसायंवीकाशाशाः'
 रक्तो रक्तवर्णः उदेष्यन् उदयं प्राप्स्यन् मिज आम्भीय. पति. स्वामी
 चन्द्रः सस्य करणां आसञ्जनाम् आश्लेषान् अग्नि दिग्गमाना सायं
 मन्ध्यायां वीकाशाशा विवस्वरत्ववाग्छा यतां ताः, सायं पृष्ट
 उदेष्यति तत्कराश्लेषात्ता विवस्वरा भविष्यति. अतं तु एवाविधा
 नास्मि, तापश्चो रक्तो रागपर इन् प्राप्स्येन एष्यन् आगनित्यन्
 मिजः पतिः स्वामी तस्य करस्यामञ्जनाम् आश्लेषान् विरेणा रवि-
 यमानवीकाशाशा, मम विरेणापि स्वपतिकराश्लेषो नाम्भीत्यर्थः ।
 यता इति "इष्ट् गतौ" एतांति वर्तमाने शश्वन्त्ययः अन्.
 "द्विणोरप्यितिप्यौ" (सि० ४-३-१५) यत्वा टाप्रत्ययः । मुकुलित-
 मुखीति "नक्षत्रमुत्पादनाग्नि" (सि० २-४-४०) हीमन्त्य. ।
 काननायेति "गतेर्नवाऽज्ञाने" (सि० २-२-६३) इति कथं-

मादुद्धमने" (सि० ३-४-३३)।स्फोटं स्फोटं णमप्रत्ययः । कुम्मितम-
 ल्पमज्ञातं वा इदं इदम् "लोकान्" (सि० १-१-३) अम्, अमे
 विश्लेषः, "त्यादिसर्वादेः स्वरैष्वन्त्यात्पूर्वोऽङ्" (सि० ७-३-२९)
 विचालेऽङ्प्रत्ययः । अत्रोपमानुपमासाद्याः ॥ ७ ॥

अत्र त्यक्त्वाऽखिलमपि यता स्वामिना काननाय
 व्युच्छिन्नाशा मुकुलितमुखी दीर्घदाहैकसद्य ।

रक्तोदेष्यन्निजपतिकरासञ्जनादस्तिसायं-

वीकाशाशा दिनकुमुदिनीर्षह्मन्येऽद्य मत्तः ॥ ८ ॥

अहं अत्र 'मत्तः' मत्तकाशात् 'दिनकुमुदिनीः षट् अमन्ये' दिने
 कुमुदिन्यः संकुचिता निःश्रीका भवन्ति परं ता अपि मत्तो भव्या
 इत्यर्थः, किंविशिष्टाऽहम् ? स्वामिना 'व्युच्छिन्नाशा' श्रोत्रिताभि-
 लापा । किंविशिष्टेन स्वामिना ? अत्र 'अखिलमपि' गृहपरिवाराल-
 हारादिकं त्यक्त्वा 'काननाय' वनाय 'यता' गच्छता । 'मुकुलित-
 मुखी' मंगुचितषक्ता, 'दीर्घदाहैकसद्य' स्पष्टम् । किरूपा दिनकु-
 मुदिनीः ? 'रक्तोदेष्यन्निजपतिकरासञ्जनात् अस्तिसायंवीकाशाशाः'
 रक्तो रक्तवर्णः उदेष्यन् उदयं प्राप्यन् निज आत्मीयः पतिः स्वामी
 चन्द्रः तस्य करणां आसञ्जनात् आश्लेषान् अस्ति रिशमाना सायं
 मन्ध्यायां वीकाशाशा विचस्वरत्वबान्धा यामां ताः, सायं चन्द्र
 उदेष्यति तत्कराश्लेषात्ता विचम्यरा भविष्यन्ति, अहं तु एवंविधा
 नास्मि, तत्पक्षे रक्तो रागपर उन् प्रावह्येन गृप्यन् आगमिष्यन्
 निजः पतिः स्वामी तस्य करणामञ्जनात् आश्लेषान् विरेणापरि-
 शमानवीकाशाशा, मम विरेणापि स्वपतिशरश्लेषो नाभीयर्थः ।
 यता इति "इण् गतौ" एतीति वर्तमाने शरप्रत्ययः अन्,
 "द्विणोरपरिनिष्पौ" (सि० ४-३-१५) यत्वं टाप्रत्ययः । मुकुलित-
 मुखीति "नखमुत्पादनाभि" (सि० २-४-४०) वीप्रत्ययः ।
 काननायेति "गतेर्नबाऽनात्रे" (सि० २-२-६३) इति षष्-

कोकी शोकाद्रमतिविगमे रामगन्ते चक्रोगी
 शीतोष्णतुप्रशमममर मुच्यते नृपकृपा ।
 त्यक्ता पत्या तरुणिमभरे कञ्चुकचक्रिणाः-

मत्रं वारं इदं उप शुचामाभवं त्वाभवं भोः ' ॥ ९ ॥

भो मेर' कोकी' चक्रवर्ती वनतिविगमे रामगन्त शोकात्
 विग्रहान् मुच्यते, चक्रोगी रामगन्ते दिनान्ते शोकात्मुच्यते,
 'शीतोष्णतुप्रशमममये शोकात्मुच्यते, शीतो-
 ष्णसम्बन्धिनो ये कृतवानेषां प्रशमः प्रान्तः तस्य ममये वर्षा-
 कालप्रारम्भे इत्यर्थः । 'तु' पुनर्भो मेव' अहं 'आभवं' भवं जन्म
 यावन् 'शुचा' शोकानां 'अमत्रं' पात्रं 'आभवं' आ सामस्त्येन
 अभवम् । क इव ? इदं इव' यथा इदः 'वारं' पानीयानाममत्रं
 भवति । किरूपाऽहम् ? 'तरुणिमभरे' तारुण्योत्कर्षे पत्या त्यक्ता,
 क इव ? 'कञ्चुक इव' यथा 'चक्रिणा' सर्पेण कञ्चुको निर्मोकपट्टः
 त्यज्यते, यथा स त त्यक्त्वा उद्याति तथा सोऽपि मां त्यक्त्वा
 उद्यातवानेव । तरुणस्य भावः तरुणिना "पृथ्वादेरिमन् वा"
 (सि० ७-१-५८) इति इमन्प्रत्ययः । अत्र समुच्चयातिशयो-
 क्तयुपमानानुप्रासाः ॥ ९ ॥

शम्बाकृत्योपयमनियमोद्दुःखहल्याभिरुक्ते

भर्तुर्दीक्षाग्रहनिशमनेनाद्य बीजाकृतेऽथ ।

सित्तो नेत्राम्बुभिरविरलैः शोकशालिर्विशाले

शालेयैऽसिन्धुरसि सरसे पश्य पम्फुल्यतेऽसौ ॥ १० ॥

अहो मेघ ! 'पश्य' विलोकय (अद्य) अस्मिन् 'उरसि' हृदये 'विशाले' विशीर्णे 'शालेये' क्षेत्रे अमौ शोकशालिः 'पम्पुल्यते' अत्यर्थं फलति, किंरूपे शालेये ? 'उपयमनियमोद्गुःखहल्याभिः शम्बाकृत्य उमे' उपयमः पाणिग्रहणं तस्य नियमस्तस्माद् यानि उद्गुःखानि प्रबलदुःखानि तान्येव हल्या हृष्टानि तामिः शम्बाकृत्य अनुलोम्य कृष्टं तिर्यक् कृष्टा उमे वापयुक्ते, पुनः कथंभूते ? 'अय' अनन्तरं 'भर्तुः' स्वामिनः 'दीक्षामहनिशमनेन' दीक्षामहणश्रवणेन 'बीजाकृते' आदायुमे पञ्चाद्रीजैः सह कृष्टे इत्यर्थः । किंविशिष्टः शोकशालिः ? अविरलैः 'नेत्राम्बुभिः' अक्षुजलैः सिक्तः । पुनः कथंभूते उरसि ? 'सरसे' शृङ्गाररसयुक्ते, पक्षे सरसे आर्द्रे । शम्बाकरणं पूर्वं बीजाक्रियते स्म बीजाकृतम् इत्यत्र "तीयशम्बबीजा-त्कृणा कृषौ षाच्" (सि० ७-२-१३५) इति षाच्प्रत्ययः । अत्र रूपकानुप्रासादिशयोक्तयः ॥ १० ॥

दुःखस्यैवं जलधर ! परां कोटिमाटीकितां मां
चक्रस्यैवोद्गुरविरहतस्तस्य भार्यां विदित्वा ।

चेत्त्वं सम्यग् जगति सविता तद्भ्रजोर्ध्वर्गर्वायं
तन्वानो मन्मुद उदयदं तं क्षमाधीशवित्तम् ॥ ११ ॥

हे जलधर ! 'चेत्' यदि त्वं 'जगति' विश्वे सम्यक् 'सविता' पिता असि, अत्यन्तजगद्भ्रजत्वत्वेन पितृरूपः, अथवा सविता सूर्यः, 'तम्' तस्माद्धेतोः त्वं तं 'क्षमाधीशवित्तं भज' दूतत्वं तुर्विति यावत्, क्षमायाः शमस्य अधीशाः स्वामिनो मुनयस्तेषु वित्तं प्रधानं मुनीन्द्रभ्रेष्ठमित्यर्थः, पक्षे क्षमां पृथिवीं दधातीति "उपसर्गाद्ः किः" (सि० ५-३-८७) इति किप्रत्यये क्षमाधयः पर्वताः तेषामीशाः स्वामिनः प्रधानपर्वतास्तेषु वित्तं भसिद्धमुदयाचलमित्यर्थः । किं कृत्वा ? मां तस्य भार्यां चक्रस्य भार्यामिव 'उद्गुरविरहतः' प्रबलविरहान् 'एवं' अमुना प्रकारेण दुःखस्य 'परां' प्रकृष्टां 'कोटिं' अपविभागं 'आटी-

'वाष्पायमाणा' कामाम्रितापादल्यर्थं वाष्पमुद्धमन्ती, 'अनन्योच्छिष्टा' अन्यैरमुक्तेत्यर्थः । किरूपेण त्वया ? 'नवरुचिभृताऽपि' नवा रुचिः कान्तिर्जिघत्सा वा तां विभर्तीत्येवंभूतः तेन, ययाऽन्योऽपि युमु-
क्षावान् शीतलां क्षेरेयी न भुङ्क्ते परमत्युष्णां क्षेरेयी भुङ्क्ते तथा
कामाम्रितप्राया ममापि भोगे साम्प्रतमवमर इत्यर्थः । अत्रोपमा-
न्तेपविशेषोक्त्यः ॥ १५ ॥

आसीः पश्चादपि यदि विभो! मां मुमुक्षुर्मुमुक्षुः

भूत्वा तत्किं प्रथममुररीचर्करीपि स्वपुद्धरा ।

सन्तः सर्वेऽप्यतरलतया तत्तदंवाद्वियन्ते

यदिर्वोढुं हरशशिकलान्यायतः शक्नुवन्ति ॥ १६ ॥

हे ('विभो!') नाथ! त्वं पश्चादपि यदि 'मुमुक्षुः' मुनिः
भूत्वा मां 'मुमुक्षुः' मोक्षुकाम आसीः तन् प्रथमं 'स्वपुद्धरा' स्वजन-
पुद्धरा किं 'उररीचर्करीपि' अत्यर्थमङ्गीकरोषि ?, सर्वेऽपि सन्तः
'अतरलतया' निश्चलतया तत्तदेव वातु 'आद्रियन्ते' प्रारभन्ते यद्
हरशशिकलान्यायतः 'निर्वोढुं' निर्वहणाय 'शक्नुवन्ति' समर्थो
भवन्ति, यथा हरेण ईश्वरेण शशिकला चन्द्रकला मस्तके स्थापिता
कदापि न मुच्यते । उररी इति अङ्गीकारार्थं ऊर्यादौ, "ऊर्यापतु-
करणचिह्नापञ्च गतिः" (सि० ३-१-२) गतिसंज्ञा । अप्रातु-
प्रासार्थान्तरन्यामनिदर्शनायाः ॥ १६ ॥

सत्रादग्राह्यतममुमतां वृन्दमानन्दसम

ज्ञानाभावादपगुणमपि हेतुनाशादकार्षीः ।

व्यक्तं भक्तं जनमिममथो मोक्षयस्वर्षिमात्रं

नो वाचाऽपि प्रसृमरकृप! स्फटिक! कोऽयं विवेकः ? १७

हे नाथ! त्वं 'अमुमतां' प्राणिनां वृन्दं हेतुनाशात् 'आनन्दसम'
हर्षपात्रमकार्षीः, किरूपं वृन्दम्? 'सत्रात्' वनात् 'अत्र' पुरातनः
'आह्वयं' आनीतम्, पुनः कथंभूतम्? ज्ञानाभावात् 'अपगुणमपि'

निर्गुणमपि । 'अथो' अनन्तरं व्यक्तं दृश्यं 'भक्तं' मेघापरं 'इमं'
 मद्भक्षणं जनं 'अनिभाजं पीडायुक्तं वाचाऽपि वचनेनापि नो 'मोद-
 यमि' हर्षयामि । हे 'ममृमरकृप' प्रमृमरा पमरणशीला कृपा-
 यम्य, हे 'छेक' निपुण' 'वप' को विवेक' । अयमर्थ — वतवा-
 सादपरिचिताः स्पष्टजानाभावात्निर्गुणान्तर्यञ्च हेतुं स्फुटयित्वा
 प्रमोद्यन्ते, अस्मां निपुणो भक्तो नोऽहं समोपवतो जातो वचनेनापि न
 सतोप्यते, अयं को विचारः' इत्यर्थः । अत्र विरोधानुपामाणा ॥१७॥

प्रागुद्वाहं स्वजनजनितेनाग्रहेणानुमेने

संचेरेऽन्तर्गुरुपरिजनं पीडुना चोपयन्तुम् ।

द्वारात्प्रत्यावृतदध भवान् कृकदस्यापि शावो

गर्ध्वेतवं गुणगणनिधे ! नो चतुर्हायणोऽपि ॥ १८ ॥

हे नाथ ! भवान् पारु स्वजनजनितेनाऽऽग्रहेण उद्वाहं विवाहं
 'अनुमेने' अभ्युपगतवान्, अन्तर्गुरुपरिजनं 'पीडुना' हस्तिना
 'उपयन्तुं' परिणेतुं 'संचेरे' चलति स्म, 'अथं' अनन्तरं कृकदस्यापि
 द्वारात् 'प्रत्यावृतन्' पश्चाद्वलति स्म, "मरुकन्यालङ्कृता कन्या यो
 ददाति स कृकदः ।" (अभि० चिन्ता० ३-१३९) कृकदः
 श्वशुर इत्यर्थः । हे गुणगणनिधे ! एवं 'चतुर्हायणोऽपि' चतुर्वर्षीयोऽपि
 ('शावः') बालकः 'नो गर्ध्वेत' नो यश्च्येत यथाहं वञ्चितेत्यर्थः ।
 संचेरे इत्यत्र "मममृतीयया" (मि० ३-३-३२) इत्यात्मने-
 पदम् । 'अन्तर्गुरुपरिजनं' गुरवः पूज्याः पित्रादिकाः परिजनः परिवारः
 तेषामन्तर् मध्ये "पारेमध्येऽप्रेऽन्नः पट्टवाया" (मि० ३-१-३०)
 इति समासः । प्रत्यावृतदित्यत्र "गुणोऽद्यतन्याम्" (मि०
 ३-३-४४) अनेनात्मनेपदनिषेधः । गर्ध्वेतेति "गृध्रौष् अभि-
 काङ्क्षायाम्" गृष् । अर्थात् हावनानि यस्यागौ चतुर्हायणः "पनु-
 ह्येर्हायणस्य वदति" (मि० २-३-७४) गम्य गत्यम् । अत्र
 दीङ्घानुपामाणाः ॥ १८ ॥

पिश्यः सोऽयं तव मुररिपुः सुन्दरीणां सहस्रैः

लीलागारेऽनुपरततरः सन्ततं रंरमीति ।

उरीकर्तुं क्षणमुदसहस्त्वं तु नैकामपीदक-

सामर्थ्येऽपि प्रकृतिमहतां कोऽथवा वेत्ति वृत्तम् ॥ १९ ॥

हे नाथ ! अयं 'मुररिपुः' मुरारिः तव 'पिश्यः' ज्येष्ठभ्राता 'सुन्दरीणां' स्त्रीणां सहस्रैः 'लीलागारे' क्रीडागारे 'सन्ततं' निरन्तरं 'रंरमीति' अत्यर्थं रमते, किरूपः पिश्यः ? 'अनुपरततरः' अत्यर्थ-मनिवृत्तः । 'तु' पुनस्त्वं 'ईदक्' सामर्थ्येऽपि 'ईदव' समर्थत्वेऽपि सति एकामपि सुन्दरी 'उरीकर्तुं' अङ्गीकर्तुं क्षणं न 'उदमहः' उत्तमहसे स्म । अथवा 'प्रकृतिमहतां' स्वभावगरिष्ठानां पुरुषाणां 'वृत्तं' चरित्रं को वेत्ति ? अपि तु न कोऽपि वेत्ति । अथवा प्रकृष्टाः कृतिनो दक्षा-स्तेषु महताम्, गतावना अत्यन्तगाढतरघतुराणामत्यन्तचतुरत्वमपि लोके उपहासायेति द्यद्गमम् । पितुस्तुन्यः पिश्यः "शाखादेर्यः" (सि० ७-१-११४) इति यप्रत्ययः, "प्रतो ग्लङ्गिते" (सि० १-२-२६) ऋ णः । 'उदमहः' इत्यथ "युजादेर्न वा" (सि० ३-४-१८) अनेन गिञ्ज्विकल्पः । अत्र विरोधार्थान्तरन्यामानुप्रासायाः ॥ १९ ॥

श्रीमानर्हद्वितरजनवन्मन्मथस्य प्यथाभिः

किं बाध्यतेत्वखिलजननां मा रिरिकाम कामम् ।

ध्यात्वंयं चेत्तपसि रमसे वत्प्रतिज्ञावलोपे

कस्तामथ त्रिभुवनगुरो ! रेकमाणां निपेदा ? ॥ २० ॥

हे नाथ ! स्वमेवं बुद्ध्वा (वेत्) तपसि रमसे, एवमिति किम् ? ययं 'अग्निलजनतां' रामस्यजनममुदायं 'कामं' अत्यर्थं इति 'मा रिरिकाम' शब्दां नो वारकामः, इतीति किम् ? श्रीमान् अर्हन् इतरजनवन् 'मन्मथस्य' कामस्य 'द्यथाभिः' पौडाभिः किं 'बाध्यते' पीत्येत ? यद्यहं बाणिपहृषं करिष्यामि तदा सर्वे जनाः शब्दां करिष्यन्ति यद्दन्तोऽपि प्राणलोकवन् कामेन किं बाध्यते ? अहः

न्यस्तेषु (समेति) मिलति स पात्रेसमितः कथ्यते, पात्रेस-
मिता पौरुपरहिता जनता तस्याः पङ्केर्भातेन यद्यहं कश्चित्पराक्रमं
न कलविष्यामि तदा लोको भोजनसमर्थानामेव जनानां पङ्क्तौ मां
स्यापयिष्यतीति । अतो यदि स्वमेकान्तेन नीरागो वर्तसे तदा स्वया
शक्तपूरणं कृष्णबाहुमोटनं च कथं क्रियते स्म ?, यदि तन् पौरुप-
प्रकाशनार्थं कृतं तदा पाणिप्रहणमपि क्रियतामित्यर्थः । पात्रेसमित
इत्यत्र “पात्रेसमितेत्यादयः” (सि० ३-१-९१) इत्यलुङ्समासः ।
अत्र समासोक्तिसमुच्चयानुप्रासाः ॥ २१ ॥

मुग्धं स्निग्धं सितमतिजवं रिद्धं यत्र तत्र
प्रेक्षाचित्रं भुवि विलुठनं बन्धनं रिक्तमुष्टेः ।
उत्तानत्वे करचरणनं प्रोक्तमव्यक्तयणं
यानं पद्मयामनृजु शनकैर्यत्तदाकृष्टिकाहा ॥ २२ ॥
आहृतस्यामिमुखमुभयापाणि दूरेण यानं
कण्ठाक्षेपः प्रणयिनि हठात् स्यानमङ्गे जनन्याः ।
कूर्चाकर्पः पितुरिति कुतः प्राकृताभानुरूपं
दिव्यज्ञानत्रितयकलितोऽचेष्टयाधेदरागः ॥ २३ ॥ युग्मम् ॥

हे नाथ ! ‘चेन्’ यदि त्वं ‘अरागः’ वीतरागो वर्तसे तदा इति
‘प्राकृताभानुरूपं’ प्राकृताः सामान्या अर्भा बालव्यासोपामनुरूपं
योग्यं यथा भवति दिव्यज्ञानत्रितयकलितः सन् त्वं कुतः ‘अचेष्टयाः’
‘चेष्टसे स्म ?, इतीति किम् ? ‘मुग्धं’ मनोः ‘स्निग्धं’ स्नेहयुक् ‘सितं’
हास्यम्, ‘अतिजवं रिद्धं’ अत्यन्तवेगं रिद्धं बालगत्या गमनम्,
‘यत्र तत्र’ अभिमुखे यस्मिन् तस्मिन् पदार्थे ‘प्रेक्षाचित्रं’ वीक्षण-
कौतुकम्, ‘भुवि विलुठनं’ पृथिव्यां लोटनम्, ‘रिक्तमुष्टेः’ अन्तर्-
स्तुविकलाया मुष्टेर्बन्धनम्, ‘उत्तानत्वे’ उत्तानभावे ‘करचरणनं’
करचरणयोः क्षेपणम्, अव्यक्तयणं ‘प्रोक्तं’ जल्पनम्, पद्मां ‘अनृजु’
धनं ‘शनकैः’ मन्दं मन्दं ‘यानं’ गमनम्, ‘यत्तदाकृष्टिकाहा’

यत्तद्वम्बाकर्पणशब्दा, 'उभयापाणि अभिमुखमाङ्गुलस्य दूरेण यानं'
 उभयाभ्यां पाणिभ्यां मम्मुखमाकारितस्य दूर गमनम्, 'प्रणयिनि'
 श्लिग्धे जने हठान् 'कण्ठाश्लेषः' कण्ठे विरुगनम्, जनन्या 'अङ्के'
 ष्टसङ्के स्थानम्, पितुः 'कूर्चाकर्पः' स्पष्टम् । अत्र करचरणनं कर-
 चरणौ निरस्यति "अङ्गान्निरसने णिङ्" (सि० ३-४-३८)
 णिङ्प्रत्ययः, "त्रन्त्यस्वरादेः" (सि० ७-४-४३) अन्यस्वरलोपः,
 करचरण्यते स्म करचरणनम्, ङीष् "अनट्" (सि० ५-३-१२४)
 अनट्प्रत्ययः, "णेरनिटि" (सि० ४-३-८३) णिङ्लोपः ।
 उभयाभ्यां पाणिभ्यां उभयापाणि "द्विदण्ड्यादिः" (सि० ७-३-
 ७५) णिच्प्रत्ययः, उभयापाणि इति निपातः । अत्र जातिसमु-
 चयसमासोक्त्यनुप्रासादाः ॥ २२ ॥ २३ ॥

एतत्सर्वं गुरुजनमनोमोदनार्थं यदि त्वं
 तत्त्वं विन्दुः स्वयमकुटिलं स्वीचकर्थं प्रकामम् ।
 इत्थङ्कारं कतिचन समा मन्मुदे दारकर्म
 स्वीकृत्यैतत् किमुपजरसं नो तपस्तप्यसे स्म ॥ २४ ॥

हे नाथ ! यदि त्वं 'एतत्सर्वं' पूर्वकाव्यद्वयोक्तं बालक्रीडाका-
 रणकलापं 'गुरुजनमनोमोदनार्थं' गुरवः पितृमात्रादयो गुरुजनाः
 तेषां मनोहर्षार्थं 'स्वयम्' आत्मना 'अकुटिलं' सरलं यथा भवति
 'प्रकामं' अत्यर्थं 'स्वीचकर्थं' अङ्गीकृतवान् । किंविशिष्टस्त्वम् ? 'तत्त्वं
 विन्दुः' परमार्थं विदन् 'इत्थङ्कारं' त्वं इत्थं अनेन प्रकारेण कृत्वा
 'कतिचन समाः' कतिचन वर्षाणि 'मन्मुदे' मम हर्षाय 'दारकर्म'
 विवाहं स्वीकृत्य 'उपजरसं' जरायाः समीपे एतत्तपः किं न तप्यसे
 स्म ? । अयं भावः—यथा ग्मितादिका बालक्रीडा गुरुजनहर्षाय
 कृता एवं मम हर्षाय पाणिप्रहणं कृत्वा पश्चाद्यदि तपस्वत्वं स्यात्तदा
 भव्यमकरिष्यः । विन्दुरिति "विदक् शाने" विद् वेत्तीति विन्दुः
 "विन्दिङ्च्छ्र" (सि० ५-२-३४) उपत्यये विन्दुरिति निपातः ।

अस्त्वं स्वं चकथं स्वीचकथं “कृभ्वस्तिभ्यां कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तत्त्वे च्विः” (सि० ७-२-१२६) च्विप्रत्ययः, “अप्रयोगीत्” (सि० १-१-३७) च्विलोपः, “ईश्वाचवर्णस्यानव्ययस्य” (सि० ४-३-१११) ईकारः, कृधातोः परोक्षा-भवि चकथेति । इत्थं-कारमिति इदं अनेन प्रकारेण इत्थम् “कथमित्थं” (सि० ७-२-१०३) इति इत्थं निपातः, इत्थं कृत्वा इत्थङ्कारम्, “अन्यथैवंकथमित्थमः कृगोऽनर्थकान्” (सि० ५-४-५०) णम्प्रत्ययः, “नामिनोऽकलिहलेः” (सि० ४-३-५१) वृद्धिः । उपजरसं जरायाः ममीपे उपजरसम् “जराया जरम् च” (सि० ७-३-९३), “समासान्तः” (सि० ७-३-६९) अत्प्रत्ययः, जरास्थाने जरम् आदेशः, सप्तमी द्विः “सप्तम्या या” (सि० ३-२-४) इति अम् । तप्यसे स्म इति “तप्यस्वपःकर्मकान्” (सि० ३-४-८५) इति-सूत्रेण कर्तरि क्यप्रत्यय आत्मनेपदं च । अप्रानुभाससमाधाः ॥२४॥

त्रैलोक्येशः प्रथितमहिमा चारुचक्षुष्यरूप-

स्तुत्योन्मीलद्गुणविकलया जातु मा मीमिले स्वम् ।

एवं बुद्ध्वा तपसि वदसे यत्कृते मुक्तिकान्तां

तां मन्येथा अपगुणतया दर्शनस्याप्यनर्हाम् ॥ २५ ॥

हे नाथ ! त्वं एवं बुद्ध्वा यत्कृते तपसि ‘वदसे’ यन्नं कुरुपे यस्या मुक्तेः कृते, एवमिति किम् ? अहमनया ‘जातु’ कदाचिन् त्वं ‘मा मीमिले’ मा इति निवेधे न भेदयामीत्यर्थः । किं विशिष्टोऽहम् ? ‘त्रैलोक्येशः प्रथितमहिमा’ इति स्पष्टम्, पुनः किंरूपोऽहम् ? आह मनोसं चक्षुष्यं मुभक्तं रूपं यम्य सः । किंरूपयाऽनया ? ‘स्तुत्योन्मीलद्गुणविकलया’ तुन्या अधिकारादात्मनः सदृशा उन्मीलन्तो विक्रमन्तो ये गुणासौर्विकलया रदितया असौ मम गुणैर्न तुल्येति मां कृत्वा यस्या मुक्तेः कृते तपसि वदसे ‘तां’ मुक्तिकान्तां ‘अपगुणतया’ निर्गुणतया दर्शनस्यापि ‘अनर्हा’ अयोग्यां मन्येथाः, सा निर्गुणतया ह्युपमप्यदोग्धा ।

च्ययमाना पञ्चभद्रत्वमुद्रा यस्य सः, यो भद्राणां समुद्रः एतावता सर्वभद्राणां स्थानं भवति तस्य पञ्च भद्राणि कथं गलन्तीति विरोधः । अथ विरोधपरिहारमाह—त्वं भद्राम्भोनिधिरपि गलत्पञ्चभद्रत्वमुद्रः, पञ्चभद्रस्तु विप्लुतव्यसनीत्यर्थः, तस्य भावः पञ्चभद्रत्वं व्यसनित्वम्, गलन्ती पञ्चभद्रत्वमुद्रा यस्य सः, एतावता त्वं व्यसनी न वर्तसे निर्विकारोऽसीत्यर्थः । ‘अथ’ अनन्तरं यदि तव सर्वत्रैषा पुरोभा- गितैव युक्ता, “दोपैकदृक् पुरोभागी” (अमिधान० ३-४४) यो गुणान्मुक्त्वा केवलं परस्य दोषानेव पश्यति स पुरोभागी कथ्यते, अतस्त्वमपि स्त्रीषु गुणान्मुक्त्वा केवलान् दोषानेव पश्य- सीत्यर्थः, अथवा तव सर्वत्र पुरोभागीतैव अप्रेसरतैव युक्ता तदपि ‘वै’ निश्चितं ‘सूरतानां’ कृपालूनां ‘शीर्षच्छेद्याः’ वधार्हा अपि ‘अवध्याः’ अधात्याः । अयमर्थः—यद्यपि सदोषत्वेन दण्डयोग्याः स्मः तदापि दयालूनां वध्या न भवामः किन्तु अनुकम्प्या एव । पौल्ले इति पुंसां समूहः पौल्लम् “प्राग्वतः स्त्रीपुंसाञ्ज्वलम्” (सि० ६-१-२५) स्त्र्यप्रत्ययः, “वृद्धिः स्वरेष्वादिः” (सि० ७-४-१) वृद्धिः पौं, “पदस्य” (सि० २-१-८९) सलोपः, “शिङ्ङेऽनुस्वारः” (सि० १-३-४०) अनुस्वारः । शीर्ष- च्छेदमर्हन्ति शीर्षच्छेद्याः “शीर्षच्छेदाद् यो या” (सि० ६-४-१६४) यप्रत्ययः, “अवर्णवर्णस्य” (सि० ७-४-६८) अवर्णस्य लोपः । अत्र विरोधश्लेषायाः ॥ २७ ॥

कामः कामं विपमविशिखरेषु जेप्रीयते यत्

यद्वा मन्सुः परिमवभवो मां सपत्राकरोति ।

निर्वीराऽसौ तदहमबलाऽसासहिः पापतिथेत्

निर्यतन्यान्नवतिपुर्ण्यां सातिकां स्यात्तदा किम् ? ॥२८॥

हे नाथ! यद् एष कामः ‘कामं’ अत्यर्थं ‘विपमविशिखैः’

विधावालेः 'जेमीधने' अत्यर्थं दृष्टिः, 'पद्म' अथवा 'परिधरधरः'
 पदधरो-पद्मः 'मन्तुः' बोधो मां 'सपदाकरोति' अत्यन्तं दृश्यते,
 गद् 'भक्तो' अद् 'वेत्' यदि 'अगामदिः' अमर्षशीला गती 'निभै-
 न्यात्' अथेतनाकत्यातः 'नवतिपुरी' नवतिपुरप्रमाणां ग्राहिकां
 'पापतिः' पतनशीला श्यां तदा विं श्यात् १, एतावताऽजीवागदरां
 भवेदित्यर्थः । विरुपाऽम् १ 'निर्दीता' निष्पत्तिगुणा (तथा 'अवला'
 बलरहिता) अतो मम भारा बन्तुं पुनेति इदम्यम् । अत्र सपत्रा-
 क्तोतीति सपत्र अमे इत् "सपत्रनिष्प्रादित्यधने" (सि०
 ७-२-१३८) इत्यप्रत्ययः । अगामदिः पापतिः इति "पदि
 मर्षणे" पद्, धात्वादेः यः सः गद्, "वल्ल पथे गतौ" पत्,
 इदां पुनः पुनर्वा गदते पततीति "व्यञ्जनादेश्वराद् भृशाभीक्ष्ण्ये
 यद् वा" (सि० ३-४-९) यद्प्रत्ययः, "सप्त्यवध" (सि०
 ४-१-३) द्विः, "भागुणाव्यादेः" (सि० ४-१-४८) आ,
 सामद्यते पापत्यते इत्येवंशीला "श्रीमासद्विवावद्विधापतिपापतिः"
 (सि० ५-२-३८) द्विप्रत्यये सामदिः पापतिरिति निपातः,
 न सामदिरसामदिः । निभैतन्यादिति पैतन्वस्याभावो निभैतन्यम्
 "विभक्तिसमीपसदृष्टिव्युत्तरार्थाभावान्ययामग्रतिपक्षात्मकस्यावित्यु-
 गपत्तमदृक्संपत्ताकृत्यान्तेऽव्ययम्" (सि० ३-१-३९) अनेन
 गृत्रेणाभावे निर्माक्षिकवद्व्ययीभावः समासः, पञ्चमी इत् "अम-
 व्ययीभावस्यातोऽपञ्चम्याः" (सि० ३-२-२) इत्यत्र पञ्चमी-
 बर्जनात् ङोरत्त न । नवतिः पुरुषाः प्रमाणं यस्याः सा नवतिपुरी
 "हृत्पिपुरुषाद्वाऽण्" (सि० ७-१-१४१) अण्प्रत्ययः, "माना-
 दसंज्ञये लृट्" (सि० ७-१-१४३) अण्लोपः, "पुरुषाद्वा" (सि०
 २-४-२५) ङीप्रत्ययः । अत्रानुप्रासदेत्वतिशयोक्त्यायाः ॥ २८ ॥

कर्तुं कर्तूमिव निवसितं सद्गुहलं शुहलं

ग्लानं दावं नलिनमलिनं भूपणं श्रूपणं वा ।

नो प्रत्यक्षानुमितिमयः प्रमाणं प्रमाणं

त्यागं कुर्वन्ननुमानप्रमाणं तदवममत्र'

संस्कारेण स्मृतिमुपगतं दृशदृष्टा मि यावत्

निप्रामाण्या स्मृतिरिति नदन्नवपादो न दक्षः ॥ ३१ ॥

हे नाथ' अन्वयात् ननु 'ननु' क कुर्वन् ? स्मृ-

तिः 'निप्रामाण्या निगत प्रामाण्य' इत्यत्र 'मा' एतावता
स्मरणमप्रमाणमिति । नदन्नवपादो न दक्षः इत्यत्र स्मरणम-
प्रमाणं कथ्यते । यत्स्मृतिः प्रमाणम् । ननु 'ननु' प्रमाणम्,
अन्यत्रान्यत्रान्यस्यानुभूयमानं वात्, 'अथ' प्रमाणम् यथा शुक्ति-
काशकले कलवीतनिर्दिष्टानि ज्ञानमप्रमाणम् । ननु स्वप्रज्ञानमपि
न प्रमाणं कथयन्ति तस्मादेव इति । ननु — 'ननु' कत्र भिन्ने
वा, तथा कालान्तरेऽपि वा । नदन्नवपादो न दक्षः इति स्वप्रज्ञानस्य
गोचरः ॥ ३१ ॥ इति । ततो गच्छन्तं स्मरणस्य निप्रामाण्यं स्थापयन्ती
तदक्षत्वं दूषयति, कथम् ? आह — 'नो' इत्यत्र 'नो' इत्यनेन ।
त्वं प्रत्यक्षानुमितिमयः प्रमाणं, त्यागं कुर्वन्ननुमानं, तावत्
'उच्चैः' अतिशयेन मम 'अमुखं' दुःखं 'नो' अपुषः' न पुष्टवान्, एता-
वता किमुक्तं भवति ? यदा पाणिप्रहणाद्ये तोरणमागत्य प्रत्यावृत्तः
तदा मया गवाक्षस्थितया प्रत्यक्षप्रमाणेन त्यागं कुर्वन्ननुमानं,
यदा तु वादित्रेषु वाद्यमानेषु देवदानवमानववृन्दानुगम्यः प्रव्रज्याथै
गिरिनारं गतस्तदाऽनुमानप्रमाणेन ज्ञातम् — अथाह त्यक्तैव, यतो
यो यो दीक्षाप्राही स स कान्तापरिहारकारी, निःसङ्गत्वान्, यथा
शृपभादिः, दीक्षाप्राही चायम्, तस्मात्कान्तापरिहारकार्येवेत्यनुमा-
नम् । अथ यदा सख्यादिपरिजनो वार्तां करोति श्रीनेमिना राज्ञीमतीं
परिहृत्य दीक्षां गृहीता तदाऽऽप्तवचनरूपेण प्रमाणेन त्यागं कुर्वन्
लक्षितः । एतावता प्रत्यक्षानुमानागमप्रमाणैस्त्यागं कुर्वन् शायमा-
नस्त्वं तादृग्दुःखं न दत्तवान् । अप्रेतनमाह — त्वं यावत् 'संस्कारेण

इतिगुणतः हेतुदेहाग्निं संशयतः पृथंगुभवः तेन यदा सम्यगे
 इत्येः संशयान्नाशान् तदा यावन् हेतुदेहा हेतुदावाप्रति, वि-
 योगो हि सम्यग्माणः सन् पृथंगुभवादपि गाढमन्तःशक्त्यव्यपयते,
 अतः स्मरणस्य बाधनप्रामाण्यम् ? अन्यप्रमाणेभ्यस्तस्य गाढतर-
 दुःस्वप्नस्यतानुभवस्यपत्तयान्, अतः स्मरणं प्रमाणम्, स्वप्नदुःस्व-
 नुभवस्यपत्तयान्, प्रत्यक्षादिवन् । हेतुदेहेति “दिशीन् अतिमज्जने”
 दिशू, हेतुं दिशतीत्येवंशीलः “पुन दीलपमंगापुषु” (सि० ५-
 २-२१) एतन्वयः । अत्र हेतुपर्यायोक्त्यनुप्रासासाः ॥ ३१ ॥

हेताविष्टे प्रमुदितमतिदीर्घतृष्णे वितृष्णो

मूढे मूढत्वपरिष्टुत्स्नापिते निर्वृतात्मा ।

व्यक्तं रक्तं वसति हृदये चेद्विरक्तो ममेशा-

ऽऽपाराधेये तदुपचरिते घेन भेदेतरेण ? ॥ ३२ ॥

हे नाथ ! ‘तन्’ मत्मात्कारणान् घेन पुरुषेण आधारधेये
 ‘भेदेतरेण’ अभेदेन उपचरिते ? दक्षा उपचारेण आधारधेययोर-
 भेदं मन्यन्ते, यथा—मन्थाः क्रोशन्ति, अत्र मन्थानां क्रोशनं न
 संभवति अपेतनत्वान्, परं मन्थोपविष्टाः पुरुषाः क्रोशन्ति, उपचा-
 रेण पुरुषैः सह मन्थानामभेदं विवक्ष्य मन्थाः क्रोशन्तीत्युच्यते,
 राजीमती तदुपचरति—यद् आधारधेययोरुपचारेणापि अभेदो
 न युक्तः किन्तु भेद एव, कस्मात् ? तदाह—हे ‘ईश’ स्वामिन् !
 ‘चेन्’ यदि एवं मम हृदये वसति, क्रमेण हृदयस्य भगवतश्च
 विशेषणैर्महत्प्रयमाह—किरूपे मम हृदये ? ‘हेताविष्टे’ हेतुः
 दुःस्वैताविष्टे व्याप्ते । किरूपत्वम्, ‘प्रमुदितमतिः’ प्रमुदिता प्रक-
 र्णेण मुदिता हर्षमयी मतिः मुदिर्यस्य सः । पुनः कथंभूते हृदये ?
 ‘दीर्घतृष्णे’ दीर्घा अत्यन्तप्रौढा तृष्णा विषयवाञ्छा यस्मिस्तन्
 (तस्मिन्) एवं तु ‘वितृष्णः’ विगता तृष्णा यस्मासी, सर्वथाऽपि
 तांसारिकभोगादिवाञ्छाविरहितत्वान् । पुनः कथंभूते हृदये ?

अत्रान्वेऽपि ना एव मूलतः प्राग्जातं तथ मुखाद्यैः—ते अत्र
मम इति भाशा आसीत् यदहं ते तथ गीतय मङ्गिणी कृता
येका राक्षी 'तन्निग्ये' भविष्यामि नु पुनरहं 'विधित्वा' वै
'श्यामा' अप्रमृता स्त्री अर्हसि कृता. द्विरूपा ? 'उपोत्प्रदो
उपावत् रात्रिवत् उप्रदोषा, रात्रिपक्षे उत प्रबलः प्रदोषो
यस्याः सा "प्रदोषो यामिनीमुख (त्रिभिः २-२८) द्वितीया
पूर्ववदुद्रताः प्रबला दोगा मायादया यस्या मा, अपुत्रा हि
उत्तमकार्येषु नामे क्रियते । अत्रैव पठयामि यदि पुनर अत्रात्म
मपि' सिद्धम्यरूपभावमपि विधित्वा नापा एव, 'बाधपरिणा
हि तादृग् दृश्यते यादृशाऽहं सिद्धम्वरुमापि लभ्ये भवता मवे
त्यागात्, निष्पत्तिमुत्ताना वनिताना च जनकृष्टानामेवांचिनत्
सिद्धत्वोपलब्धेः । किं कृत्वा ? मूढान् प्रादुत कर्मप्रकृतिविकृत
सर्वतोऽपि सर्वप्रकारैरपि प्रकृति १ स्थित्य २ नुभाग ३ पदेश ४
लक्षणैरपि प्रकृत्य प्रकरणेण चिच्छन्ता । कर्मणा प्रकृतयो मुख्यभे
अष्टौ ज्ञानावरण १ दर्शनावरण २ वेदनीय ३ मॉदतायाऽऽऽ तु ५
नाम ६ गोत्रा ७ अन्तरायाऽऽ भिधाः । विकृतयस्तु भेदानामपि
भेदाः क्रमेण पञ्च-नव-द्व्य-ष्टाविंशति-चतु-ऋयुत्तरगत-द्वि-
पञ्चसङ्ख्याः । प्रकृत्येति पूर्व कृत्धातोः प्रयोग. प्रोपमर्गः प्रारम्भायैः
द्वितीयपक्षे "कृतैत् छेदने" इति धातुः । अत्र श्रेयातिशयोक्तिभा
विकानुशासायाः । तत्र "प्रत्यक्षा इव यद्भावाः, क्रियन्ते भूतभा
विनः । तद्भावाविकम्" ॥ ३४ ॥

यावज्जीवं मद्रुपहितहृत्सीवितेनः शयेन

प्रेम्णा पाख्यत्यमृतमपि मे विन्नमासीत्पुरेति ।

प्रवक्ष्यायाः पुनरभिलषंस्तन्मुखेनामुचन्मां

ज्ञानश्रीपुङ्गु तदथ कमितोन्मुच्य तां तन्नमोऽस्तु ॥३५॥

हे नाथ ! मया इति 'पुरा' पूर्व 'विन्नं' विचारितमासीत्,

इतीति चिम् ? 'जीवितेनः' प्राणनाथो वाक्यीचं 'भ्रंश्या' संदेम
 'अमृतमणि' पानीयमपि मम 'दायेन' हस्तेन वाग्यति, विदितिहः ।
 'मदुपदिगइत्' यदि उपदिनं मयत्नं इत् इत्तयं येनागौ । पुनः
 'प्रप्रायाशः' दीक्षाया मुग्धेन 'तत्' अमृतम् अभिदपन् इत् माम्
 अमुचम्, अमृतं स्वादयाधितम्, दीक्षाधारिणो हि अयाधितप्रता
 मवन्ति । 'अथ' अनन्तरं एवं 'ज्ञानधीयुक्' ज्ञानवद्दमीपुच्छः सन्
 'तां' दीक्षामुन्मुच्य 'तत्' अमृतं कमिता अमृतं मोक्षं कमिता अभि-
 दपिप्यागि (पिता), अधो दीक्षायाः कृतं मोक्षं कामपिप्यसे इत्यर्थः ।
 यद्यपि "मोक्षे भवे च सर्वत्र, निःस्पृहो मुनिगत्तमः" इति वचनात्
 भगवतो मोक्षं प्रत्यपि चागो नास्ति तथापि मोक्षं प्रति प्रवृत्तत्वा-
 त्त्वामो दिवहितः । 'तत्' तस्मात्कारणात् ते मुग्धं नमोऽस्तु,
 अभ्रैर्यायां नमः, इत्येवमिदं अत्रवस्थितत्वाभासशापनात् । अत्र यथा-
 सद्भावाविकल्पयोर्योत्तदीपकव्याजस्तुतिश्रेयासाः । अमृतं पानीय-
 मयाधितप्रतं मोक्षमिति श्रेयमूलम् ॥ ३५ ॥

काष्ण्योन्वादान्स्वजनवदनेऽत्रानि वर्णस्य तुल्यं

कृत्यं आशाप्रवृत्तिकरोत्कर्तनाशाय । नाप्तः ।

अर्थादर्थान्तरमभियता द्राग्यया चान्वयस्या-

सत्कर्मभ्रममयसमये कारि मा मातुरित्यम् ॥ ३६ ॥

हे नाथ ! स्वया स्वजनवदने काष्ण्योत्पादान् वर्णस्य तुल्यं कृत्य-
 मतानि, कृष्णस्य भावः काष्ण्यं कालिमा स्वजनमुखे सद् उत्पाद-
 यता यादृशो निजो वर्णः शरीरमत्कः कृष्णरूपस्य 'तुल्यं' समानं
 'कृत्यं' कार्यं अत्रानि विस्तारयामामे, एवावता स्वजनमुखानि दुःखेन
 कृष्णवर्णानि कृतानीत्यर्थः । 'च' अन्यम् हे नाथ ! यथा स्वया
 आशाप्रवृत्तिकरोत्कर्तनात् नाप्तस्तुल्यं कृत्यमतानि । अत्र संदेश-
 कथनप्रसक्तत्वात् राजीमती स्याः एवाशाः विषयते, अहं नाथं
 परिणेत्यामि भोगान् भोक्ष्ये पट्टराही भविष्यामि इति आशा वा-

दन्त्याः" इति न्यायान् "तृतीयस्तृतीयचतुर्थे" (सि० १-३-४९)
 न् त्, ततः संयोगः, "भ्रां धुङ्बर्गेऽन्त्योऽपदान्ते" (सि० १-३-
 ३९) त न इति सिद्धम् । अत्रानुमानाक्षेपोदात्तरूपकायाः ॥ ३९ ॥

रागाम्भोर्धौ ललितललनाचादुवाग्भङ्गिभिर्यः

संप्लाव्येत प्रतनुगरिमा स क्षमाभृद्गणोऽन्यः ।

औन्नत्यं तत्तदचलगुरुष्वैष माध्यस्थ्यमीशो

घत्ते येन स्फुटवगुममुं स्पष्टमप्यक्षमास्ताः ॥ ४० ॥

हे सरि ! स 'क्षमाभृद्गणः' क्षमाभृतां श्रुतीनां गणः समूहोऽ-
 न्यः यो 'रागाम्भोर्धौ' रागममुद्रे 'ललितललनाचादुवाग्भङ्गिभिः
 संप्लाव्येत' ललिताः मुकोमला ललनानां स्त्रीणां याधादुरूपा वाच-
 स्ता एव भङ्गयः फल्लोलाम्बैः (ताभिः) सं रामस्त्येन प्लाव्येत
 स क्षमाभृद्गणोऽन्यः परः, किंरूपः ? 'प्रतनुगरिमा' प्रतनुः तुच्छः
 गरिमा गुरुत्वं यस्य सः, एतावता यः साधुगणः स्त्रीणां पादुवचनै-
 र्भित्ते स तुच्छधर्मैर्यादिगुणगौरववान्, अयं नेमिस्त्वन्मध्ये न
 भवतीत्यर्थः । अथ राग्योऽन्यतुच्छतापुविलक्षणं भगवतः स्वरूप-
 माहुः—'घ' अन्यन् एषः 'ईशः' स्वामी ततः सर्वलोकप्रसिद्धं
 'औन्नत्यं' परमध्यानपैर्यादिगुणोच्छ्रितत्वं तन् 'माध्यस्थ्यं' च अगद्वेष-
 रहितत्वं घत्ते । किंरूपो भगवान् ? 'अचलगुरुः' अपला ये मत्तप्रता-
 दिपालने धीरास्त्रेषां गुरुः । 'येन' औन्नत्येन माध्यस्थ्येन च 'ताः'
 ललितललनाचादुवाग्भङ्गयः 'अमुं' भगवन्नं स्पष्टमपि 'अक्षमाः'
 असगर्थाः, एतावता ताभिर्भेदनमस्य दूरेऽस्तु ताः स्त्रीपादुवाचो
 मनस्यपि नायान्तीत्यर्थः । किंविशिष्टममुम् ? 'स्फुटवगुं' स्फुटतेज-
 सम् । अथ द्वितीयः शिष्टोऽर्थः—यः क्षमाभृतां पर्वतानां गणः
 समूहः समुद्रबलोलैराप्लाव्यते आश्रित्यते स प्रतनुगरिमा तुच्छोम-
 तत्वः अन्यः, यस्य शिखरोपरि बल्लोला बहित्वा यान्ति सोऽन्य
 इतरः, एष भगवान् 'अचलगुरुः', अपलानां पर्वतानां गुरुः मेघः,

[अध प्रशस्तिः]

तथा च—

सर्वव्यापारणप्रमाणपटयो न्यायशुक्लकविका—

निष्णाता गुरवोऽभयन्न तु कृतिस्तेषां हि मिथ्या भवेत् ।

एष प्रत्यय एष मेऽस्ति मुचिरं तेषां पदाञ्जद्वयी—

सेवातो षट्पुत्रयोगरचनास्पष्टोपयोगत्पृष्टाम् ॥ १ ॥

अन्येषां मतिमूढतापहनये व्याख्यामधीतां मुरान्

तेषामेव तथा विचार्य विनुषैः सार्धं प्रयत्नेन च ।

स्पष्टार्था लिखिता व्यधीयत परावर्तः प्रयोगेषु यत्

षापि कापि तदस्तु मा गुरुवचधर्चाव्यलीकं मम ॥ २ ॥

व्याख्याऽन्तेरि मया मृषाऽत्र गलु या शोभ्यैव सा सद्गुणै—

र्ध्वङ्गानि प्रकटीकृतान्यनुपदं गूढानि नो यान्यपि ।

ज्ञेयानि स्वयमेव तान्यनलसैः स्पष्टं परेषामपि

ज्ञाप्यानि प्रकटोपकारकृतये प्राप्तावतारुर्भुवि ॥ ३ ॥

षर्षे चन्द्रनिधानपूर्वकलिते १४९१ भीषिब्रमाकोत्तया

षेत्रान्तर्वदिपश्चमीबुधदिने भेषाऽनुराधायुते ।

भीजनोऽबलमंघदृतमुवृद्धत्काव्यस्य पूर्णाऽभवन्

टीका भीअणहिष्टपाटक इति ख्याते शिवौ पत्तने ॥४॥

पूज्यभीगुरुमेरुतुङ्गगणभृदुयैर्मतं लम्बितः

भीमचूरीजयकीर्त्तिमूरिगुरुमिलित्यदृष्टधोदयैः ।

वात्सल्यात्परिपाठितश्च कृतवान् भीकाव्यटीकामिमा—

माचार्यः किल शीलरत्न वदितां स्वाल्पिष्ठबुद्धैर्मिताम् ॥५॥

एतस्याः किल पृत्तेः, भीमन्माणिक्यसुन्दराचार्याः ।

विदधुः शोधनमवहित—मतयो बहुसमयतत्त्वज्ञाः ॥ ६ ॥

